

22232

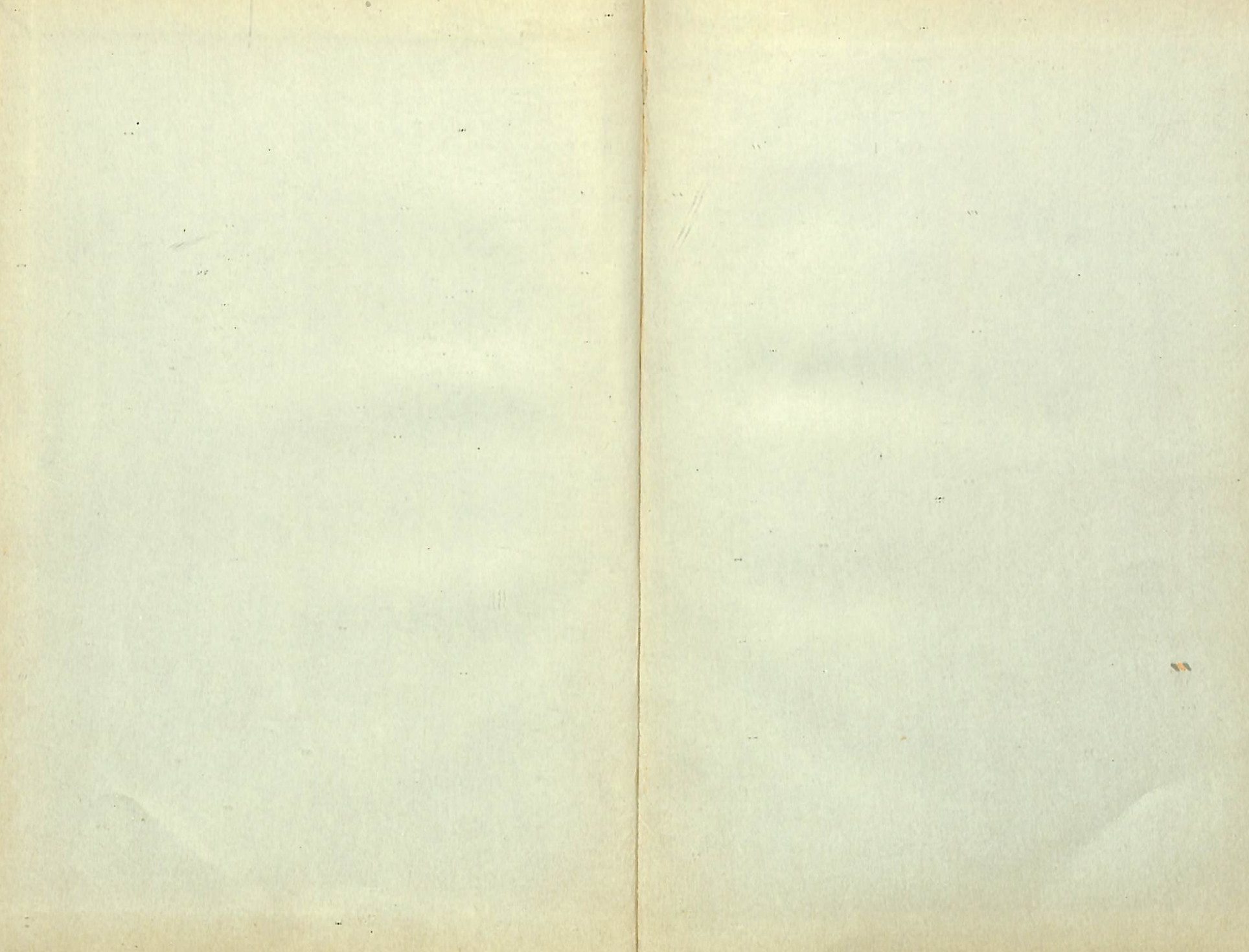
964 v

613

10077
Hytz offhand

Germany, Germany, Germany

Յոյ Ժոյ Զ օյ.

ՅՈՎ. Զ. ԱՒԱԳԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐ

Տպաւորութիւններ եւ նշմարներ

12/5

Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Գր. Զօհրապ, Սարգէն
Պարթեւեան, Յովհ. Թումանեան, Հ. Ղեւոնդ Ալիշան,
Միսաք Մեծարենց, Դանիէլ Վարսժան, Աւետիս Ա-
հարոնեան, Արփիար Արփարեան, Պետրոս Դուրեան,
Խրիմեան Հայրիկ, Գարեգին Եպսկ. Սրտանձտեանց,
Խորէն Նարպէյ, Ռեթէս Պէրպէրեան, Աւետիք Իսա-
հակեան, Վահան Թէքէեան, Գամառ Քաթիպա, Արա-
շէս Յարութիւնեան, Մկրտիչ Պէշիկթաշեան, Սիպիլ,
Աղեքս. Փանոսեան, Գրիգոր Օտեան, Ռուբէն Որբեր-
եան, Համաստեղ, Տիկին Արշակուհի Թէպիկ, Վահան
Մալգեան, Աղեքս. Մատուրեան:

(Ըրենց Լատանկարներով)

BIBLIOTHECA ARMENA
GARO H. KAZAZIAN
Chicago, Ill., U.S.A.

22232
149

ՆԻԻ ԵՐԻՔ

1925

28-607

613-2002

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Շնորհակալութեամբ կ'արձանագրեմ թէ Տեաք
Խ. Աւագեան, Վ. Գալշնաչեան, Ա. Յ. Լէյլէկեան,
Վ. Կարապետեան, Ն. Կիւմիշկերտեան, Մ. Մէս-
ճեան, Վ. Մուրաթեան, Ա. Մուրեան, Ռ. Յով-
սէփեան, Ա. Շիրապեան, Գ. Պօղոսեան, Թ. Սիմոնեան
էւ բարեկամուհի մը (Նիւ Ճըրզիէն) իրենց նիւթական
աջակցութեամբ կարելի ըրին հրատարակութիւնը գը-
րական երկերուս՝ որոնց առաջինը ահա լոյս կ'ընծայեմ
այսօր:

ՅՈՎՀ. ԱՒԱԳԵԱՆ

ԱՐԴԱՐԱՅՈՒՄ

Այսօր, գրական առաջին կտարս օրաթերթի* մը սխեմակներուն մէջ լսյա աւանդէն ճիշդ քսան տարի վերջ, ահա ես այ կ'ընեմ իմ մուտքս հայ մատենագրութեան սեմէն ներս: Մարդերու խոժոս նախածքը չի վրդովեր զիս: Քննադատի յաւակնութեամբ չէ որ կը ներկայանամ: Թէեւ, իրրեւ այդ ալ՝ նորէն պիտի չի վարանէի հրապարակ գալու: Վասն զի, ինծի համար, գրական-գեղարուեստական քննադատութեան պայմանը պարտաւոր կամ արդի վարդապետութիւններու ծանօթութիւնը չէ: Էականը գեղեցկին հանդէպ խանդավառութիւնը ընդունակ խառնուածքն է: Ու իմ այդպէս եղած է մանկութենէս: Ու եթէ այդպէս չլլար, այսօր փոխանակ զիրք մը տալու ազգին, կարենայի թերեւս

*Նորավէպ մըն՝ էր այդ առաջին գրութիւնս՝ զոր Արամ Անտոնեան հիւրընկալեց «Արեւելք»ի մէջ. խորագիրը՝ «Վարադբուրկայ շամբան»՝ փոխելով «Խոստմնագրութ Նշանաձ»ի եւ ստորագրութեանս ալ սկզբնատառերը միայն զնելով: Այն ատեն ատ իսկ մեծ գոհունակութիւն ասրեց ինձ ու տարիներ անցնելէ վերջ էր որ անդրադարձայ քէ պէտք էր այդ փոփոխութեան, այլ մանաւանդ ստորագրութեան կրնատման պատճառներն իմանալու փորձ քրած ըլլայի: . . . Այսօր շատ ուշ է ալ, երբ մանաւանդ ոչ այդ երախայրիքս ունիմ ի ձեռին եւ ոչ ալ՝ առաջագրութիւն՝ օր մը գայն հատորի մը մէջ ամփոփելու ու այսպէս երկնոյ առաջին խլրտումս անմահացնելու . . .: Թէեւ, այժմ իսկ, պատմական յուզումով ու խանդավառութեամբ կը վերյիշեմ գայն: Ինչ անսահման ձգտութիւն՝ առաջին երկունքի մէջ:

քոսկ մը տալ... պայմանաւ որ անսացած ըլլայի բարեկամներէն միոյն, որ, տառը տարի տոաջ, Ամերիկա սաք զնելէս գրեթէ անմիջապէս վերջ, խորհուրդ կուտար ինձ— ու գրամ ալ կը արամադրէր— չունէս իմիններու հետ միասին Գալիֆօրնիա աննելու եւ գործնական— իմա՛ նիւթական— ասպարէզն ընդգրկելու։ Ես կռնակս դարձուցի նիւթին ու մնացի նոյն երազողը ինչ որ էի արեւելքի մեր կլիմային տակ։ Այդ երազները գրգիռ եղան որ ես շարունակեմ գրական գործունէութիւնս այս ամիսուն վրայ ալ, եւ իմ տպաւորութիւններու չափով նշմարներ տամ հայ «Գրական Դէմքերու» շուրջ, որոնց ատաջին շարքը լոյս տեսաւ Հայրենիք»ի մէջ ու յետոյ շարունակուեցաւ «Ազգ»ի, «Փիւնիկ»ի, «Նաւասարդ»ի եւ «Կոչնակ»ի մէջ։

Նշմարներէն շատերուն մէջ, ինչպէս կը տեսնէք, մտքէ աւելի սիրտ է գրուած։ Առաւելապէս հայ գրողներէ ունեցած իմ վերացումներս են որ թուղթին յանձնուած են։ Ու ես, աստով, իմ անձիս գոհացում տուած եմ նախ։ Եթէ ընթերցողներն ալ՝ մանաւանդ խորթացնելու կարող այս ծանր ու ճնշող մթնոլորտին մէջ՝ անոնցմով տարուած, քիչ մը աւելի գուրգուրանք տածած են մեր գրականութեան հանդէպ, լա՛ւ։ Ատիկա ալ ուրիշ գոհունակութեան պատճառ մը կ'ըլլայ։ Քիչ գրողներ կրնան նուաճած ըլլալ անձնասիրութիւնը։ Ու չեմ ալ գիտեր, թէ ասով մեծ բան մը չա՛նած կ'ըլլա՞ն, քանի որ գրիչը խթանող մեծ գրգիռ մը վանած կ'ըլլան իրենց եսին հրապարակէն։

Գիտցաք թէ տպաւորութիւններ են որ գրի անընտան էն։ Ձէք ակնկալեր ուրեմն որ արուեստագիտական գէմքերու երկերը չափի, կշիռի, կանոնի, օրէնքի ենթարկուած ըլլային։ Մեր վերլուծումներով չեմ կըրնար պարծիլ։— Կրնամ պարծիլ, սակայն, անով որ, տպաւորութիւններս, հոգիէս թուղթին յանձնուելու պահուն, խեղաթիւրուած չեն։ Հարապատութիւնը անոնց աստօթիւթիւնը կը մնայ։

Իմ համոզումս է թէ գրական ստեղծագործող սեռերէն է քննադատութիւնը, եւ իրրեւ այդ, կ'արժէ որ քննադատն ալ, բանաստեղծին, վիպագրին, նկարչին, արձանագործին, երաժշտին հանդոյն, իր երկը արտագրէ ներշնչումով։ Բոլոր արքիաքներու մղիչ ուժը խանդավառութիւնն է։ Անով կը խորտայ հանճարը։ Սիրտէ սիրտ, հոգիէ հոգի ձգուող կամուրջն է այն։ Անով տոգորուած են բոլոր կրօններն ու բոլոր գործերն արուեստի։

Ես ինձի ներած եմ չի յամենալ տեսանելիին, չօշափելիին վրայ, ու տարուիլ անտեսանելիով, անչօշափելիով որ ընդհանրապէս կը ծածկէ ինքզինք հասարակ ընթերցանութեան գէմ։ Ու նորէն ասոր վերագրելի է տպաւորութիւններու մէջ կծու դատումներէ աւելի գնահատանքներու ծանրակշիւթիւնը։ Ու նորէն, ատիկա է, կարծած եմ ես, որ կրնայ գրգուռութեան, շարժումի մէջ գնել ժողովուրդներու միտքը։

Ու յետոյ, էսպէս բարեմիտ է քննադատութիւնը. ու ես հաճոյքով է որ վեր տուած եմ մեր գէմքերուն գրական գեղեցկութիւնները ու եթէ, գէմքերէն ոմանց պարագային՝ սլացք չեմ տուած, պատճառը բարեմտութեան պակասի վերագրելի ճիշդ չէ։ Ստույգ է, որ տպաւորութիւններ սերտիւ կապուած են վայրկեանին կամ ժամուն տրամադրութիւններուն, բայց երկ մը՝ երբ ուժեղ է, անպայման կը պարտադրէ իր գեղեցկութիւնը ու ներշնչումը անդալիօրէն, նորէն կը գրուէ իր տեղը։

Հիներու հանդէպ գուրգուրանքը աւանդամուրթեանէ տարբեր, դժբաղդ արդակի մը վերագրելի է.— այն երգիներանդ ու ճիշդ լեզուն՝ զոր անոնք գործածած են, չէր կրնար անտարբեր թողուլ ամէն գեղեցկութեան հանդէպ թրթռացող հոգիս։ Ու նորէն ասոր վերագրելի է ա՛յնքան յաճախ ոճին վրայ գրուած ներբողալի չեւտը։ Ու ատիկա, ասանց համոզումի չէ։— Հանրութեան

ճաշակը արհեստացնելու ճամբան ասոր մէջէն կ'անցնի :
 Ու ճաշակը սրաի գործ է տառեկապէս : Ու « քննադատը
 քննադատ ընտրը սիրան է » կ'ըսէ Մէքս Միւլլըր : Ա՛հ ,
 այդ սիրտը , գեղեցկութիւններու հետամուտ այդ
 սիրտը՝ որ աշխարհէ աշխարհ թափառական , ավերա-
 նէն ապին ալ գետ իր հանդիսար չէ գտեր . . . :

Ո՛վ իմ սիրտս :

ՅՈՎ. ԱԻԱԳԵԱՆ

1925 . Նիւ Եօրք

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Բովանդակ հայ գրականութեան մէջ եզական դէմք
 մըն էր Եղիա Տէմիրճիպաշեան որ Աստուածաշունչէն
 կը տարուէր եւ Թիկ Վէտայէն կը ներշնչուէր , որ Աս-
 տուծմէ կ'աղնամէր ու Սատանէն կը հրճուէր , որ հրեշ-
 տակներու տոջեւ զոյգ կ'երնէր ու գետերու ներկայու-
 թեան կը կայտուէր , որ Յարգանանու նախարարանու-

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

թիւնը կը յարկէր ու Գանդէսի սրբութիւնը կը բանաս-
 տեղծացնէր , որ յախտնականութեան վրայ կը խոհար
 ու հանդիսար կ'սրանէր Ներսիսայի ծոցին մէջ :

Դրական փրկիստապա թեան ներբայն հիստղ այս

խմաստաւէրը՝ կ'արժաթեւէր յաւէտ իտէական ուրբա-
ներու մէջ եւ կարի անկեղծ էջերով կը պարզէր իր խո-
կերը՝ որ բոլորէին համեմատ կը յայտնուէին բուն կամ
տկար, ներդաշնակ եւ կամ նոյն իսկ հակասական: Առ-
երեւոյթս տարիրօնակ թուող այս գիծէն արտակարգ
(էպիօրմըլ) միաքի մը գոյութիւնը շեշտել, ճիշդ պիտի
չըլլար: Ամենէն կարգաւոր, ամենէն բնականօրէն միաքն
իսկ ունի իր հակասական խորհուրդները, իր տարա-
կոյսներն ու հաւատքները, իր յուսարեկութիւններն
ու խանդավառութիւնները, միայն թէ զանոնք նոյնու-
թեամբ զրի առնելու յանդգնութիւնն է որ կը պակսի
իրեն: Ու ասիկա անոր համար՝ որ մարդոց, իմա՝
գրողներէն շատեր օգտապաշտութեան մէջ կը փնտռեն
իրենց եսին ու գրչին շահը: Տէմիրճիպաշեանի համար
Արուստան էր կարեւորը, Գեղեցիկը՝ որուն անխուսա-
փելիօրէն կրնային կապուած չըլլալ Օգոստեարն ու Բա-
րին:

Բանաստեղծին մէջ արամարանութիւնը չէ տիրող
գիծը: Հաւասարակշռութիւնը հետապնդելի է երբ գր-
ութեան մը հաստատումին կը միտի գրողը: Բանաս-
տեղծ է Տէմիրճիպաշեան: Այլ խօսքով՝ գգացումներու,
խանդավառութեան, երեւակայութեան մարդն է այն՝
որ յուզուելու տառակ, հակասութիւններու մէջ կ'իյնայ
յանդէտս եւ ներքնապէս կը հրճուի, երբ քննադատներ՝
վտանգ մը ազդարարած ըլլալու փութկոտութեամբ՝
իրար կ'անցնին ու հաւար կը բարձրացնեն:

Հայ գրողներու մէջ գծուար թէ կարելի ըլլայ զբա-
նել մէկը՝ որ ա'յնքան ինքնատիւ եղած ըլլայ, այնքան
օրիմիւս, որքան՝ Տէմիրճիպաշեան: Սովորական նի-
թերու, սովորական օճիկերու, սովորական բացատրու-
թիւններու վարժուած հին կամ իրեն ժամանակակից
գրողներու աչքին արտակերպօն գէժք մըն էր Տէմիր-
ճիպաշեան՝ որ Աւետարանի պատգամը լայն գիծերու
մէջ գործնականացնելու համար, Զատիկի առաւօտով
Բուրիկի մը կերպարանքը կ'առնէր ու իրենք իրենց

մէջ ամփոփուած հարուստներու խղճէն ծանր քար մը,
Աւագ Ուրբաթի խաչ մը կը կախէր:

Տէմիրճիպաշեան հազիւ կարեւորութիւն կ'ընծա-
յէր ժամանակի, միջավայրի ու պատշաճութեան ըմ-
բանումներուն՝ որոնք սոս. հասարակ կը կառավարեն ա-
ռօրեայ նիւթերով գրադող գրիչները: Ինք քմահաճոյք-
ներու մարդն էր յաւէտ եւ տառերապէս անոնք էին որ
կը վարէին գինքը:

Գրական ամեն սեռերն ալ փորձած է Տէմիրճիպաշ-
եան: Գրած է արձակ եւ ոտանաւոր քերթուածներ, վէ-
պիկներ, ճառախօսութիւններ, դամբանականներ, օ-
րագրական էջեր, քննադատականներ, նամակներ եւն.,
եւն.: Ասոնց ամենուն մէջ, սակայն, հաւատար տաղանդ
ցոյց տուած չէ: Իր վէպիկները արժէքէ զուրկ են. ա-
նոնց մէջ նկատողութեան արժանի տիպեր, վերլուծու-
թիւններ, պատկերացումներ չի կան: Իր քննադատա-
կանները զուրկ են յրճութենէ, խոհականութենէ, եղ-
բակացութիւններու յանդերձ. համար անհրաժեշտ ե-
ղող աշխատութեան ու պրպտումի դրոշմէ: Իր ճառա-
խօսութիւններու մէջ երբեմն թուիչ կ'ընտէ մտածումը,
եւ սակայն անոնք յաճախ այնքան ծանրաբեռնուած են
արտակարգ ֆօնիլիսմոններով, որ պատահական թուիչ
իսկ՝ հարկադրեալ՝ կը բանտարկուի անձուկ սահման-
ներու մէջ: Զինքը աւելի կը գտնենք իր օրագրական է-
ջերուն, իր նամակներուն, եւ որոշ չափով ալ իր դամ-
բանականներուն մէջ, զոր կարգալ անհրաժեշտ է, Տէ-
միրճիպաշեանը վերլուծել ջանալէ առաջ: Իսկ Տէմիր-
ճիպաշեանի իսկական տաղանդին հանդիսատեսն ըլլալու
ու անոր գրչին գերազանց հմայքը վայելելու համար
պէտք է դիմել իր չափածոյ, այլ մանաւանդ արձակ
քերթուածներուն՝ որոնց հաւասարը գծուար է գտնել
մեր գպրութեան մէջ:

Տէմիրճիպաշեան եղած է արտակարգօրէն յուս-
տես գրող մը: Անհարկի վախ մը պղտիկուց բռնակալած
էր գինքը եւ վերջէն, Ծորէնհատաբէն ու Լիդսէն բրած

ընթերցումները իր մէջ ծնցուցին իմաստասիրական
կամակածը՝ որուն չի կրցաւ գիմանալ իր գաղափարներն
կազմուածքը: Եւ ինք, որ իր նախորդներէն ու ժամա-
նակակիցներէն տարբեր ուղիով թեւաժր մը բնթանայաւ
համար ճամբայ ելած էր, առեն եղաւ, որ անիծեց բա-
նասեղծութեան իր շուրթներուն մատուցած օշարակը
ու նոսրութեան ամենէն գոտի կարգաց աշխիւմատա-
սիրութեան հասցէին որ, իր իսկ համոզումովը, գա-
հիճն էր հանդիսացեր իր «հոգւոյ թոխչներուն եւ առ
Աստուած սրացումներուն» եւ անուշահոտութեանց ու
ներգաճնակութեանց մէջ փթթած իր կեանքը գտնա-
ցուցած եւ առեւ իր կացուցած էր: Այս գիտակցութիւնն
իսկ, լաւատեսութեան չի մղեց զինքը ու Տէմիրճիպաշ-
եան եղաւ միշտ գծուհի կեանքէն: Երբեք, զեղեւորս,
զանգաճառ գնացք մը եղաւ իրեն՝ որուն ստանդարտ
տակ զեանքն կը շարժէր եւ որուն գանկին մէջ գգա-
ցումները գոյն ու ձեւ կը փոխէին յարաժամ:

Վասփորէն հետո, Վասփորին համար հատուցեց. ու
բայց՝ զոր լացաւ, ա' յնքան հոգեբուի էր, ա' յնքան
սրտաճմբկի որ զինք չի ճանչցողներն իսկ մաղթեցին որ
կարօտը խնայէ իրեն ու Եգիպտոսէն ողջունէ այդ ա-
նուշ կապոյտը: Մաղթանքներն իրականացան, բայց
Տէմիրճիպաշեան, որ Վասփորի օգր շնչելով կեանքին
պիտի գտնար, կոնակը կուտայ անոր, ու թեւերը բա-
ցած կը փորձէ նկատելի գիրկը Պատառայի վարդապե-
տած անէութեան, որ զինք կը ձայնէ. —

Եւ որ կոչէ զիս ի խորոց
Նիրվանան է, հանգիստ հոգւոյ:

Ներգանա'ն, յաւիտեանական կախարդն է այն, վը-
հուկը որ խառն անգուններու մէջէն տեսիլքի մը պէս
կը բացուի, ու տախնդու, անանուն գորութեամբ մը
կը թափէ, կը հմայէ, կը գերէ յոռեստի միտքը: Գերե-
վարուած այդ միտքը անձնասպանութեան սահմաննե-
րը կը տարուի մինչեւ, ու Եգիպտոսէն ծաղմոյն ըլ-
լալու իր փորձարկութիւններէն վերջը կ'երկնէ, կ'ա-

ղաղակէ, կ'որոտայ փափաք մը՝ որ անօրինակ է բո-
վանդակ հայ զրականութեան մէջ: — Ո՞վ էր լսեր որ
մարդ, երբ եւ իցէ, փափաքն ունեցած ըլլար «բեկերեկ
փեռեկող հուր խորագանին փայլակնածայրէն», եր-
կինքի թուի ամպերու գոգէն սրացող շանթերէն կախ-
ուելու օղին մէջ եւ ուժգին թափով մը զահալթելու
մինչեւ յատակներն անդունդին, հոն իրեն հեռ միա-
սին քաշել տանելու «խորագանն հուրէ եւ զայն բռնող
ձեռք» ու այդ անգուններուն խորը թաղուած մնալու
ստանց յուշի ու յիշատակի:

Լիզուէն ծափող, Ռիչընթին համակիրը եւ Պօտլէ-
ռով հրճուող այս ըմբոստ միտքը՝ որ պէտք էր զիս-
նար ժայռի մը նման կուրծք տալ իր շուրջ կուտուող
ալիքներուն, յողողող ու երբեք կեցուածքը կ'առնէ ման-
կան մը՝ որ երբ հայրը սրբողի իրեն, մօրը զերկը կը
վազէ եւ հակադարձաբար: Երբեմն, կը կարծէ թէ՝
մարդիկն են որ չեն հաւնիր իրեն ու կը հալածեն զինքը
մինչեւ բարձունքները Գողգոթայի: Ու այն առեն,
հաւատքէ թափուր նկատուած Եգիպտոս կը պլլուի Աս-
տուծոյ, ու կ'աղաչէ, կը պաղատի որ Ամենակարողը
թոյլ տայ իրեն հետեւիլ քալ որ ըլլայ: Մարդերու
հանդէպ անուցուած հիմնաւոր արհամարհանքի մը ար-
դիւնքը չէ սակայն տարկաւ ու Տէմիրճիպաշեան բուն
զանդութեամբ մ'է որ կ'աղաղակէ. —

Ամեն մեռել զիս իրեն հետ կը քաղէ.
Իբր որդ կուլա'մ. իբրեւ մեռել կ'որդնոտիմ,
Երկնաւորին ես ի՞նչ արդեօք կը պարտիմ
Որ այս անլուր տանջանայ զիս կը մատնէ:

Զուր ջանք պիտի ըլլար չինարար ու առողջ պատ-
գամ սրտնել յոռեստի մը էջերուն մէջ: Տէմիրճիպաշ-
եան՝ երբ եւ իցէ՝ այդպիսի մտահոգութիւն մը ունեցած
չէ արդէն: Անիկա իր ամբողջ մտածութիւնները կեղ-
բոնացուցած է իր իսկ անձին, իր իսկ ետին շուրջ, ծը-
նունդ տալով արատկարգօրէն անձնակերպն զրակա-

նութեան մը՝ որ ստիպին նուազ վարակիչ չէ :

Գեղընտիր արձակագիր մըն է Տէմիրճիպաշեան, որ նորացած ճաշակն ունի բառերու խնամքով ընտրութեան հաջող գիտէ ներդաշնակութեան, հնչականութեան օրէնքը գործնականացնելու եղանակը : Անիկա ոչ միայն ամբարած ունի ձօխ ու ընտրելոյ բառամթերք մը, այլ եւ ի հարկին կը բառաստեղծէ : Ոճի երաժշտականութիւնը շեշտող ալլադան երանգներու անհրաժեշտութիւնը տուն կուտայ իրեն այնպիսի բառերու որոնք բառարանի էջերէն եւ կամ իր իսկ գանկի խորերէն ինքնաբերաբար կուգան, կը հոսին թուղթին վրայ : Նուագաւոր սճի վարպետն է Տէմիրճիպաշեան որուն արձակ քերթումները ինքնին գլուխ գործոցներ են թէ՛ խնամեալ ձեւի, եւ թէ՛ միանգամայն խորքի, խմտտի, բովանդակութեան :

Տէմիրճիպաշեան ներկայանալի է ոչ միայն որպէս կարող գրող մը, այլ եւ մաքրակենցաղ զէմք մը՝ որ իր բազում գրամատերութեամբ մէջն իսկ, մնացած է չափաւորութեան ու վեհանձնութեան սահմաններուն մէջ : Անիկա, առանց մասնաւոր հոգ տարու ինքզինքին, գիտէր շատ վերէն նայիլ նախանձոտներու ու չարակամներու ճղճիմութիւններուն վրայ եւ աղերսել. — «Տէ՛ր, թող գոցա գի ոչ գիտեն գինչ գործեն» :

Տէմիրճիպաշեանի մշակած ելեւէջող գրականութեան մէջ բան մը կայ, գծաւորաւ սահմանելի, անանուն ինչ մը՝ որով կը թափախ մարդ եւ կ'ողջայ թէ սովորական տաղանդ մը, հասարակ զէմք մը չէր անիկա : Տաղակոյս չիկայ թէ Եղիայի գրականութիւնը՝ հակառակ իր ծայրայեղօրէն անձնական հանգամանքին ու մտայլօրէն յուսառ թախծութեան, երկար տաւն պիտի գիմանայ ժամանակի անուր հարուածներուն : Ա՛յլքան ինքնաբուզի, ա՛յլքան հաղորդական, ա՛յլքան նուագաւոր գրականութիւն մը չի կրնար մեռնիլ ցորչափ Օգտակար գերազանց մարդերու կարգին կը գտնուին նաեւ Գեղեցիկը որոնող ու անով հրճուող հոգիներ :

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

Անտարակոյս տեսած էք իր պատկերը, հոգ չընդիլ, փոյթ չընդիլ այն կեցուածքը՝ զոր կը շեշտեն մանաւանդ տարատիւ գրականներուն խորը մխրճուած իր ձեռքերն ու զէմքին վրայ պտուղող այն անանուն ինչը՝ որ անտարբերութենէն կը ծնի ու սանկ քիչ մը հեղնանքի սահմաններուն կը մօտենայ :

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

Պատկերին մէջ յատկանշական ուղիղ կեցուածքով մը զէմք ելնող Զօհրապը նոյն Զօհրապն է նաեւ հայ գրականութեան մէջ, ուր ունի բան քառորդ դար մը

գրել է չարժեր այն, կալուած ունենալով հրապարակապահան, նորավիպական, գրադատական ու բանաստեղծական քառետեղ մարդերը:

Իր ընդգրկած բոլոր ասպարէզներուն մէջն ալ աշխիւս ի յայտ կուգայ իրրեւ մէկը՝ որ կանոններէն աւելի զարտուղութիւններուն սիրահար է: Հին ըմբռնումներուն, հին կարգերուն, հին մարդերուն հանդէպ իր կոնակն ունի, այն լուծիւնն ըսել կ'ուզեմ, որ կը փութացնէ մահը բոլոր անանկութիւններուն: Թրքահայ գրականութեան վերածնունդը կերտող համաստեղութիւնը այսպէս մահացուց զրական ոչնչութիւնները: Պայքարը կրնար խօսեցնել տալ իրենց վրայ ու ապրեցընել զիրենք. անտարրերութիւնը մոտացութեան տրուաւ զանոնք ու մեղուց:

Կեանքին անողոր ու անտեղիտալի ընթացքն էր աշխիւս. այն կեանքին՝ զոր նկարագրած է Չօրապայ այնպէս, ինչպէս որ է: Իր գծած պատկերները զգայացունց ընելու ամենաթեթեւ ճիգն իսկ կը բացակայի իր գրչէն ու աշխիւս առաջին ցցուն յատկանիւն է գրական իր ըմբռնումին: Իրաւ է որ ընթերցողին զգացումները նուազ թուող կ'եննեն տալ, բայց կ'զգաս թէ իրական աշխարհի մը մէջն է որ կ'ապրիս, ծանօթ քեզի ու քու կիներուդ:

Ոմանք, մեր մէջ, հայ Մօփասանը կոչած են զինքը: Ատիկա կրնայ ճիշդ եղած ըլլալ նկարագրելու իր կտրուկ, եւ պատկերացնելու իր յտակ ու լուսաւոր ձեւերուն մէջ. բայց Չօրապայ չի ճշդիւր ու թերեւս չի ալ կրնար ստեղծել այն սարսուռը՝ զոր կ'ունենաս, երբ կը կարդաս, օրինակ, Մօփասանի Կոշմարը, Միս Հառնիէտը, Մօսիէտ փառանը, Գիծը, Չուանի մը կտորը, վախկտը, եւայլն, եւայլն:

Իր նորավիպերուն մէջ անպայմանօրէն բարոյական մը գնելու գաղափարին վրայ երբ եւ իցէ միտք յոգնեցուցած չէ Չօրապայ. ու աշխիւս ամենէն գայթակղալից արատը նկատուած է մեր կարգ մը մաքրակրօն գրողներ:

Բէն՝ որոնք «հրէ-պիտակներու սերունդ» անունով որակեցին Չօրապայն ու իր հետեւորդները:

Չօրապայ ըմբռնած անբարոյականութիւնը մարմնական զեղծումներու մէջ չի կայանար ստով: Ընկերական կարգերու ամէն կեղծիքներուն դէմ անտարրեր հանդիսացող բարոյախօսները նոյնքան անբարոյիկ են որքան այն՝ որ կենց մը մերկ ուսին եւ կամ հոլանի բումբերուն մէջ կը գանէ հաճոյքը:

Ատիկա, զժրագրարար, չի կրցան հասկնալ թրքահայ գրողներէն շատերը՝ որոնք առաւելապէս ուղեցին կապուած մնալ հին ըմբռնումներուն, ու ամէն գնով դէմ էր թալ փօսքալի ու փօքուրլուի նման գրութիւններուն:

Չօրապայ նորավիպական գրչին աշխարհը սահմանափակ է վերին աստիճանի: Անիկա մէկ նիւթ միայն կը ճանչնայ գրեթէ. — կիմը. մշտնջենապէս իր թարմութեանը, գեղեցկութեանը մէջ մնալ զիտցող այն կիներ՝ որ պիտի չուզէր երբէք ապրիլ աշխարհի երկար՝ որ ճերմկնային, թափէին իր մտքերը, թուլնային իր միսերը, կ'իտէին ծունկերը, ու աչքերը՝ լոյսը զիտելէն յոգնած՝ փակուէին տակաւ խաւարին մէջ:

Չօրապային ըմբռնած կինը ազուրկ պէտք է մնայ միշտ՝ ժպտելու համար տուր անոր երեսին: Տեսակ մը պուլքիկ՝ որուն հետ զգուշաւոր պէտք է ըլլալ, որպէս զի չըլլայ թէ կտարի իր մէկ անդամն, ու այսպէս եղծուի իր չքնաղ կաղմուածքը: Ու աշխիւս անոր համար որ, այգօրինակ զժրագր պատահարէ մը յետոյ, անիկա բանի չի դար ալլ եւս, ու պէտք է որ ժամանակ առաջ, իր իսկ կամքովը, երթայ զրաւել գերեզմանատան մէջ այն պատառ մը հողը՝ զոր աշխարհ իրմէ չի խլելու չնորհքը կ'ընէ գեւ:

Ասոնք աւելի քան բաւական են տալացուցանելու թէ ընդհանուր կանոններու եւ ընկալեալ սովորութիւններու պահպանմանը հոգածու չէ եղած բնաւ Չօրապայ, այլ խօսքով՝ ձգտումնաւոր գրականութիւն մը մշակած

693-2002

չէ ինքը, ու ես այնպէս կը հաւատամ թէ ասիկա եղած ի գրական իր յաջողութեան ամենամեծ ազդակներէն մէկը: Օրէնքներու, կանոններու, սովորութիւններու պատեանը միշտ ալ նեղ է անոնց՝ որոնք տաղանդի մը ճառագայթն ունին իրենց մէջ, ու խրոխտ ուրին՝ ձեռն-երէցնութեան: Ասոնք դժուարանցանիլի ժայերուն մէջն իսկ արահետներ կը գծեն իրենք իրենց, ուրիշ կ'անցնին իրենք ու իրենց հետեւորդները, մինչեւ որ աւելի ուժեղ հանճար մը նոր խոտորում մը ընէ, եւ աւելի յատկանշական վերելք մը՝ դէպի գրական բարձունքներ:

«Գրականութիւնը կ'սպաննէ քերականութիւնը» յայտարարեց հայ գրական մեծագոյն գէմքերէն Տէմիր-ճիպաչեան, ինչ որ եկան տպացուցանելու Չօհրապի ու իր նմանները՝ որոնք կը հաւատային թէ գրական մարդիկ կը հպատակին եւ ոչ թէ կը տիրեն լեզուին: Գորակաբանականներէն եւ իրենց գծած կանոններէն աւելի ժողովուրդն է որ կը կերտէ: Ու եթէ կը չեղտեմ աս պարագան, պատճառը այն է որ, ասոնց այդ համոզումը կազմող գրական դպրոցի սերունդին մէք այսօր չսխալի ունենայինք բիրեղի պէս մտքուր այն գեղեցիկ լեզուն երկներանդ՝ զոր աշխարհարար կը կոչենք: Չօհրապի ու իր նմանները եթէ երբէք փոյթ տարած ըլլային արժանապատուութիւններ չվերաւորելու, այլոց համոզումներուն դէմ չերթալու, նոր ու անկախ ուղիներէ չընթանալու, եթէ մգլոտած հնազարաններէ դուրս, ժողովուրդին ծոցին մէջ ուղձանալու ստուռներ ըրած չըլլային, այսօր ամբողջապէս մոքրուած, գոտած պիտի չըլլար թրքահայ լեզուն:

Ամէն ինչ հակառակ այս մարդուն մէջ գրական զարգացումն ալ եղած է հակառակ: Ուրիշներ րանաստեղծութիւնով կ'սկսին աստատարակ, ու նորավէպով, վէպով, ուսումնասիրութիւնով կը վերջացնեն: Չօհրապ ուսումնասիրութիւնով, վէպով, նորավէպով սկսաւ ու րանաստեղծութիւնով վերջացուց: Եւ արդար

ըլլարու համար պէտք է ըսել որ ա'յնքան ալ յաջող չի վերջացուց չիտակը: Քառասունէն վերջ իր մշակել ջանացած սեփ իրեն չի յարմարած վերաբերուի մը կերպարանքն ստաւ իր վրայ:— Իրողութիւն մը՝ որ շուրջը գտնուողներն ալ րաւականաչափ անկեղծ չեղան դիտել տալու համար իրեն՝ որմէ խուսափելով, եւ իր անստեղծ տաղանդը իր արդէն իսկ սկսած նորավերջական սեփն յատկացնելով, ամենէն ատալ իր համրան էր որ ստաւ եւս պիտի չահէր անտարակոյս:

Դիտելի է սակայն որ, րանաստեղծութեան մէջ եւս նոյն նիւթն է նորէն իր գրչին տակ... կիւր՝ որմէ չի կրնար րաժնուիլ իր գրականութիւնը, իմա՝ իր սիրտը: Սակայն Չօհրապ չունի հարկ եղած փափկութիւնը. թերութիւն մըն է այս՝ զոր կարելի է թերեւս պարտիւր վէպին մէջ, րայց երբէք րանաստեղծութեան մէջ. իր պատկերները—րանաստեղծութեան հայեցակէտէն— կոչտ են մեծ մասամբ: Չօհրապ աննման վարպետն է նորավերջական արուեստին: Այս մասին ունեցած իր րացառիկ կարողութիւնը խնդրոյ առարկայ չի կրնար ըլլալ բնաւ: Եւ սակայն, րանաստեղծութեան մէջ անիկա չէ վարուժան մը՝ որ իր գեղարուեստագէտի գրիչով հրաշակերտներ Գրիչէր հեթանոսական չքնաղ գրականութեան:

Չօհրապին րանաստեղծութեն կերտած կինը էգ մըն է, որ հերարձակ, կուրծքը դուրս, փարթամ մարմինով մը կը րապմի օթոցին վրայ, ու թոյլ կուտայ որ իր գեծերուն թաւալումովը մոյրի այդ պատկերին դէմ այսահար արուն:

Գէթ չգարչ մը, նրբենի քօղք մը ըլլար այդ ցցուն մերկութիւնը ծածկելու, եւ նկարչի մը խոկումնաւոր վերադարձը հաղցնելու անոր: Զգացումը չէ որ կը պակսի Չօհրապին, այլ րանաստեղծին վրձինը՝ որ հարկ եղած երկներանդը պիտի տար իրերուն ու երեւոյթներուն:

Յամառ, անխոնջ աշխատող մը եղած չէ Զօհրապ, եւ ո՛չ ալ ունեցած է իր շատ սիրած օտար մէկ հեղինակը: Ու այդ է պատճառը որ, մասնաւոր գրապէտի մը ցցոսն ապկեցութիւնը չենք գտներ իր վրայ: Իր մշակած գրականութիւնն ալ՝ իր ունեցած ընթերցումներուն պէս բան մըն է. — տեսակ մը ցատկաւոր՝ որ վայրկեան մը հոս կանոց կ'առնէ, վայրկեան մը՝ հոն: Իր ամենէն երկարաշունչ երկն է Անհետացած Սերունդ Մը վէպը՝ որ կարճ գործ մըն է ինքնին, բայց այդ հանդամանքը արդեւոր մը եղած չէ որ անիկա մեծ համբաւի մը տիրանայ: Զօհրապը առաւելապէս Զօհրապ ընող եւ հայ գրականութեան մէջ անոր բացասիկ տեղ մը յատկացնող իր երկերն են Խղմամաւոր Չայներ, Կեանքը Ինչպէս Որ է եւ Լուս Յաւեր խորագրով հատորներու մէջ հաւաքած իր սիրուն եւ իրապէս յաջող նորավէպերն ու Մասիսի էջերուն մէջ ցրուած իր Ծանօթ Դէմքերը՝ որոնք կարճ բայց ազդու վերլուծութեան մը, եւ կուս ու յորդ լեզուի մը ամէն կնիքը կը կրեն իրենց վրայ:

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

Մէկ քանի տարի առաջ՝ եղիպտոսի այլող արեւին տակ, իր աչքերը փակեց ընդմիշտ հայ արդի արձակագրութեան ամենէն ճարտար վարպետը՝ Սուրէն Պարթեւեան՝ որուն գրականութիւնը հրարութի մը ամէհի համեմատութիւններն առաւ յաճախ, եւ փոթորկի մը մոլեղին ու վայրագ ցասումը յայտնաբերեց: Կիրքով եւ արտակարգ զգայասիրութեամբ թրծուած

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

այս զէմքը՝ որ արի ու խիղախ կեցուածքներ ունեցաւ ընկերական կարգ մը արմատացեալ ըմբռնումներու զէմ, որ մտրակի ձեռին՝ իր երբեմնի եղբայրակիցները խաղաղանեց, եւ հայ հողին վրայ կատարուած եղեռնա-

գործութիւններու գէժ իր ա՛յնքան ուժգին բողոքը որոտաց , իր ջիւերուն մէջ չզգաց ուժը կամքին , բարոյական այն կորովին , որ պիտի կրնար Էվալլախներէ , քծնումներէ , անկումներէ մշտնջենապէս վեր բռնել զինքը , եւ թոյլ չիտայ որ հակասակորդները յաջողէին տկուայ բանեցնել իր վրայ : Հոյակապ ոճի այս անգուղեկան վարպետը՝ որ օտար միջավայրի մը մէջ , իր գրչին ու լեզուին տիրական ուժովը պիտի կրնար փօրչիւն մը ապահովել իրեն , մերինին պէս միջակ հասարակութեան մը մէջ անօթութեան սարսափն ապրեցաւ եւ իր տաղանդին ու անունին անարժան վրիպումներ , ընկրկումներ ունեցաւ : Իր պարթեւական գլուխը՝ որ Սայֆօի նման ցնցող էջեր յղացաւ , եւ Պուտ մը ցուրի պէս յուզիչ գրուածքներ արտադրեց , ասէն եղաւ որ կորսնցուց իր հաւատարակչութիւնը եւ ողորմելի , անասելի խոնարհումներ ունեցաւ : Այն սիրտը՝ որ հայրենիքի վերջիչումներուն մէջ գեղերեցաւ եւ Համէն-տէնի ու Գիշերապախի տրամաշուշտ արտաբաններն ապրեցաւ , բացաւ , պարզեց ինքզինքը այնպիսիներու առջեւ , որոնք՝ շատ շատ՝ պիտի կարեկցէին իրեն , եւ ամեն ինչ որ ընէին՝ պիտի ըլլար սոսկ յանուն գթութեան , մարդասիրութեան : Ու եթէ , ա՛յնքան նուաստացումներէ ետքն իսկ , ասկաւին յամառ յարատեւութեամբ մը կը շարունակէր իր գործունէութիւնը եւ նորանոր ծրագիրներ կը յղանար , պատճառը այն էր որ կիրքը շատ զօրեղ էր իր մէջ , եւ կրնար տեւական սքիւիւլընք մը ըլլալ իրեն : Նոյն այս մղիչ ուժին շնորհիւ էր որ աւագելի ընկրկումներէ վերջն իսկ , Պարթեւեան սթափումներ կ'ունենար , եւ գարմանալիօրէն ճկուն շարժումներով կը յաջողէր զգացնել , պարտադրել իր անհատականութիւնը , եւ ստիպել որ չի մոռնան հաշուի առնել զինքն ալ :

* * *

Պարթեւեան արուեստագէտ մըն էր ամեն բանէ սուալ : Ազգասէրի , յեղափոխականի , հուետորի , հրա-

պարակազրի եւ գրագէտի իր բոլոր միտումները արուեստագէտի ցոյարանէն կ'անցնէին : Իր խանդավառ խառնուածքն է որ կը յայտնուի իր ամեն կարգի արտադրութեանց մէջ : Հեղատաճ դնացք չունի իր լեզուն : Միշտ բռնն է ու ամենէն : Ո՛չ ներբողի մէջ զիտէ սահման դնել եւ ոչ ալ՝ պարսաւի : Միտքը չէ որ տուն կուտայ գրչին , այլ կիրքը՝ որ յորդան կ'առնէ եւ ամեն շափ ու սահման կ'անդիտանայ : Ասոր համար է որ գծողումի , տքումի յետին նշոյն իսկ չի նշմարուիր իր ամենէն հասարակ նկատուած կտորին մէջն անդամ : Իր անուն հանած ձեւապաշտութիւնը , իմա՛ ձեւամոլութիւնը , ճշումի ներքեւ գոյութեան կոչուած էջ . ինքնարուզի՛ն է , անդիտակից : Երացուցիչ բառերու հոգը չունի ամենեւին : Հասարակ , յաճախ Պօլսոյ չուկայէն քաղուած բառեր են որ մուտ կը գործեն իր ոճին մէջ , ու գրագէտին գիւթական արուեստին տակ աւելի՛ հուժկու , աւելի՛ հոյակապ կ'ընեն գայն : Գրելու իր ինքնայատուկ եղանակին բերումով , հայկազնեան բառարանը բաւականաչափ մթերք չէր հայթայթել իրեն եւ ինք կ'ստիպուէր նորանոր բառեր կերտել , բացատրութեան նոր կերպեր , չի ուսմկացած , չի տափակցած , չի լսուած ոճեր դարբնել : Ու ի՛նչ կենդանի չունէր որ կուտար իր խօսքերուն , ի՛նչ ուժ էր որ կը բաշխէր անոնց , ի՛նչ ոգևորութիւն էր որ կը տարածէր անոնց՝ եւ անոնց շնորհիւ իր ամբողջ ունեկեղերներուն ու ընթերցողներուն վրայ : Եզրապատհայ գէժքերը , Հոսանքի մէջ , Պարթեւեանի գրչին շնորհիւ մինչեւ երկինք բարձրացան : Կային ալ որ գժօխքի եօթն յատակը իջան : Այսօրուան պաշտածը վաղն այրել եթէ ուզէր , անճրկիւն ի՛նչ է , չէր գիտեր : Ծարտար փաստարանի մը հանդոյն , զիտէր՝ բոտ պարագային՝ համոզել կամ տարհամոզել : Այս ուժը իր չունեցած պաղարիւն տրամաբանութեանը մէջ չէր , այլ լեզուի այն արուեստին մէջ , զոր կիրարկել եւ անով խանդավառուել ու խանդավառել ինք միայն գիտէր : Անոր բոլոր

կտորներն ալ արուեստի յատուկ երաժշտականութիւն մ'ունին իրենց մէջ: Կիրքերու եւ յայգերու փոթորիկներն անգամ՝ իրենց վայրագ մոլուցքին մէջ՝ դու խաղերու շարայարուժը կ'արտաբերեն: Անոնց մէջ ո՛չ մի այն կործանարար ուժն է որ ի յայտ կուգայ, այլ եւ ահեղ գեղեցիկութիւնը: Իր կրակուրոց բողբոջներն ու կրայայլ բացազանչութիւնները՝ իր ցատումին ու կատաղութեան ազազակներն ըլլալով հանդերձ՝ արուեստագէտի իր զիւրավառ խառնուածքը կը մատնանշեն միանգամայն: Իր բառերէն ծորող բոսորը պարզ արտայայտութիւնն է իր անբաղդատելի կենսունակութեան, իր տաքարեւութեան, երբեմնի կարմրաթուշն պատանիի իր վառփուռութեան, իր սրտի եռեւեփման: Իր հիացումը, իր խանդաղատանքը, ինչպէս նաեւ իր ցատումն ու կատաղութիւնը արտազրել կուտան իրեն էջեր, ուր յայտնապէս տաղանդի մը կայծը կը շողայ, ներշնչումի մը ցոլքը կը նշույնէ: Քիչ չեն այն էջերը՝ որոնք որոտումով ու կայծակով գրուած են. երեքորական ի՛նչ անսպասուելի հարկաւոր է այդ բներեւոյթները յառաջ բերելու համար: Ու Պարթեւեան ուժի անսպասուելի մը, պէղքի մը եղած է: Հուրով ու բոցով գրուած իր ոճը, կրակէ լեզուն, վսեմին վերնադատուները կը սաւառնի, միանգամայն խոցառ գերծ մնալով խրթնարանութիւնէ, տարտամութենէ: Պարթեւեան զէմը մըն է, որ պապախիկիտի պէս կ'ըսէ իր բռնիքները, առանց պատ ի պատ դարձուածքներու եւ վախժութեան զգուշաւորութեան: Անիկա մեծ վարպետն է բանին: Անոր բանային ունի ի ձեռին, եւ չիկայ նիւթ մը՝ որ անոր զրէլին տակ չի վերանայ, չի պանծայ: Բա՛ւ է որ հեղինակը աչգպէ՛ս կամենայ: Եւ սակայն ասով համեմատութեան չափերը ունակութիւն կ'ըլլան եւ մարդ կ'ստիպուի արձանագրել թէ պէտք է ծայր ստիճանի վերադասութեամբ ընդունուին իր բոլոր գիտահատանքներն ու պարսաւանքները՝ որոնց տուն տուն են իր խանդաղատանքներն ու ատելութիւնները: Ար-

ուեստագէտի, երազողի իր խառնուածքը, երկու պարագային ալ, զինովցուցեր է զինքը, տարեր է խելքը: Ատկէ այն անկեղծութիւնը, սրտացուցութիւնը, աննենգութիւնը՝ որ Պարթեւեանի գրութիւններուն զլիսաւոր յատկանիշը կը կազմեն, սրտերը թունդ կը հանեն եւ ըստ պարագային արցունքներ կը հոսեցնեն աչքերէ:

Տարակոյս չիկայ որ Պարթեւեան նուազ յաջող էջեր պիտի ունենար այսօր, եթէ իր գրութիւններուն տուն տուողը առաւելապէս սիրտն եղած չըլլար: Արուեստի դործ մը՝ գեղեցիկ ըլլալու համար՝ պէտք է որ յուզումի մը ծնունդն եղած ըլլայ: Ու եթէ, զնահատութիւններու պարագային, չափազանցութիւնները կը զատապարտենք, միւս կողմէ կ'ընդունինք որ արուեստի դործի մը կարելի չէ կիրարկել մաթիմատիքայի չափերն ու գիտութեան համեմատութիւնները: Դիտելի է որ ծայրայեղութիւններու, կրկնութիւններու, թուումներու, աստիճանական սաստկութեան, ահեղ ուժգնութեան մէջ է յաճախ արուեստը: Ու Պարթեւեան այդ մեթոտն ընտրած է իրեն, ու իր ոճին տուած է ճոխ երանդ մը, գունազեղութիւն մը, ամպականներու եւ վերադիրներու յորդորութիւն մը, որոնց նմանը դժուար է գտնել ուրիշ հայ արձակագրի մօտ:

Պարթեւեան՝ հակառակ իր արտաքին փարլախութեան՝ մերժաղճոտ մը, յոռետես մը, յուսախար մըն է էապէս: Կեանքի վիճակներէն ունեցած իր զժգոհութեան բերումով է որ տեղ մը կայանք առած, դադարի մը վարած չէ. այլ թիթեռնիկի հանդոյն ծաղկէ ծաղիկ ոստոստած, կուսակցութենէ՝ կուսակցութիւն նետուած է: Հանրութեան զալարումները զրի առած ասին, իր իսկ տուայտումները, ցատումները, կատաղութիւններն է զրի առեր: Իր ժամանակի իրապաշտական դպրոցը մեծ ազդեցութիւն մը ունեցած չէ իր վերայ: Կամսարականի մը առարկայական նայուածքը կը պակսի իրեն: Իր մշակածը ենթակայական գրականութիւնն է, եւսի գրկանութիւնը՝ որը մշակած են գրեթէ

բայր արուեստագէտները: Պարթեւեան ոսմանքիֆ խառնուածք մը ունի: Իր գրականութիւնը հայելին է այդ խառնուածքին: Մշակման եղանակը, սակայն, որոշ չափով կը տարբերի ոսմանքիֆ գլորոցի յատուկ մշակման եղանակէն: Իրը աւելի սէկսօյիզմի կը մօտենայ, առանց սակայն այդ գլորոցին յատուկ խրթնարանութիւնները սրղեղրելու: Եսը կը զնէ կեդրոն. բայց այդ եմին աննշմարելի, նրբագոյն երանդները գրի առնելու հետամուտ չըլլար: Նորօրինակ է այդ արուեստը, բայց նուրբ չէ: Իր քնարերգութեան մէջ անդամ մեղմէն հետացող բան մը կայ. տեսակ մը գիւցաղներգութիւն՝ որ հանդարտութիւն, քնքշութիւն չի ձանձնար գրեթէ: Խաղաղ ծովը չի խօսիր իրեն: Ինք՝ ներշնչուելու համար պէտք է որ հանդիսատեսն ըլլայ կատաղած ջուրերու, ամենի ալիքներու, յիսթերիկայի կեանքերու: Ու քանի՜ ահագ տեսիլներու ազդեցութեան տակ գանուի, այնքան աւելի ուժգին թափ մը կ'առնէ իր ոճը՝ ուր առաւելապէս եւ գրեթէ բացարձակապէս կը պարփակուի Պարթեւեանի արժանիքը: Ոճը արուեստ մըն է ինքնին: Այն ալ տեսակ մը ստեղծագործութիւն է. եւ վարպետ է այն որ գիտէ սոսկ իր ոճովն խոկ ազդել ուրիշներուն եւ ինքզինք պարտադրել անոնց: Այսպէս էր Պարթեւեան: Անիկա անթերի սրիլիսք մըն էր, ոճարան մը. այդու խոկ՝ ճարտար արուեստագէտ մը:

* * *

Իբրեւ վիպագիր՝ սոսաջնակարգ արժէք մը չի ներկայացներ Պարթեւեան: Իր նորավէպերը խճողուած են աւելորդ նկարագրութիւններով: Ու եթէ հասարակ քննիչը պարտաւոր անձանձրոյթ կը կարգայ դանդաղ եւ՝ վէպին արուեստին տեսակէտէն՝ շանդրապատնար անոնց ճապարակութեան, պատճառը այն է որ Պարթեւեանի ոճը՝ ուր ալ ըլլայ՝ կը կարգացնէ ինքզինքը: Պարթեւեան յաջող վիպագիր մը ըլլալու համար պէտք էր որ օժտուած ըլլար սուր երեւակայութեամբ: Անիկա աւելնաւ մը, կրքոտ մըն է, բայց երեւակայութեամբ մը չէ: Կր նկարագրէ,

այլ չի վիպեր, չի պատմեր: Նորավէպը կեանքի հազարամէկ զրուարներէն մին է հապէս, եւ իբրեւ այդ՝ պէտք է արուի մեկին, ամփոփ այլ լուսաւոր: Այս է նորավէպի նոր գլորոցին պահանջը: Պարթեւեան կարծես կ'անդիստանայ դայս եւ զօրը կուտայ նկարագրութեանց, պարագայ մը՝ որ ոսմանքիֆ գլորոցի յատուկ էր: Ատով Պարթեւեան կը մօտենայ ոսմանքիսքնութեան, բայց երեւակայութեան նուազութեան, այլ մանաւանդ հսկողական թափում բացատրութեանց բացակայութեան պատճառով արդիական զրոյժ մը կ'առնէ իր վրայ ու ետին կը թողու ոսմանքիֆ գլորոցը:

Պարթեւեան փափկանկատ գրող մը եղած չէ ո՛չ միայն իր հրապարակախօսական կտորներուն, այլ եւ իր վէպիկներուն ու պատկերներուն մէջ: Նկարագրութիւններ, բացատրութիւններ ունի, որոնք պարզապէս գայթակղեցուցիչ են, ինքզինքը դիտող արուեստագէտի մը գրչին անխալէ: Ու զարմանալի է, որ իր կտորներուն գրքի ձեւ, այլ խօսքով մնայուն հանդամանք, տուած առնին խոկ, խելք ըրած չէ մասնաւոր ընթացի մը ենթարկել գանոնք: Պարթեւեան արուեստի մասին ունեցած այս սանձարձակ բմբուսմը իր «պատախոհութեանը» պիտի վերադրէր թերեւ: Եւ սակայն, ազատախօսութիւն— պիտակը ամեն ինչ չի կրնար ներել ընել յաշտ արուեստին՝ որ նուիրական է ինքնին, եւ որուն անմիջական նպատակը՝ ուղղակի օգտաւոր տական չըլլալով հանդերձ՝ թելադրականօրէն օգտաւորաւորան է վերջապէս: Անպատկառ նկարագրութեանց ճշգրտութիւնը չէ որ խնդրոյ առարկայ կ'ընենք հոս: Անոնց ստուգութիւնը կրնայ տարակուսելի չըլլալ, եւ սակայն պատշաճութեանց սահման մը կայ, ուրիշ անդին անցնել փափկաճաշակ ու նրբախոհ արուեստագէտի գործ չէ: Բայց Պարթեւեանի մօտ նրբախոհութեան խօսքը ընել կարելի չէ գրեթէ: Եթէ իր ոսմանքիսիզմը հիւսիսեան եղած ըլլար, պէտք էր որ իր նորավէպերն ալ ծանրաբեռնուած ըլլային ո՛չ միայն

ընդարձակ նկարագրութիւններով, այլ և իմաստաւորական նորին խոհերով: Մինչ Պարթեւեան համակարգին է, կիրք՝ գրեթէ բացարձակապէս գուրկ իմաստասիրութենէ, ծանր ու յուրժ խորհրդածութենէ, զգոն վերլուծումէ: Իր վէպերն իսկ, արձակ քերթումներ են յաճախ, ուր քնարերգական շունչը կը ծառայի: Ազգայնական երանդը՝ որ արուած է անոնց, զանոնք աւելի ժողովրդական կը դարձնէ, ասանց սակայն ատով մասնաւոր արժանիք մը բնծալելու անոնց: Այն Զօհրապի մը ճիշդ տրամաբանութիւնը կայ Պարթեւեանի մօտ, և ոչ ալ Շիրախանդակի հանդարտ այլ չէտ գնացքը: Իրր բոց մըն է որ յամենայ չի գիտեր: Յանկարծական յուզում մը, խանդ մը, որ լրջութիւն, օծութիւն չունի: Իր վէպերուն ու պատկերներուն մէջ ալ, ուրեմն, նորէն ոճն է որ անանձին արժէք կ'ստանայ և որոշ հմայք մը կուտայ անոնց:

* * *

Ամենէն խանդավառ ու մոլեգին անհատն իսկ, իր կեանքին մէջ կ'ունենայ վայրկեաններ, երբ պապարեւնութեամբ կ'անդրադառնայ անցեալի իր գործերուն, կը վերլուծէ զանոնք ու իր վճիռը կուտայ անոնց մասին իր... սրտին մէջ: Այն Պարթեւեան՝ որ նկնդամիտ մը չէր վերջապէս, երբ կեանքի այլքէն եզրադուր քշուեցաւ, և իր անանձնութեան, աւելի ճիշտ իր լքումին, մէջ իր հաշուեկշիռը պատրաստեց, արխութիւնն ունեցաւ թուղթին յանձնելու իր ինքնապատումները՝ ուր ասպաշաւի մը չէտը կը գոգայ արդարեւ: Մինչև 1908, արտատահմանի մէջ մշակուած հայ գրականութեան շուրջ երախտնի յայտնած յաւատարմութեան զէմ, Պարթեւեան իր գտնի ազգայնական կ'արձանագրէ, ու յիշուածութիւնները կը սրացնէ մինչև արտատահմանեան մամուլները՝ որոնց թեւերէն «արիւն փախել, կուսակցական անվերջ վէճերու մահը ու թոյնը վազցնել» տուաւ իր սերունդը՝ որուն ճակատին «վրիպած» մակդիրը կը նետէ ան՝ զարմանալի անկեղծութեամբ մը:

Կրթական համար միջին եզր գոյութիւն չունի: Ու արդարեւ Պարթեւեանի գրականութիւնը մէկ ծայրայեղութենէ միւս ծայրայեղութեան զիմած է միշտ: Իր լաւատեսութեանն ու յոռատեսութեանը, ներքողին ու դարովին, սէրին ու սատելութեանը մէջ լուսանցքներ ձգելու սովորութիւն չունի բնաւ: Իր զգնումն ալ՝ յախուռն ու անպատկառ յարձակումներուն պէս՝ ծայրայեղական է: «Խարազան»ը՝ զոր Պարթեւեան հրատարակ գրաւ Զօհրանիւր մրտելու մտօք, նոյն վայրկեանին աշխարհի ցաւ չաթեց Զօհրանիւր, կը կարծեմ ևս, որքան տարիներ յետոյ ասթեց նոյն ինքն Պարթեւեանի՝ որ ուղղակի անոր խօսքը չընէր թէև, և սակայն հեռուէ հեռու կ'ակնարկէ անոր, երբ Վաղուան Զայնըի մասին խօսած ատեն, մեկտայի եկող յանցադարաւի մը պէս, իր երիտասարդի յատկնոտութիւններուն ու ամբարտաւանութիւններուն խոտովանութիւնը կ'ընէ: Վաղուան Զայնըի մանիֆէսթին մէջ, գրական նախորդ սերունդի հասցէին ուղղեալ ամբաստանութիւնները անուղղակի ակնարկութիւններ էին Զօհրանիւրի գրականութեան զէմ: Ասոր համար է որ անոնց մասին յայտնուած զգնումին մէջ մենք կը նշմարենք նաեւ ասպաշաւ խարազանի նկատմամբ: Տարակոյտ չիկայ թէ կարի յատկանշական է Վաղուան Զայնըի մանիֆէսթէն մինչև վերսիշեալ ապաշաւը կատարուած բարեբանութիւնը որուն խոտովանութիւնը յաւէտ արդիւնքն է փայփայլած տղու մը զգացած յուսախարութեան, անակնունդի լքումին:

Կուսակցական ասպարէզը Պարթեւեանի համար եղաւ կռիւներու, ատելութեան, զորովի ուրացումներու կրկէս մը՝ ուր մոլորեցաւ, մոլեգնեցաւ անիկա և ակամայ դաւեց գրական եզրայրակցութիւններու զէմ: Եւ որովհետեւ իր մէջ կուսակցականէն աւելի գրական մարդն էր որ կ'ապրէր, չի կրցաւ անտարբեր մնալ այն բիւրեղներուն համար զոր կուտրտած էր, իմա՛ այն սրբտերուն հանգէպ զոր խորտակած էր: Ու հօգի իր ինչ

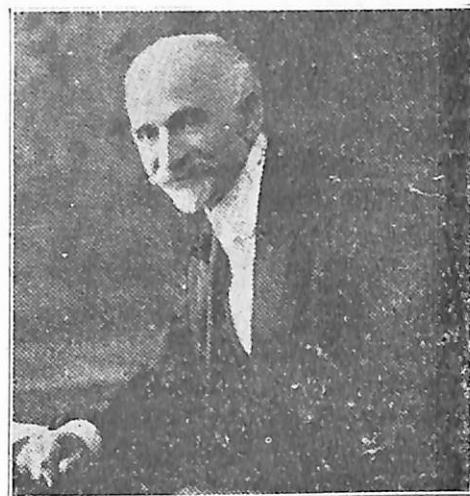
գտանութեամբ է որ նախ-կեանքի իր խորագրական շրջանին անդրադառնալով, կ'աւագէ որ թերթը, իր օրով «գրական-մտաւորական եղբայրակցութեան զէմ տարբարութեամբի ուժանակ մը եղաւ, մինչեւ որ իր փշած հրաբխային կրակէն ինքն ալ մարեցաւ, մահացաւ»։ Կը տեսնէք արդէն որ հրաբուխի մը երկրաստանն ուժը յայտնարեւոյ այս գրագէտը իր մէջ միանգամայն կը կրէր ազու մը բուխ սիրտը։ Անիկա սարսուռով կը գիտէր իր աղերեկ մտղերը, ու յայտնապէս կը ճնշուէր երբ կ'զգար թէ ծերութիւնը կը մօտենայ տակաւ։ Գիտէր որ իր նման մտաւոր նաւարկեալներուն համար անքայլի նաւահանգիստ մը չունի մեր միջավայրը։ Այս գիտակցութիւնը կը տատաղեցնէր զինքը։ Ու ինչպէ՞ս չի տատաղիլ, երբ ոչ միայն ճշմարիտ, գրական գնահատութիւնը, այլ խօսքի քաջալերանքն իսկ կը պակսի մեր գրականութեան մէջ։ Պարթեւեան, իր բոլոր եղբայրակիցներուն պէս, զգացած է այս պարագան, եւ վշտացած սրտով մ'է որ կը գրէ թէ «ես դժգոհաւ մասներով ժողովեցի սեւ գէգերուն տակէն ինչ որ անխառնօրէն մաքուր եւ անմխտեխօրէն սուրբ գտայ հոն, եւ ատենցմով երեք հասոր կազմեցի, Քալիֆայումը, Հայուիկն, ու Արիւնիկն Մատեանը, ատենց հանդիպելու մէկուն որ կէս բերան բռնէր ինծի «Խալիֆ...»։ Չեմ կարծեր որ ուրիշ գրագէտներէ աւելի ակնկալութիւն ունէր Պարթեւեան։ Ու եթէ իրեն հանդէպ ցուցուած անտարբերութիւնը գրեթէ ամեն չափ ու սահման կ'անցնէր, պատճառը այն էր որ իր ուղիները յարափոփոխ եւ զապափարները անկայուն էին շարունակ։ Հանրութիւնը կասկածանօք կը նայէր անոր յայտնած մտքերուն վրայ եւ անոր ամէն գրութեան տակ շարժառիթ մը կը տեսնէր։ Արդարակոչով գրչի մը համբաւը չի կրցաւ չինել Պարթեւեան, ու հոգմազայի իր խառնուածքով պատճառ եղաւ որ իր թունդ համակիրներն իսկ հեռանային իրմէ։ Հոսանքէն քշուող մը եղաւ եւ, իր իսկ բառերով, «ներքին գծնդակ ու խեղդուած տաղ-

նապներու մէջ ստիպուեցաւ յաճախ սակարկութեան մասնել իր խղճմտանքին հետ»։ Զրկումները քաջութեամբ կրող հերոսի մը արի ժեսքը չի ցուցուց։ Նիւթական ծանր հոգերու տակ շատ բան կորսնցուց իր հպարտութենէն, իր արժանապատուութենէն, նկարագրի իր անկախութենէն։ Ասով կարելի է մեկնել իր մէկ նամակն ալ, ուր հեռուէն ու մօտէն զովքը կ'ընէ այն կուսակցութեան, ուրիշ, ստեղծուն փոշին իսկ թօթուելով՝ փախեր, հեռացեր էր մէկ քանի տարի առաջ։

Պարթեւեանի նկարագրին ամենէն տխուր կողմը եղաւ ասիկա։ Եւ սակայն արդար պիտի չըլլար անխնայ բարկոծել զինքը։ Տարակոյս չի կայ թէ, Պարթեւեան՝ անօթութեան մոլեգին հարուածները կրած պահուն՝ ներքին բուռն ոգսրումներ ունեցած, հոգեկան անասելի տաղնապներու ենթարկուած է, մինչեւ որ հարկադրեալ զիջած է գիտակից այլ ակամայ ընկրկումներու։ Ու եթէ մեր հասարակութիւնը գիտնար աղբեցնել իր գրիչները, Պարթեւեանի պէս աչքառու գրագէտ մը պիտի կրնար պահել իր անկախութիւնը, ու առաւել եւս արժեցնել իր տաղանդը՝ որ կիլիկեան Արիաւիրքը ողբերգեց եւ Արարան պանծացուց անգուգական արուեստով մը։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Թումանյանի երեւակայութիւնը պզտիկուց է սրբութիւնը: Լօռիի փարթամ լեռները՝ որ իրենց ծոցին մէջ օրօրած են անոր մանկութիւնը, ծիլ են տուեր իր տաղանդին՝ որ քաջազնական ոգիներու, եւ հէքեաթապատում, բարի մամիկներու հսկողութեանը տակ կատարելագործուած է տակաւ:

Y. Tumanian

Ունեցող փոթորիկներն ու փայլակնայայտ շանթերը՝ որ ուժգին երկիւղի մը սարսուռը պիտի տային մեզի, վսեմին զաղափարը ներշնչած են Թումանյանին, եւ բանաստեղծը՝ այդ տպաւորութեան ներքեւ՝ դարեւ-

բու ժողովներուն տակ թաղուած ըստ՝ եղանակի մը ուժգին արձագանգը հնչեցուց իր քնարի յարերուն վերայ, ու ժայերուն տակ ննջող Արտաւազկեան քաջերն ու Ստամայ Ծռերը յարութիւն տոին ու երեւցան մարդոց սրբիներուն:

Իրն են լեռն ու ձորը, սարն ու անտառը, ժայտն ու արեւը, եւ ինքը՝ ասոնց ամենունը: Բնութեան արտաքին աղէտ կոչաւ այլ կոչաւ ձեռքը հաղար բարիք է ձօներ իրեն, եւ ինք հաղար է որ մեղի մթնոլորտի մը մէջ հասակ քաջած ըլլալու բողբոջ վայելքն է իրեն, կամ աւելի ճիշդը՝ ինքն է կամովին մերժած դաշն ու աշտպէս մնացեր է միջավայրին դաւակը, ըլլալով միեւնոյն ատեն անոր հարազատ ներկայացուցիչը: Եւ իրաւ, ատկէ դուրս ալ չի կրնար աղբիւ անիկա: Ազատ ու անսահման բնութեան գիրկը, լեռներու առողջ ու թեթեւ օդին վարժուած՝ ծանր կը չնչէ քաղքենի այլապէս ճոխ կեանքին մէջ: Ու ասոր համար է որ աւելի յաջող եղած են իր այն կտորները, ուր վայրի բնութիւնն է գրուեր իր այլապան երեսոյթներովն ու հուժկու, հսկայ էակներովը:

Պաշտամունք մը ունի Թումանեան. — Հերաքլէսինը: Ուժն է որ կը կախարդէ զինքը. ուժը, ըլլայ այն սարերու՝ թէ արքայական ապարանքներու մէջ, անշունչ իրերու՝ թէ կենդանի էակներու ծոցը, հորերէն խոյս տուող քաջերուն՝ թէ կռնակը գետին չի բերուած ըմբիշներուն մէջ, վաղնջական գիւցաղներու՝ թէ ներկայ օրերու արի մարտիկներուն մէջ, կտրծքը հովին ու արեւին բացող հովիւին՝ թէ անոր ժայտի պէս տուհուն եարին մէջ, թշնամիին գանկը ճգմող Ալէքին՝ թէ Ալէքի գլխուն օրհնէնք կարգապար լեռնական նահապետավայել, ախիատ քահանային մէջ, գիւցաղնուհի Մեհրիին՝ թէ աչք ծակող աւելներով գինուած արեւին մէջ: Ուժը, նոյնիսկ քերթուածներու եւ Ալվազովաքիի գեղարուեստական նկարներու կողքին վրայ, ուր ալիքները՝ նկարչի հրամանին անտարբէր, կոհակ առ

կոհակ կը լեռնանան, կը քարանձառ տեղնադակ:

Ուժին հանդէպ ունեցած իր աշտ պաշտամունքն է թերեւս, որ մղած է զինք զրի տոնելու Անուշի եւ Սասունցի Գաւիթի պէս կտորներ՝ որ Թումանեան կը յայտնուի սրպէս գիւցաղներգակ բանաստեղծ:

Իր լեզուն յորդ է ասոնց մէջ. սահուն, կաշտուղ, ուժեղ: Պատկերները զոր կուտայ, բացատրութիւնները զոր կը գործածէ, բառերը զոր կը դարձնէ, արեւելեան ժող. երեսակայութեան մը հարազատ ներկայացուցիչները կ'ըլլան: Ինչ որ հայ մամիկները՝ մեր նախնիքներէն ժառանգած՝ հաղորդեցին մեզ բերնէ բերան, ինք չափուած է աւելի ներդաշնակ ձևով մը տուած մեղի:

Մեր աշխարհն է սերմն իր պարգածը — Արեւելքը: Բայց ո՛չ այն Արեւելքը՝ որ սուլթաններ, մեղի կեանքի մը անձնատուր, հարեմներու շուրջը կը քրծնին, ուր թաղուհիներ կաթով լողանք կ'ընեն ու նաժիշտներ խոսնկ ու կնգրուի կը ծխեն անոնց ծոցին վերայ, ուր հարսերը վարդերով կը պնդուին ու աղջկաները մարդրակ քայտեր կ'անցնեն իրենց վրին, ուր գետերը սոկի կը հոսին եւ երկինքները՝ բլրեղ, ուր ինկէ սազը իր ստորտուր կը պտտցնէ եւ գարեջուրը կը փրփրի բաժակներուն մէջ. ո՛չ այն Արեւելքը՝ որուն խիտ վարդաստաններուն խորը, անհամար սոխակներ սիրահարի իրենց վայրկեանները կ'աղբին հեշտին: Ո՛չ: Թումանեան՝ թերեւս՝ հեշտախառն ու անբնական աշտ Արեւելքին ալ ծանօթ է, բայց անիկա սիրաւ չունի այն երեսոյթներէն տարուելու ու անոնցմով ներշնչուելու: — Քնքնաթիւն անիկա սիրահար չէ Թումանեան. ամեն ինչ ախտանեան պէտք է ըլլայ իր առջեւ, սրպէս զի գիւթուի անիկա ու բանաստեղծէ: Այս է պատճառը որ ինք յաջողապէս կը պատկերացնէ Արեւելքի այն մասը՝ ուր մարդիկ, պայքարէն գինով, ցեղ ցեղի վէժ ու թաղաւոր՝ թաղաւորի, կոխ կը մղեն տարին տասներկու ամիս. աշտեղ քամիները կ'ստնան շարունակ

ու ժայտեր կ'արհամարհեն ամպրոպը: Անոր գիշա-
դաւնները ա'յնքան ուժեղ են որ բնութեան իրերն իսկ
կը հալառակեցնեն իրենց ու գայնն ու գառնուկը մէկ-
տեղ կ'արածեցնեն. անոնք իրենց ճկոյթներովը քարե-
րէն կրակ կը ժայթքեցնեն. անոնց նեաւերը գերաններ
են, որոնց յառաջ բերած փռչիի ամպերը օրերով կը
խառաքեցնեն արեւը. այդ հսկաներու բերանէն ելնող
գոլորշին ծուխի պէս վեր կը բարձրանայ ու կը կախ-
ուի վրաններուն վերեւ. կրակին մէջ շիկացում չամ-
փուրին գարկը յաւի մը խածում քին ազդեցութիւնը
ունի միայն անոնց վրայ. այդ մարդոց ձիերը՝ ամպէն
թեթեւ՝ կայծակի արագութիւնն ունին, եւ անոնց
թուրի հարուածները՝ մէկգմէկու. վրայ գետնիցում
քառասուն ջրագացքի քարերէն ու նոյնքան մըն ալ
գամշու կաշիներէն ներս թափանցելով՝ անոնց ներքեւ
պահաւորած հսկաներու կողերուն կը խրին եւ երկու-
րի կը բաժնեն գոմանք:

Յառաջ բերում այս նմանութիւնները բառական
են ապացուցանելու Արեւելքի շափաղանցում երեւա-
կայութիւնն ու հերոսները պանծացնելու այն ձգտու-
մը որ մինչեւ մեր օրերն է երկարեր, ու բիրտդացեր՝
Թումանեանի գրչին տակ: Չայն կարդալով մարդ կը
տարուի իր սպայութեան օրերուն, երբ ձմեռ իրիկուն-
ները՝ թոնրին շուրջ նստած՝ կ'սնկղրէր իր մամուռ
հէքեաթներուն, կախում անոր չրթներէն:

Տոհմային գրականութիւն՝ բացատրութիւնը զոր
ա'յնքան յաճախ յեղեցիւմ են մեր գրողները եւ
ա'յնքան քիչ մշակում, յայն շափելով ի յայտ կուգայ
Թումանեանի երկերուն մէջ: Անիկա եւրոպացի հեղի-
նակներէ վախ չտաներ իր սպանկները, գիրքերը չեն
որ գաննք առն կատան իրեն, այլ այն միջավայրը՝
ուր ապրած է ինքը, եւ այն ժողովուրդը՝ որուն հետ
չլիման եկած է:

Եթէ հայ գրողէսը գիտակցէր թէ իր մանուկ օ-
րերուն, առիկ անիկ յամ գիւերու եւ հսկաներու, թա-

գերու եւ թաղաւորներու հէքեաթներն ու այլ կարգի
աւանդավէպերը՝ օր մը իրենց շափաղանցեալ ձեւերէն
մերկացուելով՝ կրնան իրրեւ չքնաղ լուսարանութիւն-
ներ ծառայել կորսուելու մօտ պատմական դրուագնե-
րու, հաւանարար աշտօր մէկէն աւելի Թումանեան-
ներ ու մէկ քանի Չարդարեաններ ունեցած ըլլայինք:
Իրաւ է որ շատերը գրաւած են ազդարարական ու բա-
նասիրական այս կարգի նիւթերով, բայց շատ քիչերը
կրցած են անոնց մէջ պահուած բանահիւստական գե-
ղարուեստը արտացոլացնել: Սրուանձտեանցն իսկ, հա-
կառակ իր ա'յնքան շնորհալի ջանքերուն, չի կրցաւ
պէտք եղածին պէս տարուիլ անոնց մէջ չրջան ընող
այն տաք հոգիէն՝ որով վերջէն Թումանեանն ու Չար-
դարեանը ներշնչուած կը գտնենք:

Այս ներշնչման շնորհիւ էր որ Թումանեանի օրով
նոր շեշտ մը առաւ սուսահայ բանաստեղծութիւնը:
Արդարեւ գիծը Աղայեանցէն կ'երկարէր. բայց անոր
սահմանները լայնցնող ու գայն չօգտիւնի պատկերի մը
վերածողը եղաւ Թումանեան՝ որ զիտցաւ երէկի հայ-
րենասիրական պոռոտ բացագոնչութիւններուն ու ազ-
ուր բայց անամէջ Փոպոններուն տեղ, ազդին ծնցու-
ցած մարտիկներուն զիւցաղնական ոգիին մարմին հազ-
ցրնել: Ասիկա քնդհանրապէս հայ եւ մասնաւորապէս
արեւելասայ գրականութեան մէջ պիտի մնայ իրրեւ
ամենացցուն ու գնահատելի արժանիքը Յովհաննէս
Թումանեան բանաստեղծին:

Քնարերգական ջիւղը՝ որով առ հասարակ տողոր-
ւում կը գտնենք քերթողները, համեմատաբար տկար
մնացած է Թումանեանի մէջ. ու ատիկա բնական է
թերեւս, ենթակայականէ աւելի առարկայական մար-
դին մէջ գրիչ չարժող այս բանաստեղծին համար:

Թախիծը՝ որ ա'յնքան գեղարուեստական էջեր ար-
տաղրել տուած է մեր՝ մանաւանդ արեւմտահայ-
բանաստեղծներուն, շատ չէ ազդած Թումանեանի վը-
րայ՝ այնպէս որ իր մէկ քանի յացերգները, պանդուխ-

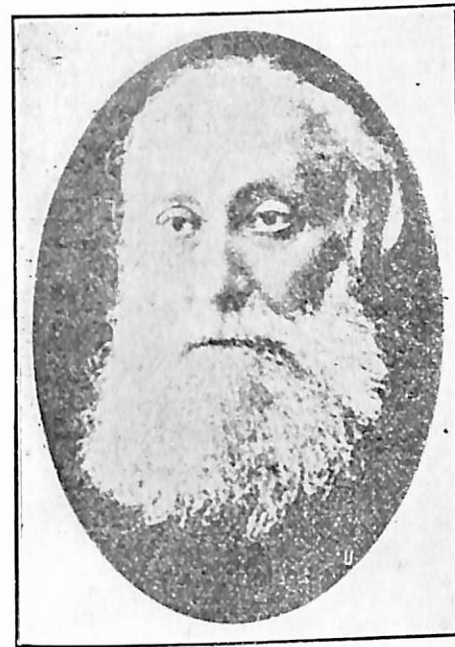
տի առաջերը եւն. գրեթէ գուրկ եւն աշն արամանուշ
թախածութենէն սրուն տիրապետութեան տակ վաշր-
կեաններով պիտի ուզէին յամենայ երթակախական յոյ-
գերու ընդունակ հոգիները :

Հսկաներուն յաճախանքը՝ զոր վաշրած է, աշտպէս
մերկացուցած են իր գրիչը թախածէն, ու հապուցած
անոր՝ ուրախութեան մը շեշտը : Հաւանարար իր աշտ
ուրախ արամապետութեան բերմամբ է որ մանուկներուն
իսկ հասկնալի բլրալու գազանիքին տիրացած է : Աշն-
պէս որ իր «Ծունն ու Կատուն», «Աղուէսը», եւ այլ
կարգի տոսկաւոր կատրները միշտ ալ հետաքրքրու-
թեամբ պիտի կարդացուն գետատներու եւ ... ման-
կամիտ հալահասներու կողմէ :

Թումանեանի երկերուն մէջ շատ տեղ չի բռներ
խորհրդածութիւնը. «Դէպի Անհունը»ին նման կատր-
ներ քիչ արտադրած է. աշտու հանդերձ երբեմն ար-
ւած է աշնալիտի ուժեղ մտքեր՝ որոնք կոչուած են ար-
դիական մնալ, ցորչալի կը խաչուի արդարութիւնը ու
տկարը կը ճգմուի հոգիին ներքեւ :

ԱԼԻՇԱՆ՝ ՈՐՊԷՍ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

Դէմքեր կան, որոնց լուսանկարն իսկ՝ իր բնական
արտաշաշտութեանը մէջ՝ կ'առնինքնէ քեզ եւ տկնածան-
քով ու պատկառանքով կը լեցնէ սիրտը : Ասոնցմէ է Հ.
Ղեւոնդ Ալիշան՝ որու ալիւիտ մօրուքը եւ տննեւոյ,

Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ

անուշ նախաձեռն անրացատրելի թալչութիւն մը, ան-
նկարագրելի ձգողականութիւն մը ունին իրենց մէջ :
Անխոնջ աշխատանքի, գիտնականի վաշել պրպտումնե-
րու եւ անուպառ հմտութեան աշտ հոյակապ գէմքը՝ որ
իր ութսունամեայ հասակին մէջն իսկ գրիչ կը շարժէր

գեւ, իրեն համար կրցաւ ստեղծել անուն մը՝ որ ամբողջ Հայութեան սրտին մէջ մնաց արձանադրուած՝ սիրոյ եւ հիացման խառն զգացումներով պարարուն:

Օգտագոյաւ մ'էր Ալիշան, եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ վերջը: Հանրութեան օգտակար ըլլալու տենչն էր որ կը մղէր զինքը դիւր շարժելու, արտագրելու իր հնախօտական, պատմական հատորները: Արուեստը, գեղեցկին շունչը սրու հրապոյր մը չեն ունեցած իրեն համար: «Արուեստը արուեստին համար» բացատրութիւնը իր աչքին մասնաւոր արժէքով մը չէ ներկայացած: Ալիշան չէր կրնար ըմբռնել արուեստ մը՝ ուրկէ բացակայած ըլլար օգտակարութեան միտումը:

Զգտումնաւոր բանաստեղծ մ'է, ուրեմն, Ալիշան, եւ որպէս այդ պէտք է մօտենալ իրեն, բանաստեղծական իր երկերը նկատի առնելու պարագային: Մէկ երակ կայ սակայն՝ որ վերին աստիճանի ուժեղ է Ալիշանի մէջ — հայրենասիրական երակը՝ որ իրեն քերթուածներուն մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը սրուցապէս կը զգացնէ ինքզինքը: Ու եթէ փոխանցիկ է Ալիշանի բանաստեղծութիւններուն մէջ տիրող հայրենասիրական այս բոլոր շունչը՝ պատճառը այն է որ վերին աստիճան անկեղծ, իրապէս զգացում, եւ անսահմանօրէն խորունկ է այն: Պատմարանի եւ հնախօսի իր պըրպատմները իր մէջ կերտեցին այն խանդավառ հայրենասէրը՝ որ կրօնական իր վերացումներուն հետ ունեցաւ նաեւ պատմական իր վերացումները, եւ կրօնքին չափ ու թերեւս անկէ ալ աւելի քերթնանդութեամբ երգեց հայրենիքը՝ որու կարօտը զգաց կղերականի իր ճշմարանին, Ս. Ղազարի մենաստանին խորը: Հայրենիքին սէրը Ալիշանի մէջ՝ զգացում մը ըլլալէ զապրած՝ արամարանութեան մը համեմատութիւններն առած էր: Այդ է պատճառը որ անտեղիտախօսէն ուժեղ է անիկա: Վենետիկը իր անհամար գեղեցկութիւններով՝ չէ կըրցած թովել Ալիշանը՝ որ, կարծես հայրենիքէն հեռու եղած ըլլալուն համար, աւելի եւս ուժգնօրէն զգացած,

ըմբռնած է անոր յարգը, եւ երգած՝ անոր հմայքը: Հայաստանի նախահայրերու ոգիները մոպած, ներշնչած են զինքը, եւ Ալիշան անոնց ամենուն մէջ հսկայական արժէքներ գտած, զիցարանական տեսլադատկերներ նշմարած՝ եւ այնպէս ալ նկարագրած է: Ալիշանի ի գործ դրած չափազանցութիւնները ակնյայտ են: Իր քերթուածները կարգացած ատեն՝ մարդ այնպէս կը զգայ թէ պատմական գէմքերէ աւելի զիցարանական գէմքերու գէմ յանդիման կը գտնուի: Անոնց մէջ դըրուած շունչը ա'յնքան ծաւալուն է, սակայն, որ մարդ՝ մինչեւ սրու աստիճան մը՝ հաճոյքով եւ առանց ծանծախթ զգալու կը կարգայ գտնոնք: Գրական բոլոր սեւերուն մէջ բանաստեղծութիւնն է որ ամենէն աւելի կը խօսի սրտին: Ալիշան գիտէր զայս: Գիտէր նաեւ՝ թէ ազգային գոյութեան պահպանմանը համար անհրաժեշտ է հայրենասիրութիւնը, այն հայրենասիրութիւնը որ արամարանական ամեն արտայայտութիւններէ վեր կը սաւառնի, եւ սրտին ամենէն ուժգին տրոփներուն ծնունդ կուտայ: Ալիշան գիտէր՝ որ անհատական ու ազգային նկարագրի ուժեղացման ամենէն զօրաւոր ազդակն է հայրենասիրութիւնը: Հետեւաբար պէտք էր ծաւալել զայն: Եւ զայն ծաւալելու լաւագոյն միջոցը բանաստեղծութիւնն էր: Ու եթէ Ալիշան՝ որպէս բանաստեղծ՝ երբեմն նուազ յաջող կը գտնենք իր երկերուն մէջ, պատճառը այն է որ բանաստեղծութիւնը՝ չափ մը պարագաներու ներքեւ՝ սոսկ միջոց մը ըլլած է անիկա՝ իր գաղափարները տարածելու: Այս կէտին մէջ առանձինն չէ Ալիշան: Նոյնը ըրած են նաեւ Գաւառ-Քաթիկոս, Միքայէլ Նալբանդեան, Նահապետ Ռուսինեան եւ ուրիշներ: Այս ամենուն նուազ գեղարուեստաբէտ ըլլալը, սակայն, արդեւ մը եղած չէ որ անոնք լաւագոյն տեղը գրուեն եւ մեծ հիացմամբ յիշելին ու յիշատակուին:

Այսքանը ըսելէ յետոյ՝ պէտք է ըսել նաեւ որ Ալիշան ներշնչուող բանաստեղծ էր: Կոտորներ ունի՝ ուր

յայտնապէս կը ցոյց տեսնուէր իր արժանիքը: Իրաւ է որ անոնք մեծ թիւ մը չեն կազմեր, բայց ազգային իսկ ինքնին բաւական է բարձրագոյն տեղ մը տալու իրեն՝ ազգային քերթողներու շարքին մէջ: Իսկ եթէ ներշնչումէն անմիջապէս յետոյ նկատի ունենանք նաեւ Ալիշանի լեզուն, բառերու ճշտութիւնը, պաշտօն չգործածութիւնը, այն ատեն հայ քերթողներու առաջիններէն պէտք է նկատենք զինք: Վասնզի քիչեր կրցած են բառերու այնքան ներդաշնակութիւն գնել քերթումներու մէջ, որքան յաջողած է Ալիշան: Եւ հոս է արդէն Ալիշանի բանաստեղծական արուեստը, որ վերին աստիճանի ինքնայատուկ բան մը ունի իր մէջ: Վկայ է «Բա՛մ Փարստան»-ը՝ որ ինքնին գոհար մ'է, թանկագին գոհար մը: Զգացումներու ի՞նչ ճախութիւն, յատկանշական՝ պաշտօն բառերու ի՞նչ յարգում, պատկերներու ի՞նչ պէտքիտութիւն այդ մէկ կտորին մէջ, որ կը հրափռէ սրտերը եւ քաջերու արիւնը կը հոսեցնէ նոյն իսկ... երկչոտներու երակներէն ներս:

Ալիշան՝ հակասակ եւրոպական գրական բոլոր դպրոցներուն հետեւած ըլլալուն՝ կառչած մնաց գասական դպրոցին, առանց սակայն իր քերթումներուն մէջէն պակսեցնելու ժողովրդական բանաստեղծութեան այն շէշը՝ որ ա՛յնքան սիրելի կը դարձնէ իր կտորները: Ալիշանի երկտառարդ օրերուն՝ բովանդակի դպրոցն էր տիրականը. բայց անիկա՝ այնքան խորապէս սուսմանաիրած էր գասական հեղինակները, ա՛յնքան տարուած էր անոնց երկերէն, որ անզգայ մնաց նոր շարժումներուն հանդէպ եւ ընթացաւ այն հին, կոխուող ուղիէն, ուրկէ քալած էին համաշխարհային գրականութեան մեծ վարպետները, — յունական եւ հռոմէական աշխարհահռչակ բանաստեղծները: Ասոր համար է որ Ալիշանի քերթումները գեղարուեստական գրականութեան սիրահար ներկայ երկտառարդութեան հաճոյք չեն առնիր: Ասոր կտորները կ'ուսումնա-

սիրուին, բայց չեն բմբուխնուիր: Ալիշանի մշակածը այն արուեստն է որմէ տնտարակոյս պիտի հմայուէին մեր նախահայրերը: Ներկայ սերունդը բովանդակի գրականութենէն է որ հաճոյք կ'առնէ: Ահարոնեան՝ իր բովանդակ արուեստով՝ շատ աւելի կը յազէ մեզ քան պատկառելին Ալիշան: Առաջինը՝ իր երկերուն մէջ արուեստ գնելու համար՝ նորութիւններ կը յղանայ. երկրորդը՝ իր արուեստը պանծացնելու համար՝ նախորդ վարպետները ու՛շի ու՛շով կը վերծանէ եւ քայլ առ քայլ անոնց ընթացքին կը հետեւի ակնածանօք եւ լռամփոփ: Առաջինին մէջ զգացումն է տիրականը, երկրորդին մէջ՝ գաղափարները: Ալիշան հնարայր է, բայց վարպետ մը՝ որու ներկայութեան մարդ կը զոգայ պարզապէս, զգացումին զոյր չէ տալիս, այլ գիտակցութեան զոյր որ աւելի տեսական է, աւելի բարերար, աւելի վերացնող: Նախնի ժամանակներու չունէն է որ կը բերեն մեզ իր քերթումները՝ սրունք գտնելու փորձառութեան կնիքը ունին իրենց վրայ: Հրդեհ չի կայ անոնց մէջ, բայց ազգեցութիւն մը կայ՝ ուրկէ ընթերցողը չի կրնար ազատել ինքզինքը եւ սրուն ներքեւ հեռահեռ կերտուած կը գտնէ իր նկարագիրը, տուտն՝ իր Հայկեան նախահայր նման: Ալիշանին երկերուն մէջ գեղեցկութենէն աւելի նուիրականութիւնն է տիրապետողը: Ու նուիրականութիւնը յաճախ աւելի տղաւորիչ է, աւելի պակասիչ՝ քան գեղեցկութիւնը, որու առթած հաճոյքը վայրկեանական է շատ անգամ: Տարօրինակութիւններու մարդը չէր Ալիշան: Իր բոլոր գործերուն՝ ինչպէս եւ քերթումներուն մէջ՝ օրէնքին, կարգապահութեանը, ընկալելի ձեւերուն ու կերպերուն էր որ կը կառչէր ամենէն աւելի: Անյիշատակ ժամանակներու մէջ կիրարկուած արուեստի մը հասարակ տեղիք նկատուած աստիճանները, բացառութիւնները զօրաւոր ազգեցութիւն մը կ'ընէին անոր սրտէն աւելի մաքին վրայ, ու կը մարդկին անոր բանաստեղծական այս հնարայր ճաշակը:

Ալիշանի քերթումները իրենց վրայ կը կրեն ահա-
գեմական կնիք մը, եւ այսու նուազ մատչելի կը դառ-
նան թեթեւ, քմադարար դրականութենէն համ առնող-
ներուն։ Բանաստեղծ Ալիշանը ըմբռնելու համար
պէտք է զինքը վերծանելու մտադրութեամբ մեր-
ձենալ իր կտորներուն։ Անոր քերթումներուն
մէջ Հայաստան իր նախնի փառքն է որ կ'զգենու
կարծես, եւ մարդ տեսակ մը հպարտութիւն կը զգայ իր
մէջ՝ Հայ Ազգին պատկանած ըլլալուն համար։ Բայց
այդ հպարտութիւնը բանաստեղծը ինք զգացած է նախ։
Հայաստանի փառաւոր անցեալը մեծ ներշնչարան մ'է
եղած իրեն, եւ ինք իր քնարին վրայ երգած է այդ
փառքը՝ առանց զանց ընելու, ի հարկէ, այն անշուք
վիճակը՝ որու մասնուած է անիկա՝ բարբարոս ցեղի
մը երկաթեայ դաւադանին ներքեւ։ Հայրենասիրական
իր քերթումներուն մէջ՝ Ալիշան առհասարակ գրած է
այն խանդավառ յայտը՝ ըստ որում պիտի վերածաղկի
Հայաստանը եւ ունենայ իր օրհնարիք գարունները։
Ալիշանի մէջ չափազանց յատկանշական է յայտնաւե-
տութիւնը, եւ իր քերթումները՝ հակառակ օտար հա-
զի վրայ գրուած ըլլալուն՝ իրապէս եւ խորապէս հայ-
կական են։ Հայ պատմական գէպերն ու գէժքերը
այնքան պօրաւոր ներգործութիւն մ'ունեցած են իր
վրայ, որ Ալիշան չէ ուզած, թերեւ չէ ալ կրցած ազա-
տել ինքզինքը անոնց անուան կցուած առատակներէն,
ու այսպէս իր քերթումներուն մէջ որպէս իրականու-
թիւն բշտ է գտնուիր։—

Ի Հայոց հողէն կազմեցաւ Աղամ՝.

Զօղն Հայոց եւայն ծրծեց քաղցրահամ,

Աչքերըն պայծառ, երեսն անկուման

Հրեշտակաց առջեւն հոն հանդիսացան։

Անոր նման փայփայելի առատակներ չառ կան Ալի-
շանի քերթումներուն մէջ։ Բայց այս երեսոյթը չառ
տեսնելու չէ Ալիշանին, քանի որ ինչպէս ըսինք, անիկա
բանաստեղծութիւնը միջոց մը նկատած է յաւէտ՝ աղ-

գասիրական զգացումները ծաւալելու։ Ալիշան՝ որպէս
բանաստեղծ՝ ենթակայական ըլլալէ աւելի առարկայա-
կան է։ Ամեն անգամ որ ենթակայական ջանացած է
ըլլալ՝ ինկած է, տափակցած է։ Իր քերթումները
հաճաքով կը կարգացաին մինչեւ աշնանը՝ ուր առար-
կայական-նկարագրական են, բայց այն առնելով, որ կը
սկսին ենթակայական ըլլալ, չեն կարգացաւ իր, ձանձ-
բանալի կը դառնան։ Անտարակոյս Ալիշան՝ որպէս
քերթող՝ աւելի պիտի յաջողէր եթէ ա'յնքան երկարա-
պատում քերթումներ գրէր չառնէր եւ բարոյախօսու-
թիւն ընելով չի ճաղագցնէր նիւթը։ Քերթումներ ու-
նի՝ ուր Ազամէն մինչեւ Թաղէսս առաքեալի համառօտ
պատմականը կ'ընէ։ Շունչ պէտք է որ զիմանայ ասոր։
Ալիշան կը ներշնչուի, բայց իր այդ ներշնչումը գրծ-
բաղդարար իր քերթումներն առաջին մէկ քանի
համարներուն մէջ կ'սղատէ ինքզինքը, անկէ անդին
եղածը մասնաւոր ճիշդի արդիւնք է։ Ու յետոյ, որպէս
կղերական, յաճախ կրօնական չեւա մը կուտայ իր
թունդ հայրենասիրական կտորներուն անգամ։ Տեսակ
մը կարկտան՝ որ եթէ երբեմն կը պառչածի, յաճախ
կը ազեղցնէ քերթումներն ամբողջ գեղեցիկ կառույց-
ուածքը։

Անկախաբար, սակայն, այս զխոսողութիւններէն՝
պէտք է յարել որ Ալիշան երբեմն ա'յնքան կը տարուի
իր ընդգրկած նիւթէն՝ որ իր անսահման դուրսբարն-
քին մէջ կը մանրէ, կը մանրացնէ լեզուն եւ խանդավառ
սիրոյ ու բոլոր կարօտի արտայայտութիւններով կ'սղա-
ղէ քերթումը։ Ալիշանի գործածած այս լեզուն՝ որ
ժողովուրդին լեզուն է ինքնին, ա'յնքան գեղեցիկօրէն
կը ցոյցանէ ապրում զգացումները՝ որ ընթերցողը կը
վարակուի անոր առաք շունչէն, ու կ'աղբեցնէ հեղինակը
իր իսկ սրտին մէջ։ Իր ընդգրկած նիւթերուն հանդէպ
այնքան խոր է իր զգացած պաշտումը՝ որ անոնց առջեւ
կը մանկանայ յաճախ եւ պզտիկ տղա մը պէս գուր-
գուրանքի իր ազօթքը կը մըմնջէ։ Ալիշանի լեզուն

չքեղութիւնը եւ արուեստին զեղեցկութիւնը, սակայն,
պէտք է վնասել ամենէն աւելի իր նկարագրական տո-
ղերուն մէջ, որոնց ամեն մէկը մէկ-մէկ պատկեր են
յաճախ։—

Ահա ելնէր արեւն յամպոց
Վարդ կու քսուէր աշխարհն Հայոց .
Յօղըն տեղայր գով ու սիրուն
Զինչ մարգարիտն ի սատարուն—
Կարմիր կանաչ ծին ծիրանի
Գօսի ամուէր Հայաստանի :

Ալիշան, բայցի հայրենասիրական կատրոնք, ունի
նաեւ կրօնական քերթումներ՝ որոնց տուն տուած են
առ հասարակ սուրբգրեհական յայտնի առաջնիւններ :
Այս քերթումներուն մէջ թէեւ չեն պակսիր ներշնչ-
ութեամբ կատրոնք, եւ սակայն, բնականօրէն ամփոփ
մարդ աշխարհս կը տպաւորուի թէ հեղինակը՝ յաճախ՝
որտէն աւելի պարագաներս պահանջին գոհացում տա-
լու համար է որ արտագրած է դանտեք, աշխարհս որ նա-
րեկի մը շունչէն շատ հեռու կը մնան իր աչք կարգի
կատրոնքը : Կը կարգացունին, բայց չեն գերեր, չեն
ապաւորեր :

Ալիշան ունի նաեւ քնարերգական կատրոնք՝ ուր
կան աշխարհիկներ զորս կարելի է կարգաւ տոնոց մաս-
նաւոր յագումի : Այս կարգէն է «Ծաղիկն Վալլի» քեր-
թումը՝ որ աշխարհ լեցուն է զգայմամբ եւ յագում-
մով։—

Տեսի գծադիկրն վալլի
Դաւարագեղ եւ պայծառ .
Տեսի եւ զմարդ ի յերկրի՝
Առնգագեղ եւ կայտառ .
Շրնչեաց խորշակ ի ծաղիկ,
Յամաքեցաւ ի ծրդիկ .

Փրչեաց ի մարդ մահ ցըրտիկ .
Տարածեցաւ ի հողին :
Դարձայ 'նդ ծաղիկըն վալլի՝
Ու ահա նորագ ընծիւղէր .
Դարձայ եւ 'նդ մարդն ի յերկրի,
Եւ ոչ էր . ոչ եւս երեւէր :

Գծրախտութիւնը հոն է, սակայն, որ Ալիշան այս-
տեղ չի վերջացներ կտորը . կ'երկարաձգէ, կը ճաղղէ,
որով եւ կը տափակցնէ հեազհեա : Ասիկա սակայն
ոչինչ կը նպակսցնէ այն սէրէն ու գուրգուրանքէն՝ զոր
ազգը կը տածէ այս բանաստեղծին հանդէպ : Ժողո-
վուրդը անվերապահօրէն կը սիրէ իր մաքուր, համեստ
ու անհասարակ յայրենասէրները, որոնք երգած են
իւր իսկ հայրենիքը՝ իր զանազան փուլերուն մէջ : Ալի-
շան մէկն է այդ մաքուր, չափազանց խոնարհ հայրե-
նասէր բանաստեղծներէն եւ արժանի՝ ժողովուրդին
սրտին մէջ հիացման եւ խանդաղատանքի այն բարձր
տեղին՝ զոր արդէն իսկ գրաւած է եւ ուր պիտի տարբ-
րարեւորվի :

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

Հայրենիքէն հեռու, առ այն վերադարձ մը, սիլա
մը ընելու, անոր արեւուն տակ տաքնալու, անոր
սրտովայ գիշերներուն մէջ կազդուրուելու կարօտը

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

Հոգւոյն՝ մեռաւ գնաց Միտաք Մեծարենց մեծ բանաս-
տեղծը՝ որուն լանջքին ներքեւ թռախտն էր բունեք եւ
որուն սրտին մէջ անսոսք մահն էր գահակալեր այն-
քա՛ն վաղածամ :

Կեդրոնականի գրասեղաններէն իր կանխահաւ,
ակամայ բաժանումն եւ Թօփ Գարուէն մինչեւ Սամա-
թիա եւ անկէ ալ մինչեւ Հալէպի գրաստիւարներն ունե-
ցած իր թափառումները չկրցան պահիկ մ'իսկ աւելի
կապել զինքը կեանքին՝ որուն վայրագ յոյսը՝ ժպտա-
դին, ապուր աղջկան մը խաբող նայուածքին պէս՝
կասչած կը մնար երիտասարդի, պատանիի իր երազ-
ներուն:

Տիեզերական իրերուն, բնութեան երեւոյթներուն
հետ աշխարհ կաթողին եղբայրացող այս քերթողը ա-
տեն մը ինքզինք եղբայրացած զգաց նաեւ զինք կըր-
ծող, զինք հաւեցնող, մաշեցնող արտին, որ գիշեր
մըն ալ, աքաղաղներու կանչին հետ՝ առաւ տարաւ
զինքը հետեւ եղեւթներէն՝ որոնց մօտ յուսացած էր
գտնել իր կազդոյրը:

Միտար Մեծարենցի ծննդավայրն էր Ակնայ մեր
Բինկեան գիւղը՝ որ ժայերու ծոցը նետուած՝ կը
պարզէ իր թևերը աջ ու ձախ: Վարէն եփրատը կ'անց-
նի զոտալով զոտգոտալով, եւ անոր ակիւքներուն մէջ
գիւղացի կայտառ, անվախ պզտիկներ լուզորդի իրենց
վարպետութիւնները կը ծախեն: Դէմը, Տարտարոս
ժայռին ստքերուն ներքեւ՝ Աստուածամար Վանքն է որ
կը տարածուի հովանաւորելով պարտէզներն ու այգի-
ները՝ որոնք իրմէ քիչ հեռուն՝ կը կանանչին զարնան
արեւուն տակ:

Առաւօտուն, մութնուրուտուն, «սարերուն մէջ կը
կոծկոծի կոշտակը վանքին», եւ կարաւաններ՝ «բոժոժ-
ներուն երգը լալով» կ'անցնին վանքն ու գիւղը մէկըզ-
մէկու կապող խարխուլ կամուրջին վրայէն:

Գիւղացի մը, բահն ուսին, այգիները կը ջրէ եւ
«աղջիկ մը՝ արիչին տակ նստած, չե՛ր կը կանչէ»:

Իրիկուան դէմ, հարսնուկ մը, «հիւ սափորն ու-
սին» աղբիւրէն իր վերադարձը կ'ընէ, մինչ արեւը կը
խալտայ իր մագերուն վրայ եւ:

Մեղմով ծածանի
Լաջակն հողմալար
Թեւով քոչուցի,
Ու ծիածանի
Թոյրով պապայ
Աչքն իր գեղանի:

Ահաւասիկ այս ու այսօրինակ գեղջկական հողար
ու մէկ տեսարաններով լեցուն միջավայրի մը մէջն էր
որ Մեծարենց կը բանար իր աչքերը ու ինքզինք կը
գտնէր բնութեամբ հարազատ, անխաղախ դուքին մէջ,
ուր բանաստեղծութիւն է ամեն ինչ եւ ամեն իր՝ քեր-
թուած մը:

Մեծարենցի բնածին տաղանդը հասունցնող, ու ո-
ճացնող, մեծցնող ամենագորեկ ազգակը կ'գած է այս
միջավայրը՝ որ ուժեղ տպաւորութիւն գործած է մա-
նուկի իր սրառեսութեանը վրայ, եւ գիւղէն մեկնելէն
վերջն ալ մշտապէս պարզած է անոր տաջեւ իր թով-
շութիւնները, իր գանձերը:

Սոսկ միջավայրին ազդեցութեամբը չէ կարելի
մեկնել, սակայն, Մեծարենցի քերթողական բարձր ար-
ուեստը՝ որ արարական երգերու քնքշութիւն մը եւ
պարսկական քափուր վարդի լոյս մը ունէր իր վրան:

Ասիկա բացատրելու համար պէտք է վերակոչել
այն երգերը, ժողովրդական այն քնքուշ, բանաստեղ-
ծական տաղիկները, արեւելքի չոյովը, բոյրովն ու
թոյրովը օձուն այն ամառնիկները՝ զոր յօրինելու եւ
պահելու պահպանելու աշխարհ ընդունակ է Ակնցի
հայրահին եւ զոր ա'յնքան յաճախ երգած է Միտարի
մայրը իր որդիի ականջներուն:

Այդ երգերը իրենց սակի ծառ ու ճեղքով, վարդ
տերեւով, անապակ գինիով, առտուան չղիկով, լու-
սընկայ խաղրնկերով, ջուրերուն եկող եղնիկներով,
ծով ծով եւ կամ շահէն աչերով, մարդարտէ հօտգանով,
ճէվայիքէ բարձով, չար ու չամաթ չորերով, դժբախտ,

եախութ, անդին քարերով, բարկ արեւով, ոսկի 'ւ արծաթ ճանողներով, կանաչ կարմիր ուռերով, չինարի ծառերով, լուսնիկ կալերով եւ այլ հազար ու մէկ կենդանի, վառ բացատրութիւններով ու պատկերներով մարդեցին այն Մեծարեւոյ՝ որ պիտի հնչեցնէր մեզի վաղի ու թմրուելի, ծափ ու ծիծաղի, ծիրանի լոյսի, թաւիչ մշուշի, գիւմրիւթ ու թարչիչի իր ա'յնքան ինքնատիպ, հեղատաճ տաղիկները զգայնիկ:

Միտաք՝ արդէն իսկ թրծուած բանաստեղծութեան բարկ իրաւովը՝ նախ ախանջ տուաւ, եւ յետոյ, տա-կաւ առ տակաւ անդրադարձաւ ժողովրդական տաղե-րու այդ պատասխաններէն ծորող աղուորութիւններուն:

Յետոյ նկատի պէտք է առնել նաեւ իր ընթերցումները՝ որոնք նուազ ստատարած չեն իր տաղանդին հասունութեանը: Աստուածաշունչին ու Նարեկին, հայ միսթիք բանաստեղծութեան այդ չքնադադոյն երկին հանդէպ տածուած դուրդուրանքը պաշտամունքի պէս բան մը եղած է Մեծարեւոյ համար, որ արձակ դրու-թիւնով մը Նարեկացիի վերացումներուն հետ վայլած իր անճառելի հաճոյքը ջանաց մեկնել: Միտաքի ըն-թերցանութեան նիւթ մատակարարած են նաեւ Հանրի Տը Ռէնէիէի, Ժան Մօնէասի, Ալպէս Մօքէսի, Մէ-թէրլինիի եւ կարգ մը այլ խորհրդապաշտ գրողներու եւ պարսիկ նշանուոր քերթողներու հեղինակութիւն-ները:

Գեղջկական միջավայրի, ժողովրդական տաղերու եւ խորհրդապաշտական ընթերցանութեանց աղբիւր-թիւններէն գատ պէտք է աչքի առաջ առնելու նաեւ իր պանդխտական այլ մանաւանդ հիւանդապին վիճակը՝ որ սարսուռներու ամենէն ուժգինը եւ նոպաներու ստատկապոյնը ապրիլ տուաւ իրեն:

Միտաք Մեծարեւոյ գրական գործունէութիւնը կատարուած է ընդամենը չորս տարուան կարճ ժա-մանակաշրջանին մէջ: Մ. Կ. Մեծատուրեան, ու մա-նաւանդ Շաւառուկ Միսիսի տառնուով հրատարակած

իր կտորները անմիջապէս իրենց վրայ հրաւիրեցին քննադատներու ուշադրութիւնը: Ասիկա անխուսափելի էր, վասն զի բանաստեղծ Մեծարեւոյ իրապէս նոր շունչ մըն էր որ կը բերէր արեւմտահայ քերթողութեան մէջ: Գաւառը, գաւառական բանաստեղծութիւնն էր որ Պոլիս փոխադրուած էր առանց աղմուկի, առանց փողի ու թմրուելի: Իրմէ առաջ, գաւառական գրակա-նութեան ուրիշ երկու հոյակապ վարպետներ, Ռ. Զար-գարեան եւ Թլիստինցին, այդ բանը բրած էին արդէն արձակին մէջ: Բայց ժողովուրդին շունչովը օծուն յանգաւոր բանաստեղծութիւնը մնացեր էր անմշակ: Այդ բանաստեղծութիւնն էր ահա զոր ծագկեցուց Մե-ծարեւոյ:

Գաւառացի տղայ էր Միտաք, գեղի գաւակ, եւ այդ-պէս ալ մնաց մինչեւ վերջը: Իր բոլոր քերթուածներէն գաւառական յղու անկեղծութիւնն է որ կը ծորի: Քաղքենիներու յատուկ շարքեր չի կան անոնց մէջ: Անմահիկ հոգի մըն էր ինք, եւ այդ գրողը կրցաւ գնել իր երկերուն վրայ: Իրաւ է որ հուժկու, յաղթանդամ, կարճնեղ գիւղացիի մը շարժումները չեն իրենները: Յովհաննէս Թումանեանի մը գոտ չեչուերը չիկան իրեն մէջ. եւ սակայն իր տաղերու քնքշութիւնը, գու-նադեղութիւնը, փափկութիւնը, շորհքը, պերճանքը ա'յնքան բնական են, ա'յնքան իրական, որքան ծա-ղիկները Բինկեանի մեր գաշակերուն: Անոնց բոսորը ա'յնքան վառ է, որքան չիկնումը գաւառի պատուախնդ-գիր Հայուհիներուն: Մեծարեւոյ տաղերուն մէջ տիրող փափկութիւնը չունի այն հիւանդապին տժգունութիւ-նը՝ զոր յաճախ կարելի է գտնել մեր ուրիշ բանաս-տեղծներու մօտ: Սեղմիրանուած, մասնաւոր ջանքերով մէջքին օղակը նեղցուած քնքշութեան մը ոչ իսկ ըստ-սւերը անոր տաղիկներուն մէջ, որոնք կենդանի են ու առողջ՝ մանաւանդ:

Խորունկ յուզումներու բանաստեղծն է Մեծարեւոյ՝ որ խաղաղօրէն կ'ապրի մենիկ անտառներու մէջ, աքա-

սխաներու չափին տակ, գեաափին մօտ, ուսիններու
ստուերին ներքեւ, ստատան արեւին մէջ եւ անձրեւին
ու ձիւնին գիծաց: Բնութեան աննշան մէկ իրին, ան-
նշմարելի մէկ երեւոյթին մէջ անդամ անիկա կը գտնէ
խորհրդատուութիւն մը, իմաստ մը՝ որ կը յայտնէ զինք
եւ երգել կուտայ իր գրչին: Իր հոգին յագուելու,
խանդավառուելու, երգելու համար պէտք չունէր պո-
ռոս գոյններու եւ չփեղափայլ տեսարաններու: Այդ էր
պատճառը որ մայրաքաղաքի շքեղութիւնները, թառ-
րանական ճոխութիւնները, գրօտափայլերու գունազե-
ղութիւնները չէին հրապուրել զինք եւ անիկա բանաս-
տեղծի իր փափակ գրչին համար բառականապէս նըր-
բին չէր գտնել գտնուի: Կենսատու արեւին, գոլիկ հո-
վուն, վերջապիտի խաղերուն, յատճածածան գիշերին,
ստատան տապին բանաստեղծն էր Մեծարենց: Հա-
տարակ խաւի անհատը, թշուառը, համբը, կազը, կոյ-
րը, խենթը, պարտաւոր ճամբորդը, հոգին վրայ գա-
լարող ազարերը, անստաղ մանուկները, սրգեկորոյս
մայրը, ձիւնին մէջ ստաղ մարդը եւն: զինք կը լեցը-
նէին կարեկցական աշխարհի բառն զգացումներով՝ զոր
գժուար է գտնել հայ ուրիշ փերթագներու մօտ:

Այսօրինակ համաշխանուէր բանաստեղծ մը ոչ միայն
գմայլանքի է որ կ'արժանանայ, այլ եւ մանաւանդ
խանդավառանքի, գուրդուրանքի, սիրոյ: Եւ Մեծա-
րենց իրապէս սիրուած բանաստեղծ մը եղաւ: Անոր
«Միածան»ն ու «Նոր Տաղեր»ը — իր փերթաւածներուն
հաւաքածոները — արժանացան աշխարհի սաք, զըր-
կարաց բնուէնելութեան մը՝ որուն նմանը չառ քիչ
անդամ տեսնուած է հայ գրական աշխարհին մէջ:

Իր երկերը՝ քնածին բաժանմամբ մը՝ կարելի է
գաստուրել երեք մասի. — Երազ, Կոսկած, Իրականու-
թիւն:

Իր սկզբնական կտորներուն մէջ երազային կեանքն
է որ կը յաճի: Բանաստեղծը, աշխուղ, կարծես ան-
գիտակ է իր հիւանդագին կացութեան: Մանուկ մըն է

որ ծաղիկներ կը հաւաքէ ու թիթեաններու ետեւէն կը
սուրայ: Յետոյ կուգայ կատկածը՝ որ թոյնի պէս բան
մը կը խառնէ իր երազներուն: Ասոր յաջորդող Իրակա-
նութիւնը ի վերջոյ կը հասցնէ զինք աշխարհի վիճակի
մը՝ ուր անիկա ամբողջովին կը մոտանայ ինքզինք եւ
կ'ըլլայ «Լոյս, Ձեւ, Երանդ, Թրթուս»:

Մեծարենց՝ հակառակ Քարայի եւ Էմբրօրն կար-
գացած ըլլալուն, առ հասարակ իր կտորներուն մէջ
խորհրդածութիւն, փիլիսոփայութիւն չէ գրած: Ո՛ւրը
եւ ինչո՛ւն գրեթէ գրուած չեն իր գրիչը: Հաղիւ հը-
պանցիկ եզանակաւ մը կը փոփոխայ: —

Խոռվանքիս մէջ կ'ապաստիմ ո՛ւր, արդեօք ո՛ւր պիտի
յանգի:

Կոյս ու ծաղիկ երազներուս դեղձան շառափը մալմ-
րուն:

Բնութեան երգիչն է Մեծարենց. ու անիկա սպա-
ւորիչ է անոր համար մանաւանդ որ սոսկ լուսանկար-
չի մը գործիքը չի պտուցներ իրեն հետ, այլ եւ նկար-
չի մը վրձինը՝ որ բնութեան այս ինչ տեսարանը կամ
երեւոյթը հարազատութեամբ ներկայացնելով հան-
դերձ, անոր մէջ բան մը կը գտնէ իր ետէն, իր հոգիէն,
իր էութենէն: Այս տեսակէտով շքեղ, հոյակապ էջեր
են իր «Տաղի Նոպաներ», «Մատախուղ», «Ձրաուք»,
«Հովը», «Կիրակմուտք» փերթաւածները՝ որոնք նկա-
րազրական կտորներ են ինքնին:

Մեծարենցի մէջ ամենէն յատկանշական երեւոյթն
այն է որ անիկա իսկապէս կ'եղբայրանայ բնութեան
իրերուն հետ: Իրմէ առաջ, օրինակ, շատերը խօսք
ուղղած են լուսինին, բայց Մեծարենցի «Լուսնակ Քու-
րիկիս»ը բոլորովին տարբեր է միւսներէն: Այդ գրող-
ներ գիմառնութիւն ըրած են սոսկ, կարծես զիտցնել
ուզելով մեղի թէ անոնք անշունչ իրեր են թէեւ, բայց
մենք պահիկ մը շնչաւոր ենթադրելով զանոնք, մեր
խօսքերը կ'ուղղենք անոնց: Այդպէս չի խորհի Մե-
ծարենց, եւ ոչ ալ մեղի ալղպէս խորհիլ կուտայ: Ա-

նոր «Լուսնակ Քուրիկիս»ը կարգացած ասեն մարդ երբեք միտք չի բերեր զբաղիտական ղեմառնութիւնը, այլ այնպէս կը հաւատայ թէ իրապէս քոյր մըն է նրա-տած Մեծարենցի կողքին, որ թեւերն անոր վզին ան-ցուցած՝ մտերմական, կղրայրական իր զաղտաւարու-թիւնները կ'ընէ: Նոյն տալաւորութիւնը կը թողու նա-եւ «Անանուն» քերթուածը, որ վայրի, անծանօթ ծա-ղիկի մը ուղղուած է:

Բնութեան իրերուն հանդէպ Մեծարենցի տածած այս տաք, մտերմական վերաբերութիւնը ընդլայնեցաւ տակաւ եւ ասեն եղաւ որ ամբողջ մարդկութիւնը ընդ-գրեց: Իր «Բլլայի»ներն ու «Տո'ւր, ինծի, Տէր»ը այնպիսի համայնական, յորդադեղ, անանձնական քեր-թուածներ են, որ չափազանցած չենք ըլլար երբ ըսենք թէ հայ բանաստեղծութիւնը առաջին անգամն էր որ հանդիսատես կ'ըլլար այսօրինակ երեւոյթի մը: Այս-քան նորութիւն, ա'յսքան հասունութիւն, այսքան ինքնատուութիւն, այլ մանաւանդ ա'յսքան ակնախտիղ արուեստ, իրաւ որ անակնունելի բան է:

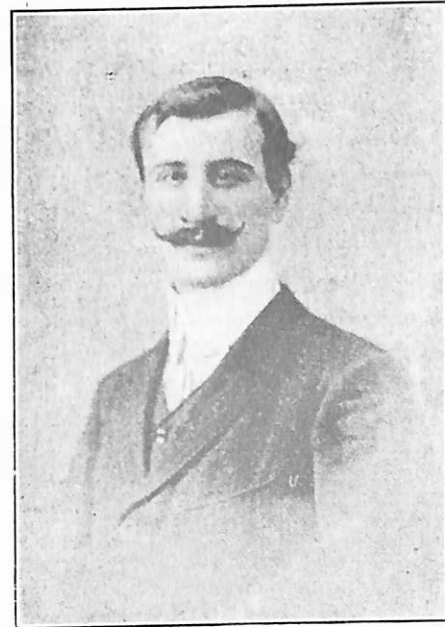
Եւ սակայն, տառապալիո՞ծ մարդկութեան հանդէպ ա'յսքան սէր, ա'յսքան դուրսդուրանք, ա'յսքան նուիրում տածող այս աննման բանաստեղծը, ծառերու, ծաղիկներու այս տարփողը՝ որ երգեց թէ ի'նչպէս բո-վանդակ տրեղրեքին մէջ կը զեղու կեանքը՝ որուն յորդ ճաճանչը ա'յնքան արեւոյթեամբ կ'ըմպեն ծառերն ու խոտերը, արօտներն ու դաշտերը, սարեակներն ու ճայերը, թիթեռն ու մեղուն, այս բանաստեղծը որ Վէրլէնեան միտով քականութեամբ մը ինկաւ Աստ-ուածամօր, «առտուածեան զեղեցկութեան արփաւոր հարս»ի փէջերուն առջեւ, ու կաթիլ մը կաթ հայցեց անկէ, մնաց անմուրազ եւ քսաներկու տարեկան մա-տաղ հասակին մէջ աչքերը փակեց ընդմիշտ, մինչ դա-դաղին վրայ հսկող մայրը իր մրմուններուն մէջ հե-տեւեալ ողբերգը լսցաւ հաւանօրէն.—

Իմ խելեմքէր սրտե'կ. խելեմքէր,
Խելեմիդ մատներն է քափեր:
Խելեմիդ մատներն է քափեր,
Տիվիթիդ քափկն է նեխեր:

Բայց ինչո՞ւ, բայց ի՞նչպէս նեխի այն գրեշը՝ որ «Միածան»ի ու «Նոր Տաղեր»ու պէս փառապանծ երկեր է արտադրած: Աստուք թաղն ու սրտին են Միտաք Մե-ծարենց քերթողին՝ որ գիտցաւ ունկնդրել իր սրտի բարախումներուն եւ խանդիւ ու խնդիւ արձագանդ տալ անոնց:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Դանիէլ Վարուժան հանդիսացաւ բանաստեղծ մը՝ որուն քնարը ներշնչուեցաւ ազգային աւանդութիւններէն եւ պապերու, նախահայրերու հաւատալիքներէն: Մեր պատմութեան փառքն արձանագրող զարերը վերակոչուեցան Վարուժանի գրչին տակ, եւ անոնց մէջ եռեւեփող ոգին նոր ձեւ, նոր մարմին առած, իր

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ազգեցութիւնը ի գործ դրաւ ժամանակակից սերունդին վրայ: Քերթողը՝ պատմարանէ մը աւելի կրցաւ պարզել ցեղին երէկի փառքն ու զեղարուեստական տրիտուրը:

Մարդիկ խաղաղ, հանդիստ կենցաղի հետամուտ
ըլլալով հանդերձ, կը սիրեն կարգալ ասպետական զա-
րերու յատուկ քաջագործութիւններ, սիրագործու-
թիւններ՝ որոնք կը կատարուին խաչալի մը եւ կամ
անշահախնդիր, վսեմ նպատակի մը սիրոյն: Քաջաց
արխնէն կաթիլ մը, երկուք, կը գտնուի ամեն մարդու
երակներուն մէջ: Արժան է որ նկարչի մը վրձինը եւ
կամ բանաստեղծի մը գրիչը յաջողի չըջան ընել տալ
անոնց ու եռեռնիման մէջ գնել զանոնք: Վարուժանի
հայրենաշունչ քերթուածները կը յաջողին ընել զայդ
ի հանդէս կոչելով ասպետական ոգին:

Վարուժանի մէջ զօրաւոր եղած է կարօտախտը:
Ստոյգ է որ անիկա շատ կանուխէն բաժնուած է իր
ծննդավայրէն, եւ սակայն, ի մանկութենէ, իրնէ, աը-
պաւորուելու ընդունակ իր միտքը ա'յնքան յիշատակ-
ներ ունի պահած գիւղէն, հայրենիքէն որ կարօտը կը
լեցնէ սիրտը եւ ինք յաճախ կ'անդրադառնայ իր յու-
շերուն եւ յիշատակներուն: Հոս անձնական է լարը,
ու մարդիկ հազիւ թէ պիտի հետաքրքրուէին մէկու մը
անձնական պարագաներով: Եւ սակայն կարօտախտը
խիստ տարախորիկ է մեր մէջ, եւ հայազգի պան-
դուխտները, տարադիրները, ակամայ ու կամաւ աը-
սորեալներն ու գաղթականները ա'յնչա'ի շատ են, ա'յն-
չա'ի բազմաթիւ, որ բանաստեղծի ծննդավայրին յու-
շերովն ու յիշատակներով լեցուն քերթուածները հո-
գիէ հոգի խօսող երգեր կը գտնան եւ իրենց անձուկ
սահմաններէն դուրս գալով լայնատարած հորիզոններ
կ'ընդգրկեն: Սրտերու լեզուն անձանօթ է՝ Վարուժա-
նին. այդ լեզուով է որ կը խօսի ժողովուրդին եւ ըն-
թերցողներ կը սիրեն զինքը ու կը գոչուրան իր քեր-
թուածներուն վրայ:

Անցեալ դարերու կենցաղը ոգեկոչելու ճիգը պա-
տահական երեւոյթ մը է՝ Վարուժանի գրչին տակ:
Քերթողը համոզմամբ, հաւատքով ի գործ կը գնէ
զայդ: Վասն զի մեր օրերու քաղաքակրթութիւնը չպար

մը կը նկատէ ինք եւ այժմու մարդուն տարեւակերպը՝
արուեստական: Յոսեանական այս հակումը սակայն,
զինք յուսահատութեան տանելու հոգի ուժեղ է: Բա-
նաստեղծի իր միտքը՝ տեսանողի մը յայտնատեսու-
թեամբը փայլուն տպագայի մը գուշակը կ'ըլլայ: Այդ-
պէսով է որ իր քերթուածներէն ամենց մէջ կ'զգաց-
ուի առողջ շունչ մը, թարմութիւն մը, առուգութիւն
մը՝ որոնք անհրաժեշտօրէն պիտի բացակայէին գուտ
յոսեանի մը մտայլ էջերէն: Վարուժան յոսեան մը
չէր կրնար ըլլալ հապէս: Վասն զի քաղքենի գալթակ-
ղեցուցիչ, շուայտ կեանքին գէժ կը գնէր գաւառի նա-
հապետական բարի կենցաղը՝ որմէ կ'ստանար իր խոր
ներշնչումները: Ինքն է որ կ'ըսէ. — «Գաւառացի կնոջ
բարոյական համեստութեանց յատկութիւններուն վը-
րայ գտած եմ քերթողի ճաշակս, եւ մտքի պահանջ-
ներս գոհացնող առաւելութիւններ՝ անոր մէջ»: Հա-
կադրութեանց այս եղանակը կրնար Վարուժանի գրի-
չը գնել ուղիղ ճամբուն վրայ: Մեկնակէտին ընտրու-
թիւնը գովելի է: Յարստեւութեան չափը կարելի է
սահմանել կտորներու ամբողջական ընթերցմամբ ու
փերլումմամբ:

Գիւտերու մարզն է Վարուժան: Անոր գրչին տակ
Արեւելքը ներկայացում է իր գունազդեղութեամբը,
մեծամիայնչութեամբը, փարթամութեամբը: Այստեղ
Վարուժանի լեզուն ա'յնքան երանդաւէտ կը գտնայ,
ա'յնքան ներդաշնակ, ա'յնքան պատկերալից, որ ակ-
նախալի երեւոյթ մը կ'առնէ ու թափ կուտայ ընթեր-
ցողին երեւակայութեան: Հոս Վարուժան կը յայտնուի
կենսաբան քերթող մը, կենսապաշտ մը, եթէ կ'ուզէք:
«Լքում»ի ու «Տրտունջ»ի թախծոտ, մտայլ խորհուրդ-
ները ի բաց թողում են եւ հեշտօրօր կեանքն է որ
տուն կուտայ գրչին:

Մակերեսային միտք մը չէր Վարուժան: Անիկա
խորապէս հմուտ էր պատմական ա'յն գրութեանը
որոնցմէ կը քաղէր իր կարգ մը քերթուածներուն նիւ-

թերը: Լաւ ուսումնասիրած էր հեթանոս դարերու կեն-
ցաղը: Տարրեր խնդիր՝ որ ինք մասնաւորապէս այս
կէտին մէջ ճարտար նկարագրող մը ըլլալով հանդերձ՝
հոգիներուն թափանցող եւ դանտեք վերացնող պատ-
գամներ չունէր:

Վարուժան կը ներշնչուէր ոչ միայն պատմութենէն
ու գտնական հեղինակներէն այլ եւ նոյն ինքն ընտել-
նէն: Հացին Երզը ընտելեաճառ երկ մըն է համակ,
յոզարիկ, բարախուն, կենդանի: Իր այս կտորներուն
մէջ կ'զգացուի վեհութիւն մը՝ որ ալրապէս չքեղ երանդ
մը կուտայ ամբողջ երկին:

Տառապանքին առջեւ զլիսիկոր քերթողը չէ Վա-
րուժան, իր համոզումն է թէ ստեղծագործել կարենա-
լաւ համար անհրաժեշտ են նեղութիւնն ու լացը: Այս
հաւատքով անիկա կը բանաստեղծացնէ նոյն խոյ վիշ-
տը՝ որ վիլլիտափայտութիւն մըն է ինքնին: Ու յետոյ,
տառապանքին հակադրելու միջոցը կ'որոնէ ինքնանը-
ւերումի, անձնադրհութեան զազափարին մէջ. առկէ
թերեւս մարդասիրական այն լարը՝ որ ա'յնքան ուժեղ
կը հնչէ իր քերթումներուն մէջ: Ինքն է որ կը յայ-
տարարէ. — «Համոզուած եմ թէ ժողովուրդին ինք-
զինքնիս յիշատակ տալէ առաջ, նախ պէտք է ինքզինք-
նիս զոհ տանք, Վահանի՝ բազմին վրայ թէ՛ քնարի. ա-
տիկա նոյնն է»:

Եթէ Վարուժան մեր ատաղնակարգ քերթողներէն
նկատուեցաւ, պատճառը այն էր որ ունէր վառ երե-
ւակայութիւն, պատկերներ յորինելու կարողութիւն,
բանաստեղծական թռիչք, նիւթեր ընտրելու եւ մշա-
կելու ընդունակութիւն, զգացումի եւ թակալայութիւն,
զեղարուեստական ճաշակ, լուրջ պատրաստութիւն եւ
բաղմակողմանի հմտութիւն: Անիկա ունէր նաեւ ճոխ
բառամթերք, թէեւ իր գործածած բառերէն ոմանք
բառարանին անկիւնը ձգուած, մոռցուած էին գրեթէ:
Այդ բառերը արդիացնելու իր ջանքը պիտի մնայ յառ-
կանչական, թէեւ յաջողութիւնն ըլլայ կասկածելի:

Պէտք է յարել սակայն որ իր գործածած լեզուն ընդ-
հանրապէս եղած է պատշաճ՝ իր ընտրած նիւթին եւ
երկնած խորհուրդին: Դուռուրեք անիկա իջած է հա-
սարակ տեղիք բացատրութիւններու տափարակը: Ու
յետոյ, յայտնի ճիգ ընող բառամոլ մը չէ: Տեղին ու
անտեղին իրարմէ զանազանել պիտէ: Ընթերցողին հա-
մար, սակայն, ծանր է բանաստեղծական կտոր մը ըմ-
բռնելու համար բառարանին գիմել քանիցս: Հոս է որ
քերթուածին անմիջական հաղորդականութիւնը կ'ընդ-
հատի եւ սրտէն աւելի միտքը կ'ըլլայ գործի վրայ: Իր
երկարարանութիւններուն համար չունչ պէտք է: Ի
պաշտօնէ կամ կոչմամբ արուեստագէտներուն եւ ար-
ուեստասէրներուն համար կրնայ խոտելի ոչինչ ըլլալ
այս արձանագրութեան մէջ: Կեանքը, կենդանութեան
չունչը, պիտի արգարացնէր այդ երկարարանութիւնը.
բայց ուսմանթիք, կեղծ լարը հիւանդ կ'ընէ կտորները
ու կայտառ կառուցուածքին մէջ տեղադրութիւն մը,
զեղնութիւն մը կը նետէ:

Տխուր բան է շեշտել սայթաքումը զոր Վարուժան
ունեցած է ցեղին աւանդական տառքնութիւններէն
կերտած իր մտապատկերին մէջ: Շքեղ նկարագրու-
թիւններու գլուխ-գործոց հանդիսացող Արեւելեան
Բազանիքը ու մարմնեղական Լալապէն շատ բան կը
խօսին զգայարանքին, բայց ոչինչ կ'ըսեն հոգիին,
մարդուն բարձրագոյն եսին, որ կոչուած է գոպանակը
ըլլալ ենթակային ատօրեայ գործառնութիւններուն:
Գնահատութեան արժանի նօթ մըն է կարեկցիլ ինկած
Տալիթայի մը. բայց գայն զլիտ. բերելու ճիպն է հե-
րոսականը՝ զոր անպայման պիտի արժէր բանաստեղ-
ծել: Ախոս՝ որ այս մտածումը ունեցած չէ Վարու-
ժան: Արուեստին պաշտօնը ուղղակի բարոյախօսել չէ
իրաւ, եւ սակայն մշուշապատին, խորհրդաւորին մէ-
ջէն վերացնող ազգակ մը պէտք է մղէ ընթերցողը: Ա-
սով է որ կ'ապրին բանաստեղծական աշխարհի օտար,
հանրածանօթ դէմքերը: Մարմինն ու իր շնորհալիտ-

Թիւնը պատշաճ նիւթեր են քերթուել զբէլին, բայց դանոնք չարժման զնոյ ու ահնարախ ընոյ հոգին, թէեւ անտես, եւ սովաշն կենդանի է, այլ խօսքով արժանի նկատառութեան ու նկարագրութեան: Բոսնիցիին, ջիւլին յայտնարերութիւնը զիւթական է ինքնին, բայց ամենէն զինապաշտ ազգն իսկ բարոյական ուժի վրայ կը ջանայ հիմնել իր համբաւը: Ու քերթուել, ուրկէ ալ տանէ իր ներշնչումը— անձէն թէ միջալայէն— պիտի զխնայ չըջապատուած անտես ինքզինք աշն դերպանց զօրութեամբ՝ որ կոչուած է ի վերջոյ յատաջ վարել աշխարհը: Սայթաքումները բացատելով, կարելի է ըսել թէ վարսժան անգլիտակից չէր իր կոչումին եւ քննադատը հաճոյքով կ'արձանագրէ իր բաղձանքը որ կ'ամփոփուի հետեւեալ տողերուն մէջ.—

«Բաղձանքս է տաղաշին մարդերուն նուիրել աշնպիտի հօր երգ մը՝ որ հայրենիքը ինծի պէս արարած մը ծնած ըլլալուն զոնէ չի զղջայ»: Ու հաճոյք է արձանագրել թէ հայրենիքը ոչ միայն չի զղջայ վարսժանի պէս տաղանդաւոր քերթու մը ծնած ըլլալուն, այլ աշօր պարձանքով կրնայ աշխարհին ներկայացընել անոր քերթումներէն շատերը՝ որոնք իրենց վրայ կը կրեն բարձր Արուստի մը յատկանիշները:

ԱԻՇՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Կատարելապէս բանաստեղծ հոգի մը, որ չուզելով բանտել իր զգացումներուն թօրէքը ստանաւորի սեղմ, կաշկանդիչ օրէնքներուն ներքեւ, ազատ աստարկի է տուեր անոնց՝ արձակի լաշն դաշտերուն մէջ:

ԱԻՇՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Արարաւոր, որմէ քիչ հեռու կը պառկի Ահարոնեանի ծննդավայրը, իր ձիւնապատ գաղաթովն ու ալդ գաղաթին վրայ հանդադ թանձր մշուշովը, մշտադոյ մըրիկներու ոռնոցն է բերեր մանուկ բանաստեղծի ա-

կանջին, մինչև, որ անկա, իր խելահաստութեան սահմանները սոք կոխելով, տեսած է որ, մարդկային էակներու մէջ տիրող փոթորիկը աւելի ուժգին է, աւելի սպառնական, աւելի ահաբեկու։ Ու այսպէս, իր քնարին լարերը թշուառութեան մըրկին է տրամադրեր։ Պզտիկ մարդ մը չէ տակա, սակայն, ինքնին, այլ աշխարհք մը, տիեզերք մը՝ որ իր գոյութեան սկիզբը կ'առնէ այն միւս տիեզերքին հետ, զոր Մեծ Ձեռք մը ձեռակերպեց քառսի տրպանդներէն։ Անկէ տողին տարիներ եւն անցեր, դարեր, նիւթական տիեզերքը ձերանալ է սկսեր, բայց թշուառութիւնը՝ յաւիտեանապէս ապրելու սահմանումը տատուծոյ մը նման՝ կ'ապաստոյ պահէ իր գոյութիւնը միշտ կենսանալ, միշտ երիտասարդ, խըտաղնելով տատաղանքին խտերը, ու թանձրացնելով կարասնը յոյսէ, յոյսէ գոյակ թշուառներուն։

որոնք պարմանալի տաղանդ ցոյց կուտան իրերը զիտե-
լու եւ անոնց շուրջ պատշաճ խորհրդածութիւնները-
նելով երանդաւարելու, գեղեցկացնելու, բանաստեղ-
ծացնելու գանձեր: Իր «Խտալիսյում»-ը հարուստ է այս
կարգի շքեղ էջերով: Արձաններու մօտ շատերն են
կանդներ, հիացեր ու անցեր: Բայց Ահարոնեան, որ-
ուեւտապէսին անոնց մէջ ծրարած ամենանորին զգա-
ցումներն իսկ նկատելի ու զրի տակ է իրեն յատուկ
բանաստեղծական արձակովը:

Ահարոնեան իր պատմութեան մէջն ալ վի-
պելէ աւելի կը նկարագրէ, կը բանաստեղծէ: Իր ամէն
մէկ լացատրութեան մասնաւոր հրապոյր մը կը հաղ-
ցենէ: Անիկա կը խորշի երկար բարակ խօսակցութիւն-
ներէ, հարց-պատասխաններէ, վասնզի տառնք կը ճաղ-
զեն ոճը: Վիպելու իր այս ձեւը զբաղէտ ու զբառէր
գոտակարգին համար հաճոյք մըն է, բայց վիպամոլ
հասարակութեան տաղտուկ կ'ազդէ: Սոսկ վէպ կար-
գալու սիրոյն ճամբայ ելնող ընթերցողը չախորժիր
ձգձգումներէ, երկար բարակ նկարագրութիւններէ:
Ան կ'ուզէ որ պատմութեան թելը չի կտրի, ու կարելի
եղածին չափ արագ յաջորդեն գէպքերն իրարու, այս
պատճառով ալ, անիկա, յաճախ, բանաստեղծական
այդ շնորհալի էջերէն տառնց բառ մը իսկ կարգալու,
կը պարծնէ թույթերը ու կ'սկսի անկէ՝ ուր կը շարու-
նակուի կիսատ թողուած գէպքը: Ասոր համար է, կը
կարծեմ ես, որ գեւ մինչեւ այսօր ալ, ժողովուրդը Ա-
հարոնեանէ աւելի Բաֆֆին կը կարգայ: Չեմ պնդեր
թէ՝ Ահարոնեանի տուած տխրերը ա'յնքան արժէքաւոր
չեն, որքան Բաֆֆինը, բայց կը գիտեմ որ, Ահարոն-
եանի մէջ ընդ մէջ յատաճ բերած նոյնաման նկարա-
գրութիւնները շատ բան տուիւ կուտան իր վէպիկնե-
րուն ու «Լսութիւն»-ի, եւ «Մ'ըրիկի Սարր»-ի պէս վէ-
պերուն:

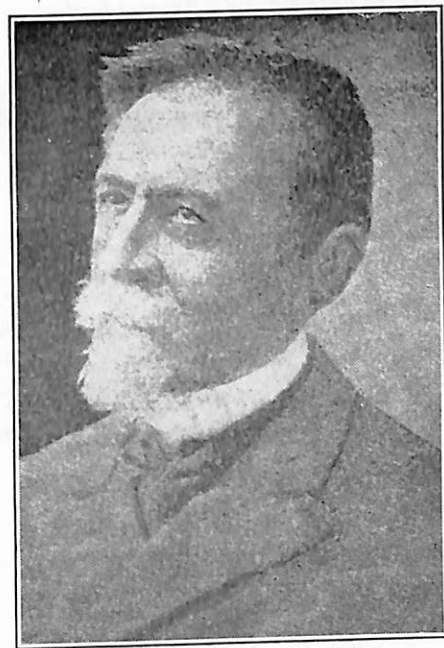
Ահարոնեանի թատերգութիւնները, Շիրվանդադէի
երկերուն համադր արժէք ստացած բոլորին թերեւս,

եթէ ինքն ալ անոր պէս, բանաստեղծութենէ աւելի
գործողութիւն զբառ ըլլալ անոնց մէջ: Կեանքը խօսքէ
աւելի շարժում է, զործ է, ու թատրոնը՝ որպէս բե-
մադրուած կեանք մը, պէտք է որ իրական մանրանը-
կարն բոլոր անոր:

Հոնաւորական իր մէկ քանի ուժեղ, խմտաւալից,
եւ խորանկ ու տաք զգացումներով բարախուն կտոր-
ները մեր հաւաքոյթի բեմերուն անմրցելի գորգը պի-
տի կազմեն միշտ ալ, իսկ իր մշակած գրականութիւնը
պիտի մնայ իրրեւ մեր ցեղի այժմէական պատմութեան
ընդարձակ մէկ էջը՝ օժուն արուեստով եւ բանաստեղ-
ծական բարձր ու վարակող շունչով:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Մեծ գրագէտ մը ըլլալու սահմանուած դէմք մը՝ որ ազգային դորժիչի տիրական նախասիրութիւններէն տարուած՝ սայթաքումներուն մէջ պզտիկցաւ եւ ողբերգական կեանքի մը անհարկի դատնութիւններուն մատնուեցաւ: Հրապարակագրի իր գրիչը եղաւ խարազան մը, խայթիչ կիճ մը՝ որ կը վիրաւորէ, եւ բուռն

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ատելութիւններ կը հրահրէ: Առաջնակարգ գրագէտի մը օժիտն հանդիսացող իր հեղինակը յայտնուեցաւ որպէս հատու գէնք մը՝ որ հարուածներ կուտայ աջ ու

ձախ: Իր գալլոյթը կատարել էր, ցատուժը՝ մոլեզին: Ընդդիմախօսն ամեն զնով ընկճելու իր ճիւղերը անասնձ կիրքի մը համեմատութիւնները կ'առնէին եւ կը վաճէին զինքը գատիւարէ գատիւար:

Բայց Արփիարեանի խորքին մէջ կ'ապրէր մարդ մը՝ որ ազու մը անկեղծութիւնն ունէր ու բանաստեղծի մը սրտապաշտութիւնը: Նշգրտակի իր հարուածները վայրկենական բնազդի մը արդիւնքը կը թուէին իր այն սրտին տուժեալ սիրով կ'սպառնէր ու գործով կը յարգէր: Գուցէ ստար Էջեր քիչ կարգապահ էր, գուցէ հապճեղ կարգապահ էր, բայց կեանքը՝ զոր ապրած էր, ձոխ պրտաբանէ մը աւելի մարդած էր իր միտքը՝ որ իրնէ յայտնուած էր զիտելու տառակ եւ վերլուծելու ընդունակ: Ու յետոյ, անիկա քաջ հմուտ էր ոչ միայն ժամանակակից այլ եւ հին ազգ. պատմութեան ու մատենագրութեան: Իր լեզուն մօխ աշխարհարար էր, սղորկ ու սահուն, ասանց աւելորդ զարդերու եւ քրտնախոր յղիւմներու: Հրապարակապրական տեսութեանց մէջ անիկա ցոյց տուաւ ու մեկ անհատականութիւն մը՝ որ ընկճիլ չի գիտեր եւ ազդեցութեանց չեն թարկուիր: Ատով էր որ իր զրիչը՝ եթէ ունեցաւ հակառակորդներ, միանգամայն ունեցաւ համակիրներ՝ որոնց թիւը անհամեմատ աւելի բարձր էր: Իր վէպերուն մէջ անիկա զբաւ տիրապրներ՝ որոնք ամբողջ գասակարգէր կը ներկայացնէին: Ընկերական բոլոր խաւերն ալ ծանօթ էին իրեն ու եթէ «Կարմիր ժամուայ»ով յեղափոխական վէպ մըն էր որ տուաւ, «Կեանքի Պատկերներ»ով ալ գասակարգային խորութիւններու անբազմայի տեսարաններն էր որ պարզեց:

Արփիարեան թունդ ազդեցական մըն էր, եւ իր այլ շունչին ներքեւ նոր ջիւղ, նոր սպեւորութիւն ըստացաւ հայ գրականութիւնը: Այլ զէմքին անմիջական ազդեցութեանը ներքեւ գոնուող բոլոր զրոգներու ալ նշանաւոր հանդիսացան: Լեւոն Բաշաբեան, Տիգրան Կամսարական, Երսանդ Արմաթէճեանեան, Երուսնդ

Օտեան, Արշակ Զօղանեան եւ արիւնիւր, անոնցմէ են որոնք երախտագիտական մեծ կամ պզտիկ հարկ մ'ունին մատուցանելիք զրչի այս երկն կորօր՝ որ ճանչցաւ իրենց տաղանդը, գուրգուրաց անոնց վրայ, քաջարեց զիրենք ու հրճուեցաւ երբ ազգը իրենց մատուց այն գիրքը՝ որուն իրապէս արժանի էին:

Արփիար Արփիարեան մեր այն զբաղէաներէն է, որոնք Վենետիկի մենաստանի մէջ գաստարակուելով հանդերձ, խորհեցան մենասիրութիւնէ եւ նետուելով ժողովուրդին ծոցը, ու անոր ի սպաս զրին իրենց բովանդակ տաղանդը: Իննսունական թուականներու Շահնապարի «Հայրենիք»ը, որ անրացատրելի հմայք մը ստեղծեց իր շուրջ՝ ամենէն աւելի հարազատ արտայայտիչն էր Արփիար Արփիարեանի: Արփիարն էր այդ թերթի ուղին, ու ասանց Արփիարի էջը կրնար աղբիլ այն, ինչքան ալ որ Յովհ. Շահնապար ջանար խիզախ թռիչք տալ իր զրչին: Ասիկա տաղացուցուցաւ թրքական սահմանադրութեան օրերուն, երբ Շահնապար ի զուր փորձեց վերակենդանացնել «Հայրենիք»ն եւ անոր երբեմնի զիրքը: Արփիարեան, առանձին իսկ, պիտի կրնար նախկին հմայքը տալ այդ թերթին, ինչպէս որ ժամանակին կըցած էր տալ արտասահմանի մէջ հրատարակած իր բոլոր թերթերուն:

Հայր Ալիշանի հայրենարար եռանդը, Վենետիկի մենաստանէն ներս, մեծ դեր խաղացեր էր Արփիարեանի ընդհանուր ձգտումներուն վրայ, որոնք մինչեւ վերջն ալ մնացին զերապանցօրէն հայրենասիրական: Հայր Ալիշանի հանդէսն, Արփիարեան եւս, զուրգուրտաւ, տաք վերաբերում մը կը ցուցնէր այն բոլոր զէպքերուն ու զէմքերուն հանդէպ, որոնք հայկական էին ամեն բանէ առաջ ու ամեն բանէ վեր: Հայ լեզուն, հայ եկեղեցին, հայ պատմութիւնը, հայ զարթութիւնը, հայ աւանդութիւնները, նիւթեր էին որոնց վրայ ամենէն աւելի կը զուրգուրար Արփիարեան եւ զոր ամեն բանէ աւելի կ'ուզէր պահուած տեսնել: Քիչեր ա' յնքան բուն

ձաղկամ են օտարաժուտ վարդապետութիւնները սր-
քան Արփիարեան:

Մեր մէջ, հրապարակապրին պաշտօնը՝ չառ մը
աւտակէտներով՝ տարրեր եղած է ուրիշ երկիրներու
հրապարակապրիններու պաշտօնէն: Յարզ մեր հրապա-
րակապրինները պէտք էր աւտակ մը ճառախօսներ բլա-
յին միւսեան թան, օտար երկիրներ ցրտած Հայու-
թեան մէջ վառ պահելու համար ազգին ոգին եւ պա-
րտաւային համաձայն միտքարտութեան խօսք մը, յայտ
խտապրիկ մը բերէին անոնց: Արփիարեան յիշատէս գի-
տակցեցաւ իր աշխ կոչումին եւ հաւատարմօրէն ծառա-
յեց անոր: Անիկա, հայկական բազմաթիւ ու կատա-
ղի փոթորիկներուն մէջ իսկ, չի կորսնցուց իր հաւատ-
քը, ու հայրենի աւերներուն գուժը հարկապրեալ տը-
ւած առեւն իսկ ջանաց «սրտերը ջլատելու», հաւատ-
քը արծարծել, մտքերը ամբաստել» ու աշտպէս հաւատա-
տուն պահել հայրենասիրական կապը:

Արփիարեան մասնաւոր գործարանք մը, տաք
վերաբերում մը ունեցած է կրօնքին, Հայուն կրօնքին
հանդէպ: Վասն զի հաւատացած է, եւ իրաւամբ, թէ
այդ կրօնքն է որ Հայուն սովորեցուցած է նիւթի ստոր-
նաքարը աշխարհէն վեր սաւառնիլ ու ձախրիլ իսկա-
կանին բարձր, անսահման սրբաներուն մէջ: Արփիար-
եանի համար զգայնիկ կրօնաւոր մը աւելի կ'արժէ քան
գիտուն կղեր մը՝ որ ամեն աւել իր աստուածաբանա-
կան հմտութիւնը կը ծախէ: Կրօնքին պաշտօնը մտքե-
րը ընկճել չէ, այլ սրտերը գրաւել, ու հայ եկեղեցին
իր սրբազան բանաստեղծութիւններովն ու ներշնչաւ
տաղերովն է որ կը գերէ հաւատացեալները ու կը պա-
հէ զանոնք իր ծոցին մէջ: Ազգային հերոսներն ու կրօ-
նական գէմքերը, մեր մէջ, յաճախ նոյնացած են մէկ-
գմէկու հետ, ու անոնց աստեղծութիւններու ներքոյն
հիւստի շարականները կը տանին, կը միացնեն հաւա-
տաւորերը իրենց դարեր աստիճանայ ազգային կեանքին:

Կրօնասէր ժողովուրդ եղած է Հայը, եւ այդպէս

այ կը մնայ: Ո՛րքան ալ որ նոր վարդապետութիւններ,
կրօնական նոր վերածնունդներ յեղաշրջեն Հայուն ներ-
քին, հոգեկան աշխարհը, անոնք չեն կրնար զօրել ամ-
բողջապէս քանդելու անոր սրտին մէջ անթիւզուած այն
յիշատակները՝ որոնք իր անտիական օրերուն ջերմե-
սանդու թեւէն ծնած՝ սրբազործուած են Վսեմին պա-
կուցումովը: Միտքաբանութիւնը եղած է Հայուն
հոգեկան սնունդը, իր նախահայրերը անոր ներշնչ-
մամբը բանաստեղծած են եւ ինք ալ այդ հոգեւունջ
քերթումներովը հրճուած, երջանկացած, կապուե-
րած եւ ի հարկին սիրտում է դարեր շարունակ:
Մեղեցիկ մը մէկ կտորը, տաղի մը եւ կամ շարականի
մը անտօջ մէկ եղանակն իսկ հին յիշատակներ կ'ար-
թընցնեն Հայուն սրտին մէջ, եւ անիկա՝ անդիմադրե-
լի ու անբերանիլի գրգռում մը՝ կը գոգուի իր եկեղե-
ցին ու անով իր նախահայր երկրին, իր հայրենիքին,
Հայաստանին հետ: Հայուն եկեղեցին միջնորդ մըն է
ուրեմն Հայաստանին ու իր գոտակներուն միջեւ: Ըւ
այս է պատճառ որ Արփիարեան ա՛յնքան խանդաղա-
տանքով խօսած է կրօնական այդ հաւատաւթեան վը-
րայ եւ իր գրիչը գրած է ի սպաս անոր անխախտ պահ-
պանմանը, ձաղկելով այն բոլոր շարժումները որոնք
կը միտին քանդելու զայն եւ կամ զանազան նորութիւն-
ներով խաթարելու անոր աստեղծական վեհութիւնն ու
ներշնչումը:

Ուրիշներ՝ Արփիարեանի զարգացման աստիճանին
հասած առեւնին՝ պիտի ուզէին ցուցնել իրենց բանգի-
տութիւնը, ու գրիչ ի ձեռին պիտի քանդակէին ինչ որ
ՃԾՄԱՐՄՏՈՒԹԻՒՆՆ է, զերապոյն ՃԾՄԱՐՄՏՈՒԹԻՒՆԸ
իրենց օրերու: Անոնք՝ ապապայ սերունդէն նախապա-
շարեալ չի համարուելու մտավախութեանն տարուած՝
պիտի զգուշանային ժողովուրդին նախասիրութիւննե-
րը գգուելէ, ու ամեն բանէ առաջ նորութեան առաք-
եալներ պիտի ջանային հանդիսանալ: Այդպէս չըրաւ
Արփիարեան: Անիկա խօսեցաւ ու վարդապետեց այն,

ինչ որ գերազանցապէս օգտակար ու շինարար էր ժողովուրդին, մեր ժողովուրդին, հայ ժողովուրդին։ Վերջերս նորօրինակ հով մը ելաւ մեր մէջ, միտամ մը՝ հերքելու մեր պատմութեան կարգ մը գրուածները եւ ուրանալու մեր ազգային կարգ մը պատմական հերոսները։ Արփիար Արփիարեան՝ քննական պատմութեան հաստատացող մը ըլլալով հանդերձ՝ մեծ վատնող կը տեսնէ այդ շարժման մէջ եւ կը գրէ. —

«Պատմութեան մէջ ճշմարտութիւնը կը փնտռէք. հարցուցէք ժողովուրդին սրտին։ Ճշմարտութիւն չէ՞ տոյն որ ազգի մը հոգիին թոյլէ կուտայ, վեր վեր կը բարձրացնէ գոյն։ Ինչ որ ազգ մը, անհատ մը կ'ապնուացնէ, ան ալ ճշմարտութիւն է»։

Մեր ազգային պատմութիւնը մեծ գեր կատարած է մեր ժողովուրդին հոգին յեղափոխելու գործին մէջ։ Պատմական անունները անօրինակ թափք մը, հմայք մը ունեցած են հայ ժողովուրդի աչքին, ու անիկա՝ իր ծով տատաղանքներուն մէջ անդամ, երբ պատմական ամեն իրաւունք խլուած գտեր է իր ձեռքէն, յոսուածքի մը պէս կապուելու, կտուցելու է իր պատմական հերոսներուն անունին, եւ անոք պահած, պահպանած է իր ազգային զգացումը։ Ի՞նչ փայլ ուրեմն թէ Հայկի նրման հերոս մը երբեք ալ գոյութիւն ունեցած չէ. կը բաւէ որ Հայկի զիցակերպ զէմքին վրայ մարմնացուած են հայ ազգին չքնադադսյն տոտելութիւնները։ Հայը պէտք ունէր Հայկին, անոր նայելու եւ անով՝ իր նախահարց չքնադ յատկանիշները իր վրայ մարմնացնելու։ Ասիկա բտելէ յետոյ, ալ ըմբռնելի կ'ըլլայ անչուշա Արփիարեանի գիրքը եւ ընթերցողը ճշմարտապէս կը հրճուի որ խոժոտ պատմարանի մը նշգրտկը չէ գործածած այն, թողլով որ սառիկա ընկնական պատմութեամբ գրադուղները, որոնց երկերը տաւելապէս մատչելի պիտի ըլլան այն գտաւարդին՝ որ արդէն իսկ, կ'ենթադրուի թէ, գիտակ է իր սրբազան պարտականութեանց եւ այնքան ալ պէտք չունի ժպտ-

վրդային յոսութիւններու։

Տարակոյս չի կայ թէ Արփիարեան ամեն յարմարութիւն ունէր գրադէտ մը, մեծ գրադէտ մը ըլլալու։ Անիկա արդէն իսկ կրցաւ փայլեցնել իր տաղանդը ոչ միայն վիպագրական ճիւղին մէջ, այլեւ երգիծական մարզին վրայ, ուր այնքան յաջող, գլուխ-գործոց կը տարներ արատաւրեց։ Աւ յետոյ պատմական չոր ու ցամաք նիւթերուն իսկ կրցաւ բանաստեղծական երանգ մը հազցնել ու հաճելի ընթերցանութեան մը գրական կտորները դարձնել գանձեր։ Ազգային ժողովի, Պատրիարքարանի եւ այլ հաստատութեանց անցուցարձերը նկարագրելու բանաստեղծական այնպիսի եղանակ մը գործածեց, զոր գրեթէ ուրիշ ոչ ոք գործածած է մեր մէջ։ Հակառակ հրապարակադրական եւ այլ կարգի իր կորովի, ջգատ յօդածներուն, սուրբ ունի երբեմն, ուր կ'զգատ թէ բանաստեղծի մեկամարդոտ հոգի մը կը սաւառնի։ Զգայնիկ սրտի մը գրուածը կը կրեն իր քրօնիկներէն շատերը՝ սրտնք յաճախ կը թափառին մահութեւ ու գերեզմաններու շուրջ. փիլիսոփայութեան թեթեւ, ամփոփ չեղտ մը կը գնէ ան երբեմն իր տուրուտն մէջ, ինչ որ ուրիշ հրապարակ մը կուտայ իր արդէն իսկ համով հոտով գրութիւններուն։

Եղան վայրկեաններ, երբ Արփիարեան ճաշակեց հրապարակադրական կեանքի բովանդակ գաւնութիւնը եւ զգաց որ երբեմն արեւն դացած է իր սրտէն, երբ ինք, իր կոչումին հաստատարիմ, հարկադրեալ գրիչ է շարժել այնպիսիներու պէմ, որոնց հանդէպ գորովալիք խանդաղատանք մը ունեցած է, որոնք իր սիրելիներն են եղած, որոնք իր յարգանքին ու նուիրման առարկան են դարձած երկար ժամանակ, որոնք պատկառանք ազգած են իրեն, որոնց հետ հինաւուրց բարեկամութիւններ էր մշակած։ Այսպէս է սակայն պատասխանատուութեան հարկը։ Գրիչը պէտք է կատարէ իր պարտականութիւնը ու գոհ թուու հանրութիւնը։ Ի՞նչ փայլ է թէ տառի հեղինակին սիրտն է որ կ'ա-

րիւնի...: Այնպէս չե՞ն դերասանները որ կուգան
 հրճուեցնել, խնդացնել հանդիսականները մինչ յաճախ
 իրապէս սուգն է պատեր իրենց հոգին: Այս այսպէս
 ըլլալով հանդերձ, դերասանը իր դերին պիտի դառնայ
 միշտ ու զբաղէ տն իր դրէին: Ու տախկա անոր համար
 չէր անշուշտ որ տառով կրնային նիւթական աւելի բար-
 ւոք կենցաղ մը ապահովել իրենք իրենց: Ընդհակառա-
 կը: Հայ գրադէտներէն եւ ոչ մէկը կըրցած է շէնքով
 չնորհքով ապրուստ մը ապահովել: Անիկա մտքէն իւր
 անցուցած չէ իր յորելեանը տօնուած տեսնել եւ կամ,
 տարիներ յետոյ, գրամական առատ պարզեւներով լեց-
 ուած գտնել իր գոյը: «Հայ գրադէտը մտքի ճնշումին»,
 սրտի թելադրութեան ծնունդն է, ըլլա՛յ անիկա ուս-
 ճանալու եւ տեսելու նախասահմանեալ կադինին, ըլլայ
 անիկա առտուսն բացուող, իրիկունը խամբող ապրիմ-
 մեռնիմը»: Ու իրօք, հայ գրադէտը գունուրեք շարժած
 է իր գրիչը... ապրուստ մը ապահովելու մտադրու-
 թեամբ: Մեր գրողներուն մէջ արուեստը, գործի սէրն
 է խօսողը: Եւ հոն, ուր խոչալը կ'արտիաթեւէ, առհա-
 սարակ նիւթը խաղառ կը կորսնցնէ իր ուժը: Արտիար-
 եանի ապրելակերպին մօտէն տեղեակ եղողները կը վը-
 կայեն թէ նիւթական անհամար զրկումներ կրած է ա-
 նիկա. բայց նոյն այդ զրկումները կրող Արտիարեանն
 է որ հոգեկան արիութեամբ մը կը դրէ. — «Արուես-
 տագէտին համար օրուան հացէ զրկումը չէ մեծ դեմ-
 բաղդութիւնը: Աղքատ մայրը որ զաւակ կը բերէ գո-
 ցէ դժալ մը արգանակ չունի եւ ո՛չ ալ ալ մը բրինձ,
 բայց ան ի՛նչ անհոգ դէմք է, հանդարտ ու զուարթ,
 երբ կ'աղատի. տղան ծոցն է. միտքը կ'իյնա՞յ թէ յե-
 տին աղքատն է: Երկունքի մէջ մայրն է արուեստագէ-
 տը՝ բանաստեղծ, երգահան, վիպագիր, նկարիչ, ինչ
 որ ալ ըլլայ. բայց ոչ երբեմն երբեմն միայն մայր, այլ
 միշտ, ու սրտովը, մտքովը, հոգիովը ծնող, ամեն զր
 երջանիկ է, զի կը մոռնայ իրականութիւնը»: Մոռնա՞լ

իրականութիւնը...: Ու Արտիարեանի պէս արի մէկը
 պէտք էր ըլլար մարդ, իր շուրջի ճղճիմութիւններն ան-
 տեսելու եւ բիրտ այլ գծուծ իրականութիւններէն վեր
 սաւառնելով խոչալին գեղեցկութիւնովը խանդավառ-
 ուելու համար:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Թշուառութեան ծային մէջ նկատած հոգի մըն էր Պետրոս Դուրեան բանաստեղծը՝ որ աղքատութեան մէջ բացաւ իր աչքերը ու հոն ալ փակեց ընդ միշտ զանոնք, առանց գէթ պահիկ մը ըմպած ըլլալու հաճոյքը կեանքին՝

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

քին՝ որուն զրկին մէջ կը յըփանային ա'յնքան ըղեղէ, սրտէ զուրկ էակներ:

Այդ Թշուառութիւնը՝ որ հեռագհեռէ աւելի յորդեց, երբ պատանի Դուրեանին կուրծքին ներքեւ թոք-

ախտն իր փուչերը բռնեց՝ ունեցաւ հաւանորէն իր բարերար աղբիւցութիւնը, առանց սրու Դուրեան չըլլար թերեւս այն քերթողը՝ զոր այնքան խանդավառորէն ողջունած է Հայ գրականութիւնը:

Աղքատութիւնը, մասնաւոր տարիքի մը մէջ մանաւանդ, շատ ուժեղ կերպով կը ճնշէ ենթակային ամբողջ կազմուածքին վրայ. առիկա այն տարիքն է՝ երբ պատանին կամ երիտասարդը սիրոյ առաջին տարսուող կը զգայ իր լանջքին տակ: Ո՞րնչեւ այդ տակն իր կրած զրկումներուն կրնայ անդրադարձած չըլլալ անիկա, բայց այն վայրկեանին՝ երբ սէրը կը փթթի, եւ հրեշտակային էակի մը աղուսը մէկ նայասձքը եւ կամ ահա՛ մէկ ժպիտը անօրինակ յուզում մը կը ծնցնէ իր երակներէն ներս՝ լուսթեամբ տարուած զրկումները անօրինակ ծանրութիւն մը կ'առնեն ու մարմարի հանդիս կը չօքին պատանիի սրտին, կոկորդին վրայ:

Այս վիճակին մէջ պահուած է նաեւ Պետրոս Դուրեան, որ իր գրութիւններէն մէկուն մէջ խօսքը աղքատութեան ուղղելով կ'աղաղակէ. — «Աղքատութիւն, ո՞վ կը զրկէ գեղ. եւ չեմ կարծեր որ երկնից հեղինակութիւնն եւ, այլ գեթ ինչ մէկ կատակը... ա՛հ, սոսկալի է աղքատ ըլլալ եւ սիրել»: Դուրեան իր սրտի ամբողջ մաղձը, իր հոգիի ամբողջ դառնութիւնն է թափեր այդ մէջըրեւմի վերջին մասին մէջ, առանց անդրադարձած ըլլալու թերեւս թէ ատով յաւիտենական, անյեղլի ճշմարտութիւն մըն է որ կը պատգամէ: Դուրեր զարերով առիկա եղած է վիճակ մը՝ որու համար ներքնապէս պայքարած են թշուառները եւ իրենց ըզզացումները խեղդած իրենց ներսը. հազիւ թէ երբեմն երբեմն խօսքի ու գրչի մարդիկ յանդգնութիւնն ունեցած են իրենց զայրոյթը արձանագրելու թուղթի էջերուն վրայ ընդդէմ ճակատագրի քմածին կարողաբութեանց: Ասոնք բոլորը սակայն անգոր եղած են իրերու կարգէն յովտ մ'իսկ փոխելու, եւ մարդիկ՝ համակերպելու բնագոգէն տարուած՝ ջանացած են միախառնու-

թեան, սփոփանքի երեւոյթներ պահել այնտեղ. Դուրեան ինքն ալ այդպէս ըրած է ու այնպէս համոզած է ինքզինք թէ «ճոխն ու անանկ պատանքին մէջ կ'ըլլան մի»:

Այս ահա երեւոյթին վերածութիւնը մեզ շատ հետունքը պիտի տանէր սակայն, եւ թերեւս հասցնէր մեզ հոն ուր անգոր կատաղութիւնը սկսանք կը կրճատէ: Պէտք է լուսաւոր կողմին դառնալ վերստին եւ մըտաւորականներու վայելած հոգեկան հաճոյքին քօղը քաշել թշուառութեան այլապէս թանձրացեալ դառնութեանը վրայ: Հոն է միախառնութիւնը որ աղքատութիւնը կը սրէ հանճարը: Պարնոյ՝ ձեռքը մածին՝ երկնի թաղցրագոյն խաղերը վայրի, եւ հանճարներու հանճարը, Շէքսպիր, գաւակն էր աղքատիկ, թշուառ անձի մը:

Բռնապատուած բանաստեղծ մը չէր Դուրեան. առիկա աղնյայտ է իր բոլոր քերթումներէն: Անիկա չէր Անդրիասի նշանաւոր քերթող Շէյլէի սահմանած այն թշուառներէն՝ որոնք սխալմամբ բանաստեղծութեան մէջ կը պատանքուն եւ աստապանքին մէջ կը սովորին այն՝ ինչ որ իրենք սովորեցուցած են իրենց երգերով: Դուրեան ճիշդ հակառակն էր ասոր: Ոչ թէ երգն էր որ նիւթ ըրած էր իրեն թշուառութիւնը, այլ թշուառութիւնն էր որ ինքնարեւոյթ տուն տուած էր երգին: Այս է պատճառը որ Դուրեանի երգերը տաքութիւն մը ունին եւ կը յուզեն դմեզ:

Դուրեանէն առաջ, Հայ բանաստեղծութիւնը աշակերտն էր դատական գրականութեան: Հայ գրական մըշակներ՝ անպայման որ՝ կ'օժտէին մեր գրականութիւնը նոր խորհուրդներով, դատական, հարուստ լեզուով, եւ սակայն պատկերները կը մնային նոյն՝ չինցած, տափաղկած, պատուրցած բացատրութիւնները՝ զոր գոց գիտէին ոչ միայն հեղինակները այլ եւ զպոսի աշակերտները:

Փրագիտութիւնը՝ գիտ մը բլլալէ աւելի, պարծած

էր օրէնք մը՝ զոր պէտք էր ուսանիլ եւ գործադրել անպաշտօն . անիկա արուեստէ աւելի արհեստի սահմանին մէջ մտած էր : Յուզումները , զգացումները կրնային տարրեր ըլլալ , բայց նմանութիւնները պիտի մնային նոյնը : Այս ինչ ծաղիկը այս ինչ բանին նշանակ էր եւ պէտք էր որ աշուպէս ալ մնար մշտնջենապէս , նոր նոր ծաղիկներ , նոր կյանքներու , նոր վայրերու արտադրութիւններ կ'անցնէին աննշտար ու անփառունակ : Արջալոյսը նոյն վարդաւառն էր յաւիտենապէս , եւ Դուրեան մը , իր մէջ ստեղծագործելու ուժը զգացող քերթող մը պէտք էր որ «կոյրցի» մը յանդգնութեամբը հրապարակ նետուէր , ու այդ հինցած վերարկուն մէկզի նետելով նոր յայտնագործութիւններ ընէր : Վարդաւառն արշալոյս — չա՛տ տափակ , չա՛տ միօրինակ էր ատիկա . ահա իր արջալոյսը . —

Շողի , շողի ժամֆ էին ,
վարդից հրդեհ կար յերկին .
Փոխան ամպոց հուր հիւսֆի
Տեղար մարգրիտ ու ոսկի :

Վահագնի ծնունդն էր այս որ իր հետ կը բերէր վերջնամբը զսպման չքնաղ երգերուն՝ որոնցմէ մեզ հասած պատասխիկները կը բաւեն ցուցնելու Հայ քերթողութեան ինքնատիպ հանճարը : Ու Դուրեան բանաստեղծութեան վճիռ տկէն , բնութենէն կ'առնէ իր ներշնչումները : Գիրքերէ քաղուած , հեղինակութիւններէ փոխ առնուած չեն իր բացատրութիւնները , այլ գիտուած , նշմարուած եւ թերեւս ալ ապրուած պատկերներ են որ նոյնութեամբ գետնադրուած են էջերու վերայ : Իրմէ տաաջ ոչ ոք գործածած էր գեւ բռլ մը նայուածք , փունջ մը ժպիտ , բուրայ մը խօսք , խուրձ մը վարս , եղեմ մը շունչ , եթեր մը տրուի , փունջ մը բաց , դժոխք մ'անկէծք , գիշեր մը սուգ , անդունդ մ'հառաչ , ովկէան մը տրտունջ , գեղ ու կրակ բացատրու-

թիւնները՝ որոնք այնքան վառ կենդանութիւն մը կուտան քերթուածին : Հայ բանաստեղծական աշխարհին մէջ , գեղարուեստին հայեցակէտէն , Պետրոս Դուրեանի ունեցած ամենակարեւոր ազդեցութիւններէն մէկն է այս խիստ յատկանշական նորութիւնը՝ զոր տրիշներ գիտել տուած են արդէն նախապէս :

* * *

Գլխաւորաբար երկու նիւթ ունի Պետրոս Դուրեան . — Բնութիւնը եւ կինը : Ասանցմէ երկրորդը այնքան գերակշիռ է սակայն իր մէջ որ գրեթէ ամբողջութեամբ կը ծածկէ առաջինը : Ու երբ որ խիստ անտառի մը խորը մենանայու եւ հոն կապուածակ երկնքի կայծերը , առտուան շաղն ու իրիկուան բայր վայելիս եւ վտակին հետ սրտակցելու համար ձամբայ կ'երնէ այն , ահա կինը , անթիւ այդ հրեշտակը , եղեմի իր շունչը կը ծառայէ չորս գին ու ա'լ ամէն բան մոռցնել կուտայ անոր : Երիտասարդի , խանդավառ պատանիի իրական ու թերեւս ալ ընտկան պատկերն է այս : Կեանքը աշուպէս է ամէնուրեք : Ձքնաղ , գեղանի կոյսը շատ , գրեթէ ամէն բան կ'առնէ կը տանի իր ետեւէն ու ցաւալին այն է որ գինքն հետապնդող , գինքն հալածող , իրեն համար հալող՝ մաշող երիտասարդը կը թողու յաճախ աւերակի մը եզրը , տառնձինն , միս մինակ . . . :

Այնպէս եղաւ Պետրոս Դուրեանի պարագան եթէ չեն խաբեր մեզ իր քերթուածները :

Ու թերեւս այս է պատճառը որ անիկա բնութեան կը գիմէ երբեմն ու կ'ուզէ անոր թեւերուն մէջ գտնել իր յուսահատ սրտին , մերժուած սիրոյն սփոփանքը :

Իր «Լճակը» որ ճարտար նկարիչի մը վրձինին արտադրութեանը չափ ճիշտ է ու տպաստիչ , հարազատ հայելին է նոյն ինքն հեղինակին ներքին ապրումներուն : Գեղութիւն հանդէպ իր զգացած զմայլանքը այնքան խոր է սակայն որ լճակին միտալաղաղ հանդարտութիւնը բացատրելու համար աւելի յատկանշական պատկեր մը չի կրնար գտնել , քան նոյնաւորը գեղութիւն

որուն ներկայութեանը ամէն ինչ, բնութեան անշունչ մէկ տեսարանն իսկ, արբոյնանքով կը համակուի:—

Ինչո՞ւ ապշած ես, լրնակ,
Ու չեմ խայտար քու ալեակիք.
Միթէ հայլույդ մէջ անձկաս
Գեղուհի՞ մը նայեցաս:

Յուսահատին յոյզերը տպրող, անոր դուռերը ըմպող, անոր սարսուռները զգացող էակ մը կամ— այս պարագային— իր մը միայն կրնայ մտերիմն ըլլալ իրեն. գեղուհիի մը թովչութեան վրայ սոսկ դմայլիլը բաւական չէ, ու եթէ Դուրեան մտերմացաւ լճակին, ատիկա եղաւ այն ատեն միայն՝ երբ լճակը՝ իրեն խօսք ուղղող յուսահատի սարսուռներէն տարուած՝ տպրեցաւ անոր դողը ու յուզուեցան իր ալեակները:

Մարդու մը էութիւնը ըմբռնելու համար պէտք է նկատի ունենալ այն խօսքերը՝ զորս կ'արտասանէ անիկա: Ասիկա ճիշդ է նաեւ գրող դատաւարդին համար, մանաւանդ բանաստեղծներուն համար որոնք աւելի կը զգան քան թէ կը խորհրդածեն, եւ որոնք ամենէն աւելի անկեղծօրէն ու անվերապահօրէն կը յայտնեն իրենց զգացումները: Պետրոս Դուրեան մէկն է այս անկեղծ, անվերապահ հոգիներէն, ու այդ է պատճառը որ իր էութիւնը վերլուծելու համար անհրաժեշտ կը նկատենք իր խօսքերը աչքի առաջ ունենալ:

Իր քերթուածները սիրով տուգորուած են առաւելապէս. ու ասիկա բնական է անհատի մը, կամ բանաստեղծի մը համար՝ որ այնպէս կը հաւատայ թէ «Աչխարհի մէջ հոգիներու ամենամեծ ախորժը սիրելն է»: Դուրեանի ժամանակակից քերթողներու սիրելադոյն նիւթն էր սէրը՝ զոր ամէն տեղ կը գտնէին անոնք: Սէր՝ առուի կարկաչին մէջ. սէր՝ թռչուններու դայլայլին մէջ, սէր՝ տերեւներու խաբչափին մէջ, սէր՝ ջուրի ալիքներուն մէջ, եւն., եւն.:

Նախնական դարերէն ասդին գրչի նիւթ եղած է

սէրը: Վերական ու բանաստեղծական հսկայ դրականութիւն մը կայ մշակուած այդ նիւթին շուրջ. այսօր իսկ, անիկա կը հմայէ գեռ շատ մը գրիչներ: Ու եթէ, այսպէս ըլլալով հանդերձ, մասնակի չեւտ մը կը դնենք այս կէտին վրայ, պատճառը այն է որ մեծ յեղաշրջումներու ենթարկուած է զայն արտայայտելու գրական եղանակը: Այսօրուան սիրոյ բանաստեղծները աւելի մարդկային են, աւելի բնական, քան Դուրեանն ու իր ժամանակակիցները: Այսօրուան բանաստեղծները՝ իրենց սիրուհիի ականջներէն վար՝ սէր կը փոփսան ոչ թէ անոր համար որ զայն կ'արտայայտեն տերեւները, դայլայլը, կարկաչը, կապոյտը, ալիքը եւն., այլ անոր համար որ իրենք կ'ապրին զայն իրապէս: Տրամաբանութեամբ չէ որ կը ծնի սէրը, ու զայն փոխանակելու համար հարկ չկայ օրինակներ բերելու բնութեան երեւոյթներէն: Սիրան է որ պէտք է փոխանակէ զայն, ու սիրտը օրինակներով չի համոզուիր:

Ուրիշ հայեցակէտէ մը, սակայն, բանաստեղծական այդ դարձուածքները կը դառնան հասկնալի: Սիրող, սիրով խայտացող ամէն անհատի այնպէս կը թուի թէ զինք չըջապատող բոլոր էակներն ու իրերը սիրով կը խայտան իրեն հանդոյն: Երջանիկ՝ անհատը ամէն ոք եւ ամէն իր երջանիկ կը նկատէ իրեն նման. այդպիսին համար արեւը կը ժպտի, աստղերը կը ժըպտին, երկինք կը ժպտի: Ինքնախաբէութիւն—թերեւս, բայց երջանկութիւնն ալ վաղանցիկ ինքնախաբէութիւն մըն է ինքնին:

Այս կերպով կարելի ըլլայ թերեւս մեկնաբանել այն շատ մը կաղապարուած, ընկալելալ, անհամ ու անհրապոյր բացատրութիւնները Դուրեանի՝ որուն գրչին տակ շինծու չէր սէրը: Այս թեթեւ թերութեան հակառակ, անիկա կը ներկայացնէ մեզի այն աստիճան յատկանշական առաւելութիւններ՝ որոնք ամբողջապէս մոռցնել կուտան մեզի Դուրեանի մէջ գտնուած այս թեթեւ գիծը ու կ'ապացուցանեն թէ Դուրեան իսկ

կառուցելու առնչությամբ իր մեջ նախազգուշացրած ուժ մը: Սիրոյ հաստատածակոչմէն կը գիտէր բնութեան իրերը ու առնոյնով ամենաոչ մեջ իր սրտին, իր բաղձանքին ու թերևս ալ իր խաչային պատկերը, արձայանող կը գտնէր:

վարդը զարնայնի
 թէ կուսին տիպար
 Այտերուն չըլլար՝
 Ո՞վ յարգէր զսնի :
 Թէ չը նմանէր
 Կապոյտն եքերաց
 Կուսին աչերաց՝
 Երկինք ո՞վ մայէր :
 Թէ կայսր չըլլայ
 Սիրուն ու ազնիւ ,
 զկատուածն այն երկնից
 Լնարդ ո՞ւր կը կարգար :

Կոյսը, կոյսը ամէն տեղ, ու իրերը կը կորսնցնեն իրենց ներքնապոյ հրապոյրը, արժէքը, թովչութիւնը ու կը սիրուին անոր համար որ կոյսը կը յիշեցնեն: Վարդը անոր համար կը սիրուի որ օրինակն է կոյսին այտերուն: Վերի կապոյտը կոյսին աչքերուն նմանիլուն համար է որ մարդիկ երկինք կը նային: Անրիժ ու սիրուն կոյսն է որ Աստուծոյ զապափարը տուած է մարդուն: Կը տեսնուի ուրիմն որ բնութեան հրաշատեսիլ իրերուն ու երեսոյթներուն եւ նոյնիսկ Աստուծոյ արժէքը սոսկ յարաբերական է Դուրեանին համար: Մեծապոյն եւ միակ չափանիշը կոյսն է: Գիւտ մըն է ասիկա ինքնին, որ թէեւ ծալրայեղ է, եւ սակայն շատ որոշ կերպով կը բացատրէ այն ուժեղագոյն զգացումը զոր Դուրեան ունեցած է կոյսին հանդէպ: Կոյսի այտերը յիշեցնելու սիրոյն չէ որ մենք կը փրնջենք վարդերը. նոյնին աչքերը մտաբերելու համար չէ որ կ'զմայլինք երկնի կապոյտին. կոյսին անմեղսոյնակ

չարժուածեւերուն մէջ չէ որ կը կարճանք զԱստուած: Այս բառերը մենք կ'ընենք անոր համար որ այդ իրե-
րուն կամ էտիկներուն մէջ ներքնադպ աբսէլյէ մը, առա-
ւելութիւն մը, մեզ խանդավառող, մեզ երջանկացնող
տարր մը կը պահենք: Բանաստեղծը պիտան մը չէ սա-
կայն եւ ոչ ալ չոր ու ցամաք փրկաւորայ մը: Անիկա
գերզգայնիկ հոգի մըն է, աստիկ ծալքաւելցութիւննե-
րու: Առանց այդ խառնումքին՝ տրուած պիտի չըլ-
լային գրական եւ կամ բանաստեղծական գիտերը:
Բանաստեղծութեան մէջ, պիտանին, ցուրտ տեսարա-
նին խոփոտ նաշումքը պէտք է տեղի տայ սրտի յոյ-
գերուն, այս կերպով է որ կը մեծնայ մեր աչքին Դուբ-
եան բանաստեղծը՝ որ յաճախ բնութիւնը երգելու հա-
մար ճամբայ կ'ընէ ու մինչեւ որ կ'սթապի, կը տեսնէ
թէ կի՞նը, կոյսը, սէրն է տարփուլած: Արեւածայկը
արեւին պիտի գտննայ միշտ եւ կողմնացոյցին սրաքը՝
հիւսիսային բեւեռին: Սիրան իր սիրածը ունի: Զայն
իր ճամբէն չեղեցնելու ճիշդ, եթէ յաջողի, կընայ կեղ-
ծիքի մը պրոշմը տալ քերթումին: Դուբեան լեւրեւս
ջանաց բայց չի կրցաւ աշղպիտի պրոշմ մը տալ իր տա-
ղերուն. ու լաւ որ ունայն եղան իր ջանքերը եւ իր
քերթումները մնացին բանաստեղծական կալումին
մէջ:

Հին բանաստեղծները, գրեթէ առանց բացատրության, փափաքած են ըլլալ գեփխո մը՝ խաղալու իրենց սիրուհիի մաղերուն հետ, առուակ մը՝ գրկելու անոր պատկերը, ճաճանց մը՝ շոյելու անոր գէմքը եւլն. եւլն. : Այս բացատրութիւնները սիրոյ ստատկութենէն է որ կը բլլին, ու զանոնք գրականութեան մէջ փնտտելէ աւելի պէտք է փնտտել. մոնասանդ անգիր գպրութեան, ժողովուրդի շրթունքներուն վրայ թառած սրտաբուխ տաղերգութիւններուն մէջ : Անրմբրունելիին, անկարելիին, անհաւանականին առջեւ կանդչառներ ժողովուրդը. զգացման ու ժգնութիւնք գինք կը մղէ անհասանելիի սահմաններէն ներս, ու անիկա կը

ժայթքէ իր յայդերը աշխարհս ինչպէս որ կը ձեւաւորուին անոնք: Այդպէս են Գողթան բամբակները, այդպէս են Ակնայ երգերը, այդպէս են Քուչակի տաղերը, այդպէս են Պէշիքթաշիանի քերթուածները, այդպէս են նաեւ Դուրեանի բանաստեղծութիւնները՝ որոնք սակայն ինքնատաղութիւն մը ունին եւ կը կրեն հեղինակին սեփական դրոշմը: Դատապարտելի չէ այդպէսութիւնը, մանաւանդ որ անխուսափելի է այն՝ կերպով մը. չոր ու ցամաք հետեւողականութիւնը, փոխառութիւնը, քողարկումը, բանադատումը ընդօրինակութիւնն է մեղադրելին. իսկ Դուրեան չափ հեռու է սոսկ ընդօրինակող մը ըլլալէ: Ամէն աղբեցութիւն՝ զոր կը կրէ անիկա՝ թուղթին յանձնուելէ առաջ, կ'ենթարկուի ստեղծագործող հանճարի մը ճաճանչին եւ կը ստանայ սրայք մը՝ որ մեծ մասամբ մոռցնել կուտայ իր հնաթիւնը. —

Իցի՛ւ ք'անար գերեզմանին քարն լինիմ,
Եւ դու քօշնաճ գաս շնչել շուրջս, արտասուել...
Քեզ հպելու համար հարկ լոկ գոյ շիրիմ...
Պարտէզդ իցի՛ւ քէ փք քէի վարդ լացող
Գոյնով ներկել այտերդ, քափել գոգդ իմ ցօղ,
Վերջին շնչիկս ի գիրկդ սոնէր ելեւէջ:

Դուրեանի մէջ սրբութիւն մըն է սէրը, այնքան մաքուր, այնքան անրիճ՝ որ չափազանց նրբին երանդ մը կ'զգենու եւ մշտապէս կ'ապրի աննիթական ուրախներու մէջ: Տափանք դոյութիւն չունի հոն ամենեւին: Յանկայարոյց բացատրութիւններ, պատկերներ չիկան այնտեղ: Կնոջ հրապոյրը, անոր հանդէպ տաժուած զգլխիչ սէրը, մարմինի բուրումէն չէ որ յառաջացած է: Սիրուհին սիրաւ, հազին եւ ներքին զգացումները ցոլացնող նայուածքն է ամենէն կարեւորը: Այդ է պատճառը որ բանաստեղծ Դուրեանն իսկ այնքան քիչ կարեւորութիւն կուտայ խօսքին եւ չեղար կը գնէ տ-

առեւտրային աշխուր բոցին եւ սրտի տրոփին վրայ: Հազիւ երբեմն երբեմն կը յանդգնի խօսքը ընել ծոծրակի վրայ փռուող մագերու չոյանքին եւ դադապոպի խրուած համբոյրին:

* * *

Յուսախարութիւնը՝ որուն մատնուած կը դռնենք Դուրեան՝ չի զօրեր մեռցնել բանաստեղծին սէրը: Յագեցում չի գտնելուն, այլ հեռուէն, միշտ հեռուէն սիրած ըլլալուն համար արդեօք հաւատարիմ էր այնքան. ո՞վ զիտէ. սրտին գաղտնիքները ոչ ոք կրնայ մեկնաբանել:

Ու ես կը հաւատամ թէ յուսախարութիւնը առաւել եւս ստատկացուց, հրահրեց Դուրեանի սէրը, եւ այդ էր պատճառը, որ անիկա փոխանակ ուրիշ դուռ բաղխելու, փոխանակ իր սրտին յագեցումը այլ նայուածքներու մէջ փնտելու, եկաւ այն եզրակացութեան թէ «սէրը ծաղիկ մ'է որ միայն երկնքին մէջ կը դռնուի, եւ մենք հոս մի միայն անոր բուրումը կրնանք զգալ»: Խորապէս կսկծաղին բան մը կայ այս տղերուն մէջ:

Սկիւտարի Սոխակին համար միտալը ամենէն բնական վիճակն էր այլեւս. ու դարմանալի չէ որ օր մըն ալ այտերը գեղնեցան, նայուածքը մարմրուն երեւոյթ մը առաւ, կուրծքը դուպցաւ եւ չոր հաղ մը տանջեց կողորդը: Ա'լ ոչինչ ունէր աշխարհին տալիք, աւելի ճիշդը ա'լ ոչինչ ունէր աշխարհէն առնելիք. պտուղ չիւրը ա'լ ոչինչ ունէր աշխարհէն առնելիք. համար կը հասուննար: Ու ինքը անդիտակից չէ իր այս վիճակին: Կ'ըսեն թէ թոքախտաւորներուն մէջ՝ ամենէն անմեռ բանն է յոյսը: Բայց Դուրեան քաջածանօթ է իր վիճակին: Իրաւ է որ յոյսը կը դաւանի Աստուծոյ ժպիտը՝ որ գերեզմանի դրանը մէջ անդամ կը չղայ... եւ սակայն ինքն է նորէն որ, առանց քաշուելու կը բացազանչէ. — «Մահուան դալուկը իմ ճակտիս վրայ կը պլպլայ իրբեւ մեղամաղձոտ ժպիտ մը. դալկահար ժպիտ մը՝ որ զիս երկնքին հետ կը միաւորէ: Այո, ա'լ

հիմա հաստատացի թէ կը ծիրիմ եղեր, գիտեմ թէ ա՛յլ չը պիտի ապրիմ»։

Այլ իրաւ այ մահուան սպանող մըն էր այլեւս ինքը, մարր մանկու վրայ եղող հաստացի մը, քայքայում մը՝ որուն գատաւձիւր արուած էր այլեւս եւ կորովի ջանքերն իսկ անպօր էին կատեցնելու զէպի մահ գահաւ՝ վէժ ընթացքը այս պատանի բանաստեղծին, որ այնքան նրբին արուեստով հիւսած է իր քերթուածներու գլուխ գործոցը՝ Թրքուիկի։ Դուրեանի արուեստը կատարելապէս եւ ամբողջապէս կ'արտացոլայ այս կտորին մէջ։ Այսպէս Դուրեան մեզի կը ներկայանայ ոչ միայն հարազատ յոսանկարիչ մը, այլ եւ մանաւանդ յազուսող, խանդավառուող հոգի մը՝ որ արեւելքէն կը ծնի ամէն բանէ առաջ եւ իր սուր, վաս երեւակայութեամբ կը տարտի, կը վերանայ երազներու աշխարհի գեղեցկութիւններէն. ու Թրքուսին, հաջողը գէմքին, երազ մըն է ինքնին, գիթանք մը, գեղեցկութիւն մը, հեշտանք մը՝ որ աստուերապէս գինք գիտողի երազներուն մէջ գոյութեան կուգայ ու արեւելքի հուրիններուն մարմինը կ'ողկնուի։ «Շողերու, բոյրերու թաղուսին» է այն. ու թաղուսին՝ երազը, իսկայն է արեւելքի ազդիկներուն։ Հուրին է թաղուսին, չքնաղաղոյն կիներ՝ որ կաթի մէջ լողանք կ'ընէ ու վարդախլով կ'օծէ իր մարմինը։ Այսօրինակ տիպ մըն է որ կը ներկայացնէ մեզ Դուրեան։ Իրօք, գեղեցիկ է Թրքուսին, ծաղիկ թառ փնտռող թիթեռնիկի մը փափկութիւնն ունի այն, բոցապէս սիրոյ կողէն փրթած կրակ մըն է. — ո՛վ գիտէ։ Ե՞րբ տեսաւ զայն Դուրեան, զապաղի ուէս յամբընթաց կտաքին խորը թաղուսող Թրքուսին ե՞րբ վեր առաւ իր լաջակը ցուցնելու համար մեղրամոմի հանդոյն իր գէմքը...։

Էականք այդ չէ սակայն, այլ ան՝ որ Դուրեան կըցած է բառեր գտնել եւ նկարչի մը նրբին երանդներուն ուէս երանդ հազցնել իր գոգարագոգարիկ պատկերներուն։ Նշմարուած, այլ ամբողջապէս մեր տեսու-

ղութեան սահմաններուն մէջ չինկած աստիճաններու, այլ մանաւանդ փափուկ էակներու մասին մեր զծած պատկերները, գրեթէ միշտ, նպատաւոր կ'ըլլան եւ թակալին. ասիկա բնական է ինքնին, եւ ասորակոյս չը կայ որ շատերն ունին անոր փորձառութիւնը, ու գիտեն ալ որ յաճախ իրականութիւնը յայտնուի հակառակն է կըցած իրենց երեւակայութեան. բայց մարդ չի սիրեր յուսահատիլ. անիկա միշտ ալ ենթակային լուսաւոր կողմը նշմարել կը կարծէ ու այնպէս ալ կ'երեւակայէ։ Դուրեանն ալ այնպէս բնութեան, բայց անոր բանաստեղծական հանճարը այնպիսի արուեստ մը զբաւ թուզիին վրայ հանդուգ բառերուն մէջ որ քերթուածը անմահացաւ։

Դուրեանի այս մէկ քերթուածը ինքնին բաւական է ապացուցանելու թէ զայն արտադրող բանաստեղծը իրապէս օժտուած էր հանճարին հարսով եւ ունէր իր մէջ գեղարուեստին ճշմարիտ բմբունամբ։

* * *

Երկու գլխաւոր պատճառներէ ծնունդ կ'առնէ ձանձրոյթը։ Կամ հաճոյքներու շարունակական յրկացումէն եւ կամ տկնկայութեանց անիրականանալի մընալէն։ Դուրեանի ձանձրոյթը վերջին պարագային արդիւնքն էր, ու ասիկա յայտնի է անով որ բանաստեղծը իր մէկ գրութեան մէջ աշխարհը կը յատկանշէ որպէս «ցուերու մայր մը»։

Դուրեան աշխարհը կը նկատէր ոչ թէ լուրջ ձեռակերտ մը, այլ կատակերգութիւն մը։ Իրեն համար «Աշխարհ Առաւմուտ ծաղիկն է»։ Այլ խօսքով «Աշխարհ կա՛մ Առաւմուտ ձանձրոյթի մէկ հատաչն ըլլալու է, (Քատը բնական տեսն) եւ կամ գոխոց մէկ անհամ կատակը»։

Այսպէս Դուրեան չէ որ տեսակ մը յոսեաւի այս հայկացիով նայած է աշխարհի վրայ։ Զանազան աղ-վերու գրական մարդոց երկերուն մէջ ալ նայն օրինակ արտայայտութիւններ կը գտնենք. —

Խոնչ է այս աշխարհը, բու դպրոցդ, ո՛վ քշուա-
ռութիւն: ԵԸՆԿ

Աշխարհն ինքն է որ գմեգ կը զգուեցնէ աշխարհէն:
ՊՕՍՈՒԷ

Այն որ ամենէ աւելի կը մանչնայ զաշխարհ. ամե-
նէն նուազ կը սիրէ զայն: ՊԱԼԶԱՔ

Աշխարհ մեծ ուկիանոս մըն է՝ ուր աւելի կատաղի
փաթորիկներու կը հանդիպինք քէ հանդարտու-
թեան: ԷՏԿԱՐ ԱԼԷՆ ՓՕ

Ես զգուած եմ այս աշխարհէն: Արեւն ու լոյսը
վշտառիք բաներ կը դառնան ինծի համար: ԷՏԻՍԸՆ

Աշխարհ կատակերգութիւն մըն է խորհողներուն
համար, իսկ ողբերգութիւն մը՝ զգացողներուն հա-
մար: ՀՕՐԱՍ ՈՒԱԼՓՕՎ

Երանի՛ անոր որ կը մեկնի աշխարհէն եւ իրեն հետ
կը տանի զայն՝ որուն վրայ կը հիանար աշխարհ:

ՎԱԼԼԷՐ

Այս աշխարհի բոլոր ձայները ինձ կը քուփն գէշ
խաղճուած յիմար կատակերգութիւն մը:

ՔԱՈՒԼԷՅ

Եւ ամբողջ աշխարհը, յետ այսու. ինձ համար պի-
տի ըլլայ ընդարձակածաւալ բանտ մը: ՊԱՅՐԸՆ

Խնդա՛ եւ աշխարհ քեզի հետ միասին կը խնդայ,
լա՛ց եւ դուն առանձինդ կուլաս:

ԷԼԼԱ ՀՈՒԻԼԸՐ ՈՒԻԼՔԱՔՍ

Արտայայտուած միտքերու անկեղծութեանը չենք
տարակուսիր մենք. կեանքին տաղտուկը զգալի է ա-
մեն վայրկեան, եւ սակայն, իրողութիւնն այն է որ
մարդիկ այդ տաղտուկն զգալով եւ անոր ընդդէմ ա՛յն-
քան դատնութեամբ արտայայտուելով հանդէքձ, վերա-

աին կեանքին կը կառչին եւ չեն ուզեր բաժնուիլ անկէ:

* * *

Անհրաժեշտ է որ զրոյներ, զէթ երբեմն երբեմն,
ինքնազատութիւնն ընեն իրենք իրենց՝ արժանիքին:
Հին զրոյներու մէջ յաճախ կը տեսնենք մենք այդ մի-
տումը: Դուրեան ինքն ալ յաճախ կ'անդրադառնար իր
զրաճներուն, եւ կ'երեւի թէ անոնց մէջ իր իսկ հոգիին
պատկերը գտնելով էր որ կ'ըսէր. — «Թերեւս բարե-
կամբ կամ ընթերցողք զիս միտութեամբ կամ այլաբա-
նական գտնեն տողերուս մէջ. արդէն ես ալ այլաբա-
նութիւն մ'եմ, խորհուրդ մ'եմ»: Եւ իրօք այլաբանու-
թիւն մը, խորհուրդ մ'էր Դուրեան, չմտնուած, չի
հասկցուած, ինքն իր մէջ միացող, ցաւերն իր մէջ
խեղդող, զժրախտ հոգի մը՝ զոր խորեց սէրը եւ սրուն
հանդէպ այնքան անդուծ գտնուեցաւ զժխեմ բաղդը:
Ո՛րքան կը խորունկնար իր մէջ կսկիծը երբ կը մտա-
ծէր թէ ստեն մը դայ թերեւս երբ մարդիկ զինքն յի-
շած տտենին ըսեն. — «Ահա թշուառ երկասարդ մը՝
որ աշխարհ եկաւ եւ միայն իր մեռնիլը զգաց ու մե-
ռաւ:» Մեռնի՞լ... բայց ստիկա շատ դառն է բանաս-
տեղծին համար: Անմահութեան հեռանկարը՝ ուժեղ
խթանի մը պէս՝ յառաջ կը մղէ ենթական նորանոր
նուաճումներ զործելու վեհագոյն պարտականութիւն-
ներու դաշտին մէջ: Հաւատքը մեր բուն բողձանքնե-
րու արձագանքն է յաճախ: Դժուարաւ կը հաւատանք
այն բաներուն՝ որոնց իրականացմանը չենք փափա-
քիր: Դուրեան հաւատացող մըն է անմահութեան:
Ինքն է որ կ'ըսէ «Կը հաւատամ հանդերձեալ ապառնի-
ին, ով որ կը հաւատայ երջանիկ է»: Սակայն Դուր-
եանի հաւատքը չունի ջերմեամբ քրիստոնեայի մը
հաւատքին անսասնութիւնը: Տարակոյսը, ինչպէս
բոլոր պիտակից անհատներու, նոյնպէս եւ Դուրեանի
սրտին մէջ րոյն էր զրեւր, այնպէս որ անիկա փոխա-
նակ առանց այլեւայլի պարզուած հեռանկարին ուղ-
ղելու իր աչքերը եւ անով երջանկանալու, կը ջանայ

այլուր փնտռել իր վշտին սփոփանքը եւ զեռաստի մահուակի մը արամարանութեամբը կ'ըսէ. — «Այն տառն իրաւունք ունէի ցաւելու, երբ ամէնքը անմահ ըլլալին եւ ես միայն՝ մահկանացու»։ Համայնական ազգախն, անխուսափելիին, աննուաճ ճակատագրին սողնակ զըլուելի ծոկելու համակերպութիւնն է ասիկա, տեսակ մը թոյլ վարդապետութիւն՝ որ կրնայ ցամքեցնել զործունէութեան խանդը, հոսանքն ի վեր թիավարելու ուժը։

Հաւատքը, անսասան, անխախտ հաւատքը անհրաժեշտութիւն մըն է կը կարծեմ ես, վասն զի «աշխարհիս մէջ միայն անհաւատն տպերջանիկ, յուսահատ ու թշուառ է»։ Գերազանց ուժն է հաւատքը՝ որ արամարանութենէն աւելի ներշնչումէն կ'առնէ իր սկիզբը։ Հաւատքը կեանքին ուժն է, կ'ըսէ Թորթո։ Գրական մարդոցմէ շատ շատերը բռնն տենչն, հետեւարար եւ, հաւատքն ունեցած են անմահութեան։ Վիքթոր Հիւկո, Փրանսայի փիլիսոփայ քերթողը, սապէս կ'արտայայտուի. «Քանի կը մերձենամ կեանքի եզրին, ա'յնքան աւելի որոշ կը լսեմ անմահական համանուագները հեռաւոր աշխարհներուն՝ որ զիս կը կանչեն։ Զարմանալի է այս եւ սակայն այնքան ա'լ պարզ՝ միեւնոյն տառն»։ Պայրըն, Անգլիոյ առաջնակարգ սօմանթիք քերթողը, իրեն յատուկ բանաստեղծական ճարտար լեզուովը գովքը կ'ընէ անմահութեան եւ կ'ըսէ «Անմահութիւնը կը ցրուէ բոլոր ցաւերը, բոլոր արցունքները, բոլոր վախերը, եւ խորունկէն լսուող յաւիտենական որոտին նման սկանջիս կը ձայնէ՝ սա ճամբարութիւնը. — Դուն պիտի ապրիս յաւիտեան»։

* * *

Դուրեանի մէջ գրական անմահութեան քննչը ուժեղ էր վերին աստիճանի։ «Եթէ ճակտիս վրայ վարդ ունենայի, կրնար զիս պիտի սիրէին, աւելի լաւ է որ զայրուին ունենամ եւ բանաստեղծները սիրեն» կ'ըսէ անիկա։ Այս նախադասութիւնը կը բաւէ ինքնին ցու-

ցնելու թէ յետ մահու ապրելու իր բաղձանքը տարած է վերջնական յաղթանակը կնոջական սիրոյն վրայ, որ այնքան երկար տառն տառապեցուց բանաստեղծը։ Նոյն բանը կ'աղացուցանէ հաւել իր «Իմ Մահը» քերթումը՝ որ «Լճակ»ին հետ միասին հայ փոփոխութիւն շրթունքն է ըրեր իրեն թառ։ Բանաստեղծը մարմինին անշարժութեանը, անշնչութեանը մէջ է որ կը զանէ իսկական մահը։ Մարմինին պատանքաւորումն ու զաղաղին մէջ ամփոփուելը է կեանքին բացակայութիւնը, ցուրտ գերեզմանաքարին տակ պառկած ըլլալու հանգամանքը փաստ մը է յաւիտենական հինջի։ Մէկ բան միայն կրնայ յաւիտենապէս մահուան դատապարտել զինքը։ «Իմ Մահը»ի վերջին համարը լաւ կերպով կը պարզէ իր դաւանանքը. —

Իսկ աննշան եքէ մնայ
Երկրի մէկ խորշն հողակայտն իմ
Եւ յիշատակս ալ քառամի,
Ա'հ, ա'յն ատեն ես կը մեռնիմ։

Գործը, յիշատակն է որ պիտի ապրեցնէ զինքը։ Ցարդ չի թառամեցաւ Դուրեանի յիշատակը։ Անոր թողուցած դործերը ապրեցուցին զինքը, եւ մենք ամեն իրաւունք ունինք խորհելու թէ մինչեւ վերջն ալ պիտի ապրի Դուրեան։ Իրաւ է որ բանաստեղծութեան մասին կազմուած ըմբռնումները ենթակայ են փոփոխութիւններու. այսօրուան քերթումներու մշակման եղանակը՝ կարգ մը կէտերու մէջ ամբողջապէս կը տարբերի իր նախորդներէն։ Այդպէս սերունդներ կըրնան ա'յնքան խանդավառօրէն չի տարուել Դուրեանի բանաստեղծութիւններէն, եւ սակայն անոնք պիտի մընան միշտ ալ որպէս ինքնատիպ տաղանդի մը, տառապալիւծ, թշուառ հոգիի մը նշանակելի, հարապատ արտայայտութիւնները։ Դուրեան տիրացաւ ուրեմն իրեն բաղձացած անմահութեանը։ Կը կարծէ՞ք սակայն որ ասիկա ամբողջապէս զոհացուցած ըլլայ զինքը։ Բը-

նա՛ւ: Այս բոլորը երազելէ, տարփողելէ, ներբողելէ վերջը, երբ պահիկ մը զանոնք ամբողջապէս իրաւանացած կ'ենթադրէ, ահա իր միտքը կ'սկսի լլկել այլապէս սեւ յոռետեսութիւն մը:—«Մա՞րդն է ապրողը թէ փոսած սակորը: Սի՞րտն է զգացողը թէ գերեզմանը»: Ու ասիկա փիլիսոփայութիւն մըն է արդէն. սեւ, յոռետեսական փիլիսոփայութիւն մը՝ որմէ զերծ չեն յաւէտ գրչի, վրձնի, խաղի, գէլրի, կարկինի վարպետները: Դուն ուրեք— գրեթէ բնաւ— կը գոհանան անոնք սոսկ անունի անմահացումէն: Անոնք կ'ուզեն որ հողին, զգացող, խորհող, չարժող մասնիկը յախտնապէս պահէ իր գոյութիւնը: Ամէն ոք գիտէ որ բնութեան մէջ մահ չիկայ: Այս օրումն զիսկին այսինչ մասը վաղուան ծաղիկին կամ խոտին մէկ հիւլէն կադմէ թերեւս, բայց ոչ ոք կը գոհանայ ատով: Յսին չաբունակութիւնն է որ պէտք է ապահովուի: Անդլիացի ամենաանշահաւոր քերթողներէն Ճան Քից գիտէր անաւարակոյս որ իր քերթումները կարող են յետ մահու փառք մը, կեանք մ'ապահովել իրեն, եւ սակայն անմահութեան մասին ունեցած անոր բաղձանքը տարբեր էր բոլորովին: Անիկա կ'ուզէր որ սէրը չարունակուէր յախտնապէս: Ու այդ էր պատճառը որ խոնդալին կը ճչէր. — «Ես կը բաղձամ հաւատալ անմահութեան: Եթէ ինձ ճակատադրուած է սոսկ այս տեղ երջանիկ ըլլալ քեզ հետ, ա՛հ, ո՛րքան կարճ է ամենաերկար կեանքն անդամ: Ես կ'ուզեմ հաւատալ անմահութեան, եւ կ'ուզեմ քեզ հետ ապրիլ յաւիտեան»: Անասման են հողին բաղձանքները: Մարդիկ ի դուր կը ճզնին կաշկանդել, սահմանափակել զանոնք: Սոսկ կարելութիւններու իրականացումը գոհացում չիտար սրտին: Եսը անհունին, անկարելիին ոլորտներուն մէջը կը դեզերի յաճախ եւ անկէ կը քաղէ իր վերացումներուն սընունդը: Դուրեան ինքն ալ գոհ չեղաւ «Իմ Մահը»ով փառաբանած իր անմահութեամբը եւ սրտին մէջ կուտուած անհուն իզձերը դուրս տուաւ իր մահուն մօտ,

արտադրելով հայ զրականութեան ամենաուժեղ կրտսերներէն մին, «Տրտունջ»ը: Եւ Թրքահայ զրականութեան մէջ հայիւ թէ կարելի ըլլայ զանել մէկ քանի մասի վրայ համբուելիք կտորներ՝ որոնք, ուժեղութեան տեսակէտէ, կարենան բաղդատութեան դրուել Դուրեանի Տրտունջին հետ: Լնակը թախծերդ, Գնրա նայումքներուն տակ հայդ, Լուքֆեանի գաղաղին տոջեւ հեծեծող, իր մահը լացող, եւ Թրքուհին ա՛յնքան նրբորէն զծաղրող այս քնքուշ բանաստեղծը, հիւանդի անկողնին մէջ, իր երակներէն ներս զգաց ուժ մը, որ անսովոր էր եւ որ կոչուած էր Հայ զպրութեան ընծայելու Տրտունջի նման զերազանցապէս ուժեղ կտոր մը:

Տրտունջը բաղձն է փոթորկոտ, դառնացող հողի մը՝ որ Աստուծոյն դէմ կը մաքառի, եւ Անոր հանդոյն կ'ուզէ յաւերժօրէն ապրիլ, իր երազներու, իր նախասիրութիւններու երկնքին մէջ: Տակաւ մահուան մօտեցող, գերեզմանին սեւ փոսը իր աչքերուն տակ փռած տեսող, իր սրտին բարախման աստիճանական նուազումն զգացող բանաստեղծի մը հրաժեշտն է Տրտունջը՝ որ ուրիշներու հրաժեշտներէն կը տարբերի մեծապէս. ու ասիկա անոր համար՝ որ տաղանդ մըն է հեղինակը, ինքնատիպ, արժանաւոր տաղանդ մը՝ որ սովորական, տափակ բացատրութիւններէն կը խորչի եւ բուսականաշափ կարող կը զգայ ինքզինքը նոր ուղի մը զծելու ինքն իրեն համար եւ ընթանալու անկէ:

Յուսահատի մը կեանքէն զլուսովի մը հառաչը չէ Տրտունջը: Մարդիկ, իրենց կեանքի ընթացքին, կըրնան ունենալ յուսահատի իրենց վայրկեանները: Դուրեան ինքն ալ ունեցաւ եւ զրեց. —

Ձի քու խորքիդ մէջ անկաւ
Յուսահատ մը նայեցաւ:

Եւ սակայն տոխիւ բնական վիճակ մը չէր իրեն համար, ինքը երկրպագու մըն էր կեանքին. ապրելու

տենչէն խանդավառ քերթող մը՝ որ այս կեանքէն յետոյ ուրիշ կեանքի մը մէջ իր գոյութիւնը չարունակել կարենալու եւ զայն ապահովելու համար մաքառիլ կը սկսի տիեզերքի իշխանութիւնը իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնող աներեւոյթ, անտես էակին հետ: Աստուծոյ դէմ քէն ընող, եւ կամ զայն արհամարող, զայն իր ոտքերուն տակ փշրող, անոր գոյութիւնը ուրացող, անհաւատ հոգիի մը նոյնքընէ Տրտունջքը: Այդ իսկ պատճառաւ աւելորդ է վերջէն զղջում մը փնտռել անպայման, ինչպէս ըրին ասկէ առաջ ուրիշներ: Մեր փոյթը չէ թէ երբ գրեց Դուբեան իր Զղջումը, իրօք Տրտունջքը գրելէն օր մը վերջ, ինչպէս փակագծի մէջ կը գրուի առ հասարակ, թէ ոչ Տրտունջքէն ամիսներ առաջ, ինչպէս փաստեցին ուրիշներ: Դուբեանի Տրտունջքը պէտք չունի զղջումի: Իր ինքնութիւնը խոսքընող մարդու մը բնական իղձն է այն՝ որ տաղանդի մը հօր շունչովը օծուած ըլլալուն համար արտակա-նոն ձեւ մը առած է:

Ողջոյն քեզ, Աստուած, դողդոջ էակին.
Շողին, փրփրիքին, ալոյն ու վանկին,
Դուն որ նակտիս վարդն ու բոցն աչերուս
Խլեցիր քրքռումս շրթանց՝ քոխն հոգւոյս,
Ամպ տուիր աչացս, հեւք տրւիր՝ սրբտիս,
Ըսիր մահուան դուն ինձ պիտի ժպտիս,
Անշուշտ ինձ կեանք մը պահած ես ետքի,
Կեանք մ'անհուն շողի, բոյրի, աղօթքի:

Աշխարհի խորթ դաւակը եղաւ Դուբեան: Շողի, բոյրի, աղօթքի կարօտ այս սղան թոքախտին գիրկը գտաւ ինքզինքը. ճակատին վարդը եւ աչքերուն բոցը խլուեցան իրմէ. բան մը չի տեսած, բան մը չի վայելած, մօտեցան աշխարհէն մեկնելու իր վայրկեանները: Ո՛րչափ բնական է ուրեմն որ անիկա հետամուտ ըլլայ յետ մահու «չողի, բոյրի, աղօթքի» կեանքին:

Ո՛հ, կը դողդոջեմ, տժգոյն եմ, տժգոյն

Փրփրի մերսըս դժոխքի մ'հանգսն...
Հառաչ մ'եմ հեծող նոսրու մէջ սեւ,
Թափելու մօտ չոր աշման մէկ տերեւ...
Ո՛հ, կայծ տրեւք ինձ, կ'այծ տրեւք, ապրիմ...
Ի՛նչ երագէ վերջ գրկել ցարտ շիրիմ...
Այս փակառագիւրն ի՛նչ սեւ է, Աստուած,
Արդեօք դամբանի մրուրո՞վ է գծուած...
Սիրե՛լ կ'ուզեմ դեռ, լ'ապրիլ՝ ու ապրիլ.
Երկնքի աստղե՛ր, հոգւոյս մէջ ընկե՛ք,
Կա՛յծ տրեւք, կեանք ձեր սիրահարին հէք:

Կեանք, կեանք. — ահա ինչ որ կը բաղձայ ունե-
նալ բանաստեղծը, ահա որքա՛ն համար այնքան կողկո-
ղադին կը պաղատի քերթողը: — Նախ կեանք, վերջը
լացող մ'իր վրան:

Բայց նախ կեանքը, զգացող, գիտակցող, խոր-
հող նախ մշտական գոյութիւնը: Ու իր այս խորին
բաղձանքը արտայայտող Տրտունջքը վսեմութիւն մըն
է ինքնին՝ որ հասարակ մահկանացուներու ուսմիկ,
դեմնէն հաղիւ բարձրացող թռիչքէն անհունապէս ա-
ւելի վեր կը խոյանայ, կը ճախրէ անհունութեան սահ-
մաններուն մէջ, կը գլխէ կ'անցնի արեւը, չրջան կ'ընէ
աստղերուն հետ եւ ընթերցողներուն միտքը եւս, իրեն
հետ միասին, կը քաշէ կը տանի դէպի անսահման ո-
լորտները տիեզերքին: Այս վսեմ կոտորին մէջ դանդաղ
գրական արուեստը ա'յնքան ինքնատիպ է, ա'յնքան
խորունկ, ա'յնքան հմայիչ որ սահմանուած է մշտա-
պէս սպրեւելու եւ իրեն հետ միասին սպրեւնելու իր
տաղանդաւոր, պատանի հեղինակը՝ որ արդէն իսկ իր
արժանաւոր տեղը գտած է Հայ բանաստեղծներու շար-
քին մէջ:

* * *

Դուբեանի նամակները չունին այն պարզութիւնը՝
զոր առհասարակ կը գտնենք մտերմական թղթակցու-
թեանց մէջ: Անոր այդ կարգի գրութիւններն ալ տե-

սակ մը բանաստեղծութիւններ են, արձակ քերթումներ՝ ուր Դուբեան ծրարած է իր յայտերը: Այդ նամակները զարգացողը այն սպաւորութիւնը պիտի ունենայ թէ անոնց հեղինակը դրած է զանոնք, հրատարակուած տեսնելու մտքով: Ասիկա, անտարակոյս, մեծ չափով արուեստականութիւն կը դնէ զրուածքին մէջ: Բայց չենք կրնար պնդել թէ Դուբեանի նամակներուն մէջ նշմարուող պարզութեան բացակայութիւնը բացարձակապէս արդիւնք է այն արուեստականութեանը՝ որ զիտմամբ զրուած է հեղինակին կողմէ: Թերեւս իրօք այնքան զբաղուած էր Դուբեանի միտքը իր վիճակով որ զրիչը ձեռք տուածին պէս, բանաստեղծել կ'սկսէր արդէն: Այս մեկնարանութիւնը առաւելութիւն մը չի կրնար ընծայել անոր նամակներուն, եւ սակայն, եթէ ճիշդ ըլլայ, կրնայ նպաստել որ խնդրոյ առարկայ չըլլայ անոնց անկեղծութիւնը, ու ասիկա ալ պզտիկ արժանիք մը չէ ինքնին:

* * *

Չարժեր Դուբեանի թատերգութիւններուն վրայ խօսիլ: Անոնք խակ աղսւ մը թոթովանքները եւ յաճախ ալ ձախողանքներն են պարզապէս: Դուբեան անծանօթ էր թատերգութեան արուեստին: Վերլուծելու, ուժեղ, յայտնի տիպեր ստեղծելու կարողութիւնը կը պակսէր իրեն: Ոսոք կը դնէր զերակատարներուն բերանը եւ հասարակ տեղիք զգացումներով լեցուն ուռցիկ բառեր արտասանել կուտար անոնց, փոխանակ գործ, շարժում ընել տալու: Իր թատերգութիւններէն Սեւ Հոգեքը կայ միայն որ ցարդ քարշ կուտայ իր դուրսութիւնը մահամերձ վիճակի մը մէջ: Մնացեալները արդէն խակ զերեզման իջած են վաղուց եւ լաւ է չի խանդարել անոնց հանդիսոր:

* * *

Բանաստեղծ Դուբեանին ազդեցութիւնը իր ժամանակին մէջ մանաւանդ, եղած էր շատ հզօր եւ տիրա-

կան: Այս բանաստեղծը կրնայ նոյն տիրական ազդեցութիւնը չունենալ այսօր մեր, ինչպէս նաեւ դալիք սերունդներուն վրայ, բայց ասիկա բաւական պատճառ մը չէ ենթադրելու թէ մոռացութեան պիտի տրուի քերթողը: Մեր հաւատքն է թէ մարդիկ միշտ ալ պիտի տարուին անոր գերազանց արուեստէն՝ որ պիտի չեղծանի յաւիտ:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Հայ եկեղեցական դասուն մէջ չիկայ դէմք մը՝ որ ա՛յնքան մեծ ժողովրդականութիւն վայլած ըլլայ որքան Խրիմեան: Իրաւ է որ ոչ Օրմանեանի մը ծովածաւալ հմտութիւնը ունէր այն, եւ ոչ ալ Բաղրատունիի մը սրաթուրի գրիչն ու վառ երեւակայութիւնը, եւ սա-

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

կայն ունէր սիրտ մը՝ տաք ու դիւրահաղորդ, որ ամենուն համար կը բարախէր ու զայն ամենունը կը դարձնէր, մինչեւ որ անիկա կ'ըլլար միակ դէմքը՝ տեսակ մը սխմալ՝ զոր ազդը Հայրիկ անունով կ'օծէր, կը նուիրադործէր Վրտականացիներ: Անոր հետորութիւնը բեմի մարդու արուեստակեալ, չափուած, ձեւուած հետորութիւնը չէր. այլ իր վարդապետած բա-

սերմացանը օրհնել կուտայ իր սերմը: «Օրհնեա՛՛ Տէր
Աստուած զսերմն եւ զսերմանողն, որ առատատուր եւ
ի պարզեւս եւ դու տառ սերմն սերմանողաց, թէպէտ
առանց սերման կարող եւ յերկրէ հաց հանել եւ առանց
կերակրոյ դքաղցեալս լցուցանել»: Ու յետոյ շտեմա-
րանն է որ կը յորդի ամեն կերպ արմատիքներով ու ա՛լ
այնուհետեւ:

Շիկականիկն դուռն է բաց,

Հաց ու սեղան միշտ պատրաստ:

Հայրիկի այս երկը Հայաստանի վառ պատկերնե-
րով կենդանացած է, եւ իր շատ մը էջերուն մէջ Ալի-
շանի պարզ այլ տաք քնարը կը յիշեցնէ մեզի: Ալիշան՝
Հայաստանէն հեռու՝ իր երեւակայութեամբը կը շնչէր
անոր խնկարոյր օղը եւ մարմին կուտար իր պայծառա-
տեսութեանը: Հայրիկ, բուն իսկ հայրենիքի ծոցին մէջ
ապրելով, անկէ կը քաղէր իր սրտին հոյզը, եւ անով կը
սարսռացնէր իր դրիչը: Ու եթէ երկուքն ալ մեր դուր-
դուրանքին առարկայ դարձած են, պատճառը այն է
որ երկուքն ալ մեր հոգիին մօտիկ նիւթեր վերցուցած
եւ շեշտակի մեր սրտին խօսած են: Եթէ Ալիշանի մէջ
երեւակայութիւնն է որ թռիչ կ'առնէ, Հայրիկի մէջ ալ
բուն իսկ իրականութիւնն է որ ցցեալ դոյներով ի յայտ
կուգայ: Ու յետոյ, երկուքին ալ անհատականութիւնը
եւ ամեն տարակոյսէ վեր բուն հայրենասիրութիւնն
է որ կ'ապրեցնէ զիրենք մեր հոգիին մէջ:

Ժողովուրդը ժամանակին խանդավառութեամբ
ունկնդրեց Հայրիկի ձայնին, ու այսօր ալ՝ նոյն խան-
դավառութեամբ ու որդիական ակնածութեամբ կը մօ-
տենայ անոր դրչին՝ որ ամեն բանէ առաջ ջանաց հայ-
րենիքին վառքը պանծացնել: Բեմի վրայ անոր խօս-
քերէն յորդող հայրենասիրութեան նոյն շունչն է որ
կը ծաւալի նաեւ անոր դրչէն ու կը հրդեհէ ընթերցո-
ղի հոգին: Հայու փառաւոր ապագայի նոյն հաւատքն
է որ կ'ոգիւղէ անոր երկերուն շատ մը էջերը եւ կը
խրախուսէ սրտերը: Այդ հաւատքով ապրեցաւ Հայրիկ

ու ապրեցուց իր հօտը: Այդ հաւատքով ապրեցաւ ազգը
ու կ'ապրեցնէ Հայրիկը՝ որ արդէն իսկ իր արժանա-
ւոր տեղը դրաւած է ոչ միայն մեր եկեղեցական ու քա-
ղաքական, այլ եւ գրական ու մատենագրական պատ-
մութեան էջերուն մէջ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

Գարեգին Եպոս. Սրուանձտեանց եղած է խիստ ժողովրդական դէմք մը թէ՛ իբրեւ եկեղեցական եւ թէ՛ մանաւանդ իբրեւ հեղինակ՝ որուն գործերը ձեռք ձեռք խլուած, կարդացուած, լսուած են շատերէն:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍԿ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

Քիչ չատ գրել կարդալ գիտցող գրեթէ ամեն հայ համն առեր է «Համով Հոտով»ին եւ անձառելի հրճուանքով մը իր գլուխը ծռեր է «Թորոս Աղբար»ի երկու հատորներուն վրայ, ուր գրեթէ ամեն հայ գիւղ ու քաղաք իրենց արժանի յիշատակութիւնն ու նկարագրութիւնն են ունեցեր:

Մատի վրայ համբուով գաւառի մեր գրեթէ բոլոր

զրադէտներուն պէս, Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց եւս, ինքնօգնութեամբ, ինքնաշխատութեամբ յառաջ եկած դէմք մըն է, որ կրցած է կանուխէն օգտադործել զգալու եւ զգացնելու, տպաւորուելու եւ տպաւորելու իր աւինյայտին ընդունակութիւնները, եւ զառնալ աղբ-սրբազան տեղեաց, զանազան աւանդութեանց ու բազմապիսի յիշատակարանաց գերզգայնիկ նկարիչը:

Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց ծնած է Վան, 1840ին: Բնութիւնը օժտած է այս քաղաքը գեղեցիկ տեսարաններով՝ որոնք ներշնչարանը կ'ըլլան բանաստեղծ հոգիներուն: Ու Սրուանձտեանցի հոգին կանուխէն խայտաց, ներշնչուեցաւ անոնցմէ: «Վարազայ աղբերակունք եւ անմահութեանց ծաղկունք, պարզ աշերք եւ պսպղուն աստեղք, վճիտ ծովուն ծիծիւուն, ծիծաղող անուշ պատկերը, ընդարձակ փողոցները եւ ի գնացս ջուրց տնկեալ սաղարթախիտ, հովասփիւռ ծառերը, բերդին հրաշալիքները եւ հայկական անուան, փառաց եւ շինից վայրերն ու նշմարները», իր մէջ արծարծեցին բանաստեղծական աւելնը՝ որ իր ուժգնութեանը հետ միասին, կրնար լայնութիւն եւ խորք ունենալ նաեւ, եթէ երբեք մեթոտաւոր, սխթեմաթիք զատարարակութեամբ, գէթ ընթերցանութեամբ մարգուած ըլլար:

Գարեգին Եպիսկոպոսի գրական ընդունակութիւնները մարդոյ առաջին ազդակը, ուրեմն, եղած է ծնընդավայրի բնական միջավայրը՝ որուն մէկ ուրուանդ-կարը կը գծէ անիկա հետեւեալ տողերով. — «Փողոցներուն մէջտեղը՝ հասարակաց ընդարձակ ուղին, եւ ճղապարդ ծառոց թեւերն ու տերեւները այս եւ այն կողմէն իրարու զրկուած, խառնուած, սքանչելի հովանոց կը կազմեն անցորդաց, որոնց մէջէն արեւու ճառագայթները մանր մանր հողմածփիկ տատկերու նման կը ծագին գետնին վրայ, անցողին կամ նստողին գլխուն ու երեսաց վրայ ծածանելով, ինչպէս խաղաղ գիշերուան մը մէջ յունոյ հով ճաճանչները կը փայ-

լեցնէ գիւրիւոր՝ ծովուն ափանց մօտ եղող նօսր ջրեւուն ծոցիկ: Նոյն ծառերը, որոց կանաչ եւ դալար վարսեր կ'օժանին օդին ցօղով ու արեւուն ջերմով, իրենց արմատները ի գնացըս ջուրց կ'ուռճանան, ջուրք խոխոջելով, զլզլալով կ'անցնին, լլկելով այն ծառոց ոտները, սոռգելով իւրաքանչիւրին սահմանեալ այգին, պարաչոյն ու բուրաստանը, մատակարարելով առ հասարակ տանց ի լուացումն, ի յրմակլիս եւ առ ամենայն պէտք: ... Արեւը կ'ելլէ իր դահլիճէն եւ Վարագայ սարը՝ իրբեւ իրեն սեմ ու սանդուխք՝ սօքը կը կոխէ ու կը բաքճարնայ երկնից աթոռը:»

Սրուանձտեանց զմայլելի այս տեսարաններուն մէջ էր ահա որ անցուց իր մանկութիւնը եւ անոնցմէ կրած իր տպաւորութիւնները մինչեւ վերջն ալ զգուեց մանուկի մը խանդավառութեամբն ու միամիտ գոյր-վովը:

Ծննդավայրի բնական տեսարաններէն զատ Սրուանձտեանցի տաղանդը մարդուեցաւ նաեւ այն հէքեաթներով ու զանազան վայրերու հետ կապուած առասպելներով՝ զոր իրմէ մեծերը, պապերն ու մամիկները կը պատմէին իրեն: Ու եթէ բնական տեսարանները զինքը հեռոյհեռէ տպաւորուող կը գարձնէին, «գեւ»երու եւ «մեզմէ աղէկ»ներու հէքեաթներն ու առասպելներն ալ իր երեւակայութիւնը կը սրէին ու զինքը հեռաքրքիր կը գարձնէին իր շրջապատի իրերուն եւ երեւոյթներուն: Ու ա'լ այնուհետեւ ժողովրդական երգերն ու աւանդութիւնները կեանքով բարախուն կը թուէին իրեն, ու ինք հոգեւին կը կապուէր պատմական ամեն յիշատակարանի, նշխարքի հետ: Ծննդավայրին պաշտամունքը զգայնութիւն մը ըլլալէ աւելի կ'ըլլար որոշ ըմբռնութիւն մը իրեն համար եւ ինք խոր համոզմամբ էր որ կ'ըսէր. — «Արդարեւ ժողովրդեան մը ու ազգի մը կեանքը հոգեկան կապերուն իր ծնած հոգին ու արեւին հետ, իր հօրն ու մօր գերեզմանին հետ, գետին ու արտին հետ, աղբիւրին ու

կան պէս կը փէշլիտայ, որ սարեկի պէս կը ճիտայ, կը թըսուըտայ, որ կաքատու պէս կը զգւայ, ա՛խ, կ'ա-սի, ե՛րբ կուզայ խմ խերիկ, ևւն»։ Ե՞րբ կուզան, ե՞րբ կը վերադառնան բոլոր պանդուխտները, ե՞րբ պան-դըխտութեան հեռանկարն իսկ կը չքանայ Հայոց աչ-քերէն— այս էր Սրուանձտեանցի միտքը տանջող խոր-հուրդը, և ասոր համար էր որ կրնար այնքան վառ դոյներով ցոլացնել կարօտէն հաւ ու մաշ հարսնուկին գողութիւնը զգացումները։

չարայարելու եղանակաւը լսցնել տային մեզի հովին
սոյլը, ատուին խորտջը, Թւնչոյն դայլայլը, հովուին
սրինդը, ծառերու խարշափը, եւն. եւն. : Բանաստեղ-
ծութիւն մը՝ երաժշտութեան մը խաղերուն պէս,
պէտք է արտայայտել կարեկնայ ամպերու դոռումը,
պանդալներու զօղանջը, գետի մը հեղասահ զնայքը,
եւն. եւն. : Ժողովուրդը՝ առանց մասնաւոր ուսուց-
ման՝ իրնէ՛ պիտակ է այս ճշմարտութեան, եւ իր եր-
գերուն մէջ միշտ ալ կը զնէ այդ վայրի այլ հարա-
զատ խաղը : Նոր սերունդը՝ աւելի արուեստականու-
թեան սիրահար, կ'անդուսնէ, աւելի ճիշդը, կ'անդի-
տանայ այս ճշմարտութիւնը, եւ կը մուրրի հայ ճա-
շակին խորթ, հայ լեզուին օտար բացատրութիւննե-
րու, պատկերներու մէջ : Սրուանձտեանց՝ մեծ չափով
պահած է հայ Ժողովրդական լեզուի հարստութիւնը,
գունազղեղութիւնը, գեղեցկութիւնը, ինքնատիւ եղա-
նակաւ մը, ու սիրուած է ամենէն : Այսօր Օշական,
Մնձուրի, Համաստեղ, Կ. Սիտալ եւ մէկ քանի ուրիշ-
ներ կը սիրուին, վասն զի ոչ միայն իրենց նիւթերն է
որ բուն իսկ մեր Ժողովուրդէն կը վերցնեն այլ եւ մա-
որ բուն իսկ մեր Ժողովուրդէն կը վերցնեն այլ եւ մա-
նաւանդ իրենց բացատրութիւնները, պատկերները,
նիւթին հետ միասին հաւատարիմ կը մնան նաեւ հայ
նիւթին հետ միասին հաւատարիմ կը մնան նաեւ հայ
արուեստին, անոր տալով միանգամայն իրենց ստեղ-
ծող հեղինակի անհատականութիւնը : Ի՞նչ պատկերա-
ւոր եղանակաւ մը բացատրեր է Սրուանձտեանց իր
գրացումը Հայոց Մովսէս գիւղի մասին :—

այլ աշերս չվերցուցի երկինք: Երկինքէն բարձր փառք մը դառած էի: Աչքս ի ծովն, միշտ ի ծովն, չեւո ի ծովն:»

Նոյնքան պատկերաւոր եւ հարազատ է նաեւ «Մանանայ»-ի յառաջարանին հետեւեալ հատուածը.—

«Մանանայս կը մատուցանեմ հայ բանասիրաց ոչ իրբեւ Սինա Անապատին երկնատեղաց նուիրական հաց, այլ իրբեւ Հայաստանի դադպին, որ երկրի ծաղկանց հիւթերէն՝ օդին մէջ կը դոյանայ, ցօղով այգոյն կը շաղախի, արեւուն ջերմիկ ճառագայթներէն կը դանդի, կը հասուննայ եւ շաքարախմորի ու մեղրի համով իրբեւ Ֆինոս յակինթի կամ հատ հատ մարգարիտ կ'իյնայ մացառներու, տերեւաց, դադի փշոց եւ մատուտակէ ոտոաց վրայ ի դոյն արծաթափայլ եւ ի ձեւ նըռան նստի, զոր ժողովեն մանկտիք եւ հարսունք բլիթ բլիթ յօրինելով պաշար կազմեն ի քաղցր ճաշակ անձանց եւ հիւրոց ի մեծարանս»:

Սրուանձտեանց հայ դրականութեան մէջ ունեցած իր դերը կը բացատրէ հետեւեալ համեմատ բառերով.—

«Ես դրականութեան այն շինական մշակն եմ, որ ի վայրիս եւ ի մայրիս կը թարթափի, լեռնային, դաշտային տունկեր, ծաղիկներ եւ բոյսեր կը ժողովէ եւ կողովով կ'ածէ դայն ի վաճառ ի հրապարակս քաղաքին, յորմէ առեալ քաղաքացին, արուեստիւ կը վերատնկէ դայն եւ կը դարմանէ ի պարտէզս եւ ի բուրաստանս ասպարանից մեծատանց: Իսկապէս այս է իմ երկն, բանասիրաց եւ դրասիրաց համար պատրաստուած նախնական նիւթ»:

Իրօք այս է եղած Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանցի դերը հայ դրականութեան մէջ: Եւ սակայն անճարակ, անճաշակ ծաղկեհաւաք մը չէ եղած ինքը, այլ դիտցած է իր հաւաքած պատուական ծաղիկները զուգել, յարդարել, դանոնք առոյգ, վառ պահել, եւ իրենց իսկական դոյներուն եւ դեղեցկութեանը մէջ փոխանցել պաղաւս սերունդներուն: Այսօրուան վիպագիրն ու բա-

նաստեղծը շատ նիւթ կրնան վերցնել անկէ, ու շատ բան սովորիլ անոր արուեստէն: Ասիկա անգնահատելի արժանիք մըն է ինքնին:

Սրուանձտեանցի ժամանակակից սերունդը դիտցաւ գնահատել այդ արժէքը, եւ խանդավառուիլ անոր երկերուն ընթերցմամբը: Անոնք ժամանակի ընթացքին մէջ իրենց արժէքը կորսնցնող երկերէն չեն: Ու ներկայ եւ ապագայ սերունդներն ալ լիովին պիտի կրնան ճաշակել անոնց քաղցրութիւնը, եթէ գիտնան աւանդապահ մնալ ու զգալ բուն իսկ ժողովրդական անգիր դպրութենէն ծնրող հեշտանքը՝ որմէ պուտ պուտ մեր երակներէն ներս կը հոսեցնէ Սրուանձտեանց:

ԽՈՐԷՆ ՆԱՐՊԷՅ

Հայ կղերական դասին ամենէն աչքաուռ զէմքերէն մէկը հանգիստացած է Խորէն Արքեպիսկոպոս Նարպէյ՝ որ Վենետիկի դասական շունչը ծծելէ յետոյ, Փարիզի մէջ համալսարանական ուսում ստացած եւ մեծ հում-տութիւն ձեռք ձգած է գրարար ու աշխարհարար հա-յերէնի, Փրանսերէնի, իտալերէնի եւ յունարէնի մէջ: Անոր պերճախօսութիւնը իր շրթներէն կախ թողուցած

ԽՈՐԷՆ ՆԱՐՊԷՅ

է յողնախուռն բաղմութիւններ եւ անոր բանաստեղծի գրիչը երկներ է քերթուածներ՝ որոնք հայ քերթողնե-րու առաջին շարքին մէջ զետեղած են իրենց մարմին տուող, զոյն ու երանդ հազցնող հեղինակը:

Նարայէյ բանաստեղծի հուրով թրծուած հոգի մըն էր, որ զխոցաւ օգտուել իր ունեցած ներշնչումներէն եւ արտադրել արժէքաւոր տաղեր:

Նարայէյի գրչին մէջ պարզութիւնն է որ աչքի կը դարնէ ամենէն աւելի: Նարայէյ չէ ճգնած, չէ տքնած իր տաղերուն վրայ: Ներշնչումը այնքան խոր եղած է ու վառ, որ լեզուն ինքնարուսի, ինքնահոս է դարձեր եւ բառերը՝ անղգալարար՝ եկեր գտեր են իրենց տեղը, եւ կազմեր դոհարադարձ հրաշակերտը: Նարայէյ առհասարակ չէ սպասած իր ներշնչումը, անիկա՝ քիչ բացառութեամբ՝ զաղբեցուցեր է գրիչը հոն, ուր տըկարանալ, աղօտանալ սկսեր է ներշնչումը: Այս է պատճառը որ լեզուին մատնաւոր ճիւղ թափելու հարկ տեսած չէ, եւ ասով բարձր պահած է քերթուածին արժէքը: Խոր ներշնչման ենթակայ քերթողին, պատգամներ ունեցող տեսանողին համար, լեզուն՝ յանդգայս կը բանայ իր ճոխ դանձերը եւ գրիչը թուիչ կ'առնէ: Այս տպաւորութիւնը կը կրէ մարդ կարգալով Նարայէյի քերթուածները՝ որոնք պարզութեան դրոշմը կը կրեն, ըլլալով միանգամայն ներշնչումի հոյակապ գլուխ դործոցներ:

Ռօմանթիք բանաստեղծ մըն է Նարայէյ՝ որուն քընարը ամենէն աւելի յաջողապէս կը թրթռացնէ տխուր լարերը: Իրաւ է որ դասական գալրոցը իր բաւական ուժեղ ներգործութիւնը ունեցած է Նարայէյի վրայ, եւ սակայն ամենէն աւելի ռօմանթիսիզմի ենթարկուած է այն: Քնարերգական շունչն է որ կը ծաւալի անոր երկերուն մէջ, եւ կը կենդանացնէ դանոնք: Նարայէյի լեզուն գոյտը է, բառերը՝ դաշնակաւոր, ղզացումը՝ մեղամաղձիկ: Բայց անոր ապրումները իրեն սեպհական չեն միայն, ամենուն են, ա'յնքան որ մարդկային են անոնք: Նարայէյի տաղերուն աչքաուռ մէկ յատկանիւն ալ երաժշտականութիւնն է: Քիչ բանաստեղծներ յաջողած են Նարայէյի չափ երաժշտականութիւն դնել իրենց քերթուածներուն մէջ:

Նարայէյի աղգասիրական տաղերը կը ցուցնեն թէ իրենց հեղինակին մէջ հայրենավառ սիրտ մը բարախած է: Նարայէյի արցունքը ինքնահոս է, տաք է, յորտաք է, անոր ետանդը ճոռմաբանութեան արդիւնք դարուսի է, անոր ետանդը ճոռմաբանութեան արդիւնք չէ: «Հայ Ապրիլ»-ն ու «Հայ Մեռիլն»-ը գրական դոհարներ ըլլալով հանդերձ, բոլոր հայրենասիրութեան յուշարձաններ են:

Նարայէյ պերճ նկարագրող մըն է: Բնութեան տեսարանները ամենէն աւելի կը գեթեն կը հմայեն զինքը, եւ անիկա՝ իր դմայումին մէջ՝ գրիչը երբ ձեռք կ'առնէ, ա'յնքան ճշգրտիւ կը նկարէ, կը նկարագրէ կ'առնէ, ա'յնքան ճշգրտիւ կը նկարէ, կը նկարագրէ որ մարդ իրապէս վրձինով գծուած պատկերի մը առոր կը գտնէ ինքզինքը: Այդ կարգի քերթուածներէն է իր «Արշալոյս»-ը որ առանձինն իսկ պիտի բաւէր անմահացնելու քերթողը: —

Ահա շող ի շող
Շուշանաց ի քոյ,
Զիւր ոսկեմըշոյլ
Վարսեր հոյլ ի հոյլ
Ծուփ ի ծուփ ի սփիւռ՝
Թողլով ի գեփիւռ
Եւ մարգարտայեռ
Պարգելով թեւեր
Նազի Արշալոյս
Երկրմփին այն կոյս:

Ահա վառ ի վառ
Ճակատուն գոհար,
Եւ քիթին անուշ
Քրքրելով քրքրուշ,
Զերկին եւ գերկիր
Գըրկէ սիրալիր,
Շրթներուն իւր վարդ
Ի ծըմփտ զըւարթ,

Ծաղկանց թռչյու ի թռչյու
Հեշտից ցօլէ բոյս:

Այս տուներուն մէջ արշալոյսը կը պարզուի մեղի իր բովանդակ վսեմութեանը, հրաշափառութեանը մէջ. կատարելապէս անոր դէմ յանդիման կը գտնենք ինքզինքնիր: Ստեղծագործութեան վսեմատեսիլ արարողութիւնն է որ կը կատարուի կարծես, եւ իրօք բանաստեղծ է Նարայէյ, ստեղծող, ստեղծագործող գրիչ մը որուն լեզուն՝ ընդհանրապէս՝ իր ընդգրկած նիւթին համեմատ ձեւ ու երանգ կ'ստանայ եւ վսեմին սահմաններուն մէջ կը սաւառնի յաճախ, առանց սակայն կորսնցնելու իր պարզութիւնը՝ ուր կը ցոլայ իր քերթուածներուն գեղեցկութիւնը: Նարայէյի լեզուն յստակ է, ջինջ, պայծառ, երկդիմութիւն չի ճանչնար. ասով եթէ չի ալ հասնիր կատարելութեան սահմանները, չափազանց կը մերձենայ անոնց. առաւելութիւն մը՝ որմէ զուրկ են ոչ միայն՝ նորագոյն գրեթէ բոլոր քերթողները, այլ եւ նոյն իսկ արեւմտահայ վերջին սերունդի անուն հանած բանաստեղծներէն շատերը: Բանաստեղծի մը լեզուն կրնայ պատկերալից ըլլալ, գունազեղ, գիւտերով լեցուն, առանց սակայն թեւակոխած ըլլալու կատարելութեան սահմանները: Լեզուն կատարելութիւնը իր բարդութիւններուն մէջ չէ, եւ նուազ ստեղծագործող է այն միտքը՝ որ լեզուն թարգմտելիներով կը ջանայ ջնարակել իր հասարակ տեղիք գիւտերը: Այդ երեւոյթն ալ, ինքնին, ի դործ դրուած ճիւղի մը յայտարար նշանն է, եւ հոն, ուր ճիւղը կը շատնայ, քերթուածին գեղարուեստական արժէքը կը նուազի: Նարայէյի, ինչպէս նաեւ անոր ժամանակակից քերթողներէն շատերուն առաւելութիւնը հոն է որ անճիւղ արտադրած են, իրենց լեզուն թարգմտելու մասնաւոր ճիւղ ըրած չեն, ու ասով, ամենէն առաջ, իրենց քերթուածն է որ շահած է: Բնականութեան մէջն է վսեմը. ու եթէ Նարայէյի «Արշալոյս»ը

վսեմ է, պատճառը այն է որ անոր նկարագրականները բնական են ու մատչելի՝ ամեն անոնց, որոնք գիտեն հիանալ բնութեան չքեղ անսարաններուն առջեւ, եւ վերանալ միանգամայն: Լեզուի մը չափազանցեալ ձեւերուն մէջ վսեմը կը կորսնցնէ իր ներկայութիւնը եւ ծիծաղելիութիւնն է որ կ'զգացնէ իր գոյութիւնը: Ծըշգրտութեան մէջն է վսեմը, ճշմարիտ քերթողը գրեթէ ուարդութիւն չունի երեւոյթի մը պատշաճ բացատրութիւնը գտնելու, հասարակ միտքերն են միայն որ հարկ կը տեսնեն մասնաւոր խնամատածութեան մը՝ որ կը խաթարէ պատկերին վսեմութիւնը եւ կը վնասէ անոր գեղեցկութեանը: Նարայէյի հոյակապ լեզուն հարկ չի տեսաւ իր մտքին վրայ տպաւորուած պատկերներուն համար պատշաճ բացատրութիւններ որոնելու. պատկերը՝ ինքնին իրեն թելադրեց անհրաժեշտ ոճը՝ զոր ի կիր արկանելով կարելի եղաւ նոյնութեամբ ցոլացնել պատկերը՝ իր ամեն ձեւերուն ու գոյներուն մէջ միանգամայն:

Նարայէյ ոչ միայն վարպետ նկարագրող մը ի յայտ կուգայ իր քերթուածներով, այլ եւ մեղամաղձիկ խորհրդածութիւններու ենթակայ հոգի մը: Իր «Հիւանդին Մրմունջը» խորագրով քերթուածը՝ որ Նարայէյի ապրած վերջին տխուր օրերու հարազատ արձագանգն է, յայտնապէս կը ցուցնէ թէ Նարայէյն անբաժան էին մեղամաղձիկ խորհուրդներ: Բանաստեղծին համար մեղամաղձուտութիւնը ունի իր քաղցրութիւնները՝ զոր կ'արժէ ճաշակել: Նիւթն ու անոր հրապոյրէն վեր բարձրանալ չի կրցողներն են միայն որ անդիտակ կը մնան տրտմութեան առթած հաճոյքներուն: Նարայէյ, իր տխուր օրերուն վրայ արտասուելով հանդերձ, տըռաւ ինքզինքը անոնց ալապէս քաղցր ներշնչութեան՝ որոնցմով կենդանացան իր այդ կարգի քերթուածները: Բանաստեղծը իր լքումին մէջն իսկ՝ սփոփմը կը գտնէ, եւ երբ մարդկային էակներէ կը կտրէ իր յոյսը, կը դառնայ ծաղկին, թռչունին, հովին, ա-

ընկին՝ որոնք աւելի կարեկիր են քան մարդիկը, եւ կը հասկնան բանաստեղծին սրտէն թռչող հասաչը՝ որ բանաստեղծին սիրտը քանդելով հանդերձ, կը սրէ աւելի տաղանդը եւ կեանքով ու կենդանութիւնով կ'օծէ անոր գրիչը: Տաղիկ մը սրտառուէ ըլլալու համար, քերթողը ինք պէտք է ծծած ըլլայ հոն պատկերացուած հասաչին բովանդակ սարսուռը, ու եթէ Նարայէյի մրմունջը ա'յնքան սրտառուէ, ա'յնքան հոգեզրաւ կը գտնենք, պատճառը այն է որ հոն գրուած հասաչը զգացուած, ապրուած, ծծուած հասաչ մըն է, որ կը գերէ ընթերցողը եւ հիացման ու համակրանքի զգացումներ կը ծնցնէ անոր մէջ՝ մրմունջի հեղինակ բանաստեղծին հանդէպ: Ու ա'լ վախ չիկայ որ մարդիկ մոռնան զինքը, վասն զի Նարայէյի քերթուածները ամեն արժանիք ունին ասորելու եւ միանգամայն մշտնջենասպէս ասորեցնելու իրենց մարմին տուող քերթողը:

ՌԵԹԷՈՍ ՊԷՐՊԵՐԵԱՆ

Ռեթէոս Պէրպէրեան մեր մէջ եղած է անոնցմէ, որոնք գրիչ չարժած են ոչ այնքան ինքզինքնին զահացնելու, որքան հանրութիւնը կրթելու, դաստիարակելու, լուսաւորելու մարով: Այս է պատճառը որ Պէր-

ՌԵԹԷՈՍ ՊԷՐՊԵՐԵԱՆ

պէրեանի արժէքաւոր գրութիւններուն մէջ լրջութիւն մը, ծանրութիւն մը, օծութիւն մը կայ, որ վսեմին կը մօտենայ ու պատկառանք կ'ազդէ քեզի: Բարոյական կեանքը, նկարագիրը, ամենէն աւելի հմայած են զինքը ու Պէրպէրեան ոչ միայն ասորած է վերացնող մրթնութեան մը մէջ, այլ եւ իր գրչով, իր խօսքով ուրիշներն ալ փոխադրած է հոն: Այս տեսակէտով անհատականութիւն մըն է Պէրպէրեան, եւ իր բոլոր ծանր գրու-

թիւններուն ետեւ մարդ իրապէս կը դպայ այդ անհատականութիւնը ու կը դիտակցի թէ անոնց մէջ խօսողը տէրն է իր յայտնած դադափարներուն, պարզած մտքերուն, լուսարանած տեսութիւններուն, ներբողած իտեալներուն, վարդապետած նշանաբաններուն: Պէրպէրեանի մեծութիւնը՝ սրպէս զրազէս՝ հոն է, որ անիկա՝ ուրիշ ամեն դրողներու հասարակաց յատկութիւններէն տարբեր յատկութիւն մը, ինքնուրուշութիւն մը, ինքնատուրութիւն մը ունի: Իրեն համար ֆըրմարիտը, բարին ու գեղեցիկը լոկ աղուոր Փռազ մը չէ, այլ զւեթական նշանաբան մը՝ սու. որ պարտի ճըզտիլ մարդ եւ զոր պարտի իրականացնել իր կեանքի բովանդակ ընթացքին: Ու Պէրպէրեան միմակ հիացող մը չեղաւ այդ նշանաբանին, այլ եւ երկրպագող մը՝ որ կը ներշնչուի իր պաշտօնի առարկայէն եւ օրէ օր կը վերանայ: Պէրպէրեանի ֆըրմարիտը պարզ էր մանկան մը հոգիին պէս, ու ջինջ՝ անամպ երկինքի մը հանգոյն: Բարոյական անփոփոխելի օրինաց շղթային ամենակարեւոր մէկ օղակն էր ֆըրմարիտը զոր պէտք էր ուսուցանել ոչ թէ իբրեւ բարոյագիտութեան հարկ, այլ իբրեւ կենցաղավարութեան պահանջ: Գիտնալէ ամէնի ապրիլ պէտք էր: Դպրոցին մէջ սկսուած դաստիարակութիւնն է ուրեմն զոր Պէրպէրեան կը շարունակէ նաեւ զրական ու ատենախօսական բեմին վրայ: «Ճըմարտութիւնը առաւել է քան երազն ու երգը» կ'ըսէ Շիլլէր, ու Պէրպէրեան, Շիլլէրի այդ դաւանանքին կարծես արձագանդ տալու համար է որ մոռցած է իր երազները, անտես ըրած է երգերու ծնունդ տալ կրցող իր յոյզերը եւ ուսուցչապետի ծանր վերաբերուն հաղցուցեր է իր խորհուրդներուն, եւ ճմարտութիւնը, անողոք ճմարտութիւնը պտտադամած է միշտ: Ճըմարտին դադափարը այն ատիճան մարմնացած կը գտնենք Պէրպէրեանի աւանդութեանց մէջ որ անմիջապէս կը յիշենք ձան կաքի սա դաւանանքը թէ «Ճմարտիւ ճմարտի սիրոյն սիրելը մարդկային կատարե-

լութեան դիտաւոր մասն է այս աշխարհի մէջ, ինչպէս նաեւ սերմնարանը բոլոր միւս առաքինութեանց»: Այս ճմարտին յարակից բարին եւս անհաճախողի է ու անվախ, անիկա դիտակցութիւնն ունի աշխարհի թըռուառութիւնները բառնալու կամ առ նուազն դանոնք ամոքելու իր կոչումին: Առանց բարիին, անողոք ճըմարտութիւնը, դուցէ վիրաւորէր սրտերը՝ բարիին բախտանն է որ ճմարտին մերկացումներէն վիրաւոր սրտերը պիտի բուժէ, ու դանոնք եւս ատակ պիտի ընէ այնքան դգուրւած ճմարտութեանն ու արդարութեանը: Առանց հուզընթաց գեղեցիկը՝ առաքինութիւնն է նորէն, առաքինութիւնը՝ որ տեսանելի դարձած է արտաքին շնորհի մը, հրապոյրի մը ձեւին տակ: Կրօնաշունչ առոյգ բարոյագիտութեան մը, աւելի ճիշդը բարոյական կենցաղավարութեան մը խարխիւն է այս: Որքա՛ն իրաւամբ դիտել կուտայ ծօղէֆ ծուպէրթ թէ «միշտ զեղեցիկ են դէպի երկինք յառող աչքերը, ինչ ալ որ եղած ըլլան անոնք»: Գեղեցիկութիւնը հաճոյատեսիլ ծաղիկ մըն է ինքնին. առաքինութիւնն է որ բոյր պիտի տայ անոր ու այսպէս, նոր կեանքով մը օծէ դայն: Ու այս օրինակ զեղեցիկութիւնը ոչ միայն ակնահաճոյ է, այլ եւ հոգեպարար, որ ուղղակի սրտին կը թափանցէ: Իրական զեղեցիկը անրաժան է ճմարտէն. — «Ա՛հ, կ'ըսէ Շէյքսպիր, զեղեցիկութիւնը ի՛նչքան աւելի զեղեցիկ կը թուի այն չքնաղ զարդով զոր ճմարտութիւնը կը շնորհէ անոր»: Տեսանելի գեղեցիկութեան ետեւ ծածկուած անտեսանելի գեղեցիկութիւնը, բարութիւնն է որ կը հրճուեցնէ մեզ, եւ մեր մէջ սէր կ'արթնցնէ իրեն հանդէպ: Բեմի մարդուն համար բարին եւ ֆըրմարիտը բաւական են դուցէ, բայց զրչի, արուեստի մարդուն համար անհրաժեշտ է որ բարիին ու ֆըրմարտին կցուած ըլլայ նաեւ գեղեցիկը, զեղեցիկութիւնը՝ որ վեջնագոյն, վեհագոյն նշանակեան է արուեստին: Ճմարտիտ արուեստագէտի հոգին, սակայն կը սարստայ ոչ միայն ի տես զեղեցիկին, այլ եւ ի

տես ճշմարտին ու բարին, եւ գեղեցիկն ի տես՝ կ'ըլլայ ի խնդիր ճշմարտին ու բարին, եւ հակադարձաբար:

Գեղեցկութիւնը ոչ միայն մարմին պէտք է ունենայ, այլ եւ հոգի, եւ ճշմարտան ու բարին են գեղեցիկին հոգին: Այս երեքը կը կազմեն համադրութիւն մը՝ որ ներդաշնակ է ու ներշնչող: Այս համադրութիւնը թափած է Պէրպէրեանը եւ ամոր մինչեւ սոյն ու ծուծը թափանցած: Ինչ փոյթ թէ ատոր հեղինակը Պէրպէրեանը ինքը չէ, այլ Վիքթոր Գուգէն Փրանսացի բարոյագէտ փիլիսոփան՝ (1792-1867) որ հակառակ իր խոնարհ ծագման, ստացաւ բարձր դաստիարակութիւն մը եւ զարմանալի յաջողութիւններ ձեռք բերաւ փիլիսոփայական աշխարհին մէջ: Վիքթոր Գուգէնի անունը հազիւ թէ լսուած է մեր մէջ, բայց կարելի չէ յիշել Պէրպէրեանի անունը, առանց միանգամայն յիշելու «ճշմարտը, բարին ու գեղեցիկը» եւ փոխադարձաբար: Պէրպէրեանի թողած այս ազդեցութիւնը հեղինակութեան մը չափ ուժեղ է, եւ կատարելապէս մոռցնել կուտայ մեզ հետեւակութեան խելութիւնը: Այս նշանաբանի հեղինակին վրայ կը հիւանանք, բայց կը յարգենք մանաւանդ՝ զբնի, խօսքի, մտքի այն մշակը, այն բարձր իմացականութիւնը՝ որ վարդապետեց զայն, եւ իր իսկ կեանքին օրինակովը ծաւալեց, ու աշուղտ, հայ կեանքին մէջ հիմը դրաւ նոր ըմբռնումի մը, բարոյական թարկարժէք վերածնութեան մը:

Այսքանը ըսելով պարզած եղանք արդէն Պէրպէրեանի արժանիքը՝ որ դրականէ աւելի դաստիարակչական է: Ինքն է որ կ'ըսէ թէ «ինձ համար զրազխութիւնը քահանայութիւն մ'է: Գրագէտն օգտակար ըլլալու պարտականութիւնն ունի: Իր արուեստն պարտաւոր է ի սպաս զնել բարւոյն եւ արդարին, ճշմարտութեան եւ իրաւանց:» Այս ըմբռնումով ճամբայ երնող գրողէ մը չափնակալութիւն անշուշտ որ իր գործիւնները օժէ միանգամայն գեղեցիկն, իմա՝ գեղարուեստ-

տին շունչովը: Պէրպէրեանի երկերը բանաստեղծութեան մը սարսուռը պիտի չի պտտցնեն մեր երակներէն ներս, երգի մը գոգը պիտի չի տան, բայց պիտի կերտեն նկարագիրը, մարդը, այնպէս՝ ինչպէս որ իրաւամբ էր նոյն ինքն հեղինակը: Քահանան երբ երկինք կը դարձնէ մեր ուշադրութիւնը, հոն փայլող աստղերը տեսնել տալու համար չէ, այլ անոնց ետեւ գործող տիեզերական ուժին, յաւիտեական Գոյակին, Ամենակալին համար: Քահանային պաշտօնը հաճոյացնել չէ, այլ ապրեցնել: Այս պաշտօնն է զոր ընդգրկած է Պէրպէրեան եւ զոր ի գլուխ հանած է մեծ յաջողութեամբ: Իր պատանեկութեան օրերուն, ուրիշ գրողներու հանդոյն, ան ալ ունեցած է իր խանդոտ վայրկեանները, բանաստեղծութեան մօտեցող իր թոհնները, բայց տակաւ դատողութիւնը ընկճած է իր զգացումները եւ ինք նետուած է փիլիսոփայութեան, գլուխաւորաբար հիլլէն իմաստասիրութեան գիրկը, ուր իր միտքը մարդուած, մշակուած է. եւ ա'լ անկէ յետոյ դատական հեղինակներն է զոր կարգացած է: Ինքը կ'ըսէ արդէն թէ իր նախասիրած հեղինակները եղած են Հոմերը, Վերգիլը, Բաղրատունին, Շէքսպիրը, շիւկոն, Ալիշանը եւն: Դասական այս հեղինակները պիտի կրնային թերեւս առաւել եւս դրական դարձնել Պէրպէրեանը, եթէ անիկա սկիզբէն իսկ իրեն նպատակ ըրած չըլլար սրտէն աւելի խղճի ձայնին անսալ: Ինք համեստութիւնը ունեցած է խոստովանելու այս կէտը. — «Իմ նպատակս չէ եղած դրական ծաղիկներ պատրաստել օր մ'անոնցմով պսակ յօրինելու համար իմ ճակտին, այլ հնազանդիլ խղճիս ձայնին, որ պարտականութիւն կը դնէր վրաս աստ մատնանիչ ընել զեղծումն ու վրէպը, անդ պարզել մի փրկաւէտ գաղափար ու խրախոյս կտրդալ յոռաջիւղութեան, անդին մեծարել ընդմիտուր կամ յուսալից կեանքի մը յիշատակն:» Եւ իրօք, թէեւ Պէրպէրեան նուազ դափնիներ հիւսեց իր ճակտին սրտէս գրագէտ, եւ սակայն ամենէն

գրատառեր դադարեցան և չափացան իրրեւ դատաւարաւի եւ իր սաներուն ջամբեց տնայլաւի դատաւարաւի թիւն մը՝ որուն նպատակն է «կարող ընել զմարդկային էակն ուղիղ խորհելու, լաւն ու ազնիւն սիրելու, բարին գործելու»:

Պէրպէրեան՝ իրրեւ քննադատ՝ եղած է անաչառ: Իր դատումները յաճախ եղած են խիստ, բայց իր լիզուն երբէք պատշաճութեանց սահմաններէն դուրս ելած չէ: Իր ըրած բազմապիսի ընթերցումներուն շնորհիւ մեծ հմտութեան տիրացած էր անիկա եւ այլ լազան, մանաւանդ լեզուական, խնդիրներու մէջ հեղինակութիւն կը ճանչցուէր ինքը: Յաճախ բանավէճեր ունեցած է ազգային դանազան դրական գէմքերու հետ, եւ իր յանկարծաճաս մահէն քանի մը ժամ առաջ իսկ գրիչ կը շարժէր պատասխանելով Մեսրոպ Նուպարեանին՝ որուն հետ գրչապայքարի բռնուած էր լեզուական խնդրոյ մը շուրջ:

Պէրպէրեան ժամանակի պահանջին համաձայն ուղղած է իր ընթացքը մասնաւորաբար լեզուական հարցերու շուրջ: Ինք հմուտ գրաբարագէտ մը եւ խանդավառ գրաբարեան մը ըլլալով հանդերձ, տեղի տընում է տիրող հոսանքին եւ ընդգրկած է աշխարհաբարը՝ միանգամայն ճոխացնելով դայն գրաբարին գանձերովը: Ասով, իրաւ է որ մասամբ հնարոյր մնացած է իր ոճը, բայց այդ հնարութիւնը տափալուծեան դրոշմը չունի, այլ ընդհակառակը, իր վրայ կը կրէ պատականութեան մը ծանր կնիքը որ լուրջ նիւթերու պատշաճ եւ ինքնիշխան գրիչներու յատուկ է: Պէրպէրեան պատական հեղինակներու յատուկ, վսեմին մօտեցող ոճ մ'ունի. սրացիկ չէ, բայց սրակուցիչ է. գեղեցիկ չէ բայց ճիշտ է. չղար չունի, բայց կարգի ու կանոնի պահանջներուն վրայ չափուած ձեւում է ամբողջապէս: Պէրպէրեանի գրութիւններուն մէջ ոճն ու նիւթը զիրար դտեր, զիրար գրկեր, զիրար լրացուցեր են: Այնպէս որ կարգի ու կանոնի սիրահար Պէրպէր-

եանը երեւան կուգայ ոչ միայն նիւթերու դասաւորման ու մշակման եղանակին, այլեւ իր լեզուի, ոճի գործածութեան կերպին մէջ: Ու ասիկա պզտիկ արուեստ մը չէ գրողին համար: Նոր գրողներէն շատերը, նոյն իսկ ա'յնքան փառաբանուածները չի կրցան ի յայտ բերել այսօրինակ արուեստ մը՝ որով իրաւամբ կրնան պարծիլ հիններէն շատերը, մանաւանդ յոյն ու լատին հեղինակներով պարագլուխները՝ որպիսիներէն մին կը հանդիսանայ Պէրպէրեան: Ոճի այս վսեմութիւնը կը նսեմանայ սակայն երբեմն, երբ Պէրպէրեան, բեմի մարդու յատուկ իր ձեւերովը, հոստորական թօն մը կուտայ անոր ու կը ճոռոմէ: Ասիկա այդ ատենի յատկանիւն էր սակայն, որմէ ազատ չեն կրցած ըլլալ Պէրպէրեանի ժամանակակից գրեթէ բոլոր հեղինակները, բացի թերեւս մի միայն հանճարեղ Տէմիրճիպաշեանէ՝ որուն լեզուն՝ իր յայտնած գաղափարներուն հանդոյն՝ ինքնատիպ է, ըլլալով միանգամայն վերին աստիճանի ճախ, գունազեղ ու պատկերաւոր:

Պէրպէրեան շատ սերտիւ կառնած է մեր ազգային հաստատութիւններուն, աւանդութիւններուն. հայ գաղութն ու հայ եկեղեցին ամենէն աւելի շահագրգռած են զինքը, եւ անիկա անսահման դուրգուրանք տածած է մանաւանդ մեր եկեղեցական լեզուին հանդէպ, որուն անեղծ պահուիլը փաստարկած ու ջատագոված է յաճախ: Պէրպէրեան չէր կրնար հանդուրժել որ աշխարհաբարը եկեղեցական լեզու դառնար եւ մեր շարականներն ու նուիրական մատենաները աշխարհիկ լեզուաւ երգուէին ու կարգացուէին եկեղեցւոյն մէջ: Վասն զի, այդ պարագային «անոնք իրենց սրբութենէն, իրենց վեհութենէն շատ բան պիտի կորսնցնէին եւ խզումը պիտի զգայինք մեր մէջ այն հոգեկան կապին որով կապուած ենք մեր սրբավայրաց, մեր նախնեաց հոգիներուն հետ»: Պէրպէրեան ոչ միայն բուռն աւանդապահ մ'էր, այլ եւ թունդ ընտանեակ մը՝ որուն ամբողջ հրայրքը կը զգանք իր «Ուհ եւ Յուշ»ին մէջ:

Պէշտօնականի գրական լատիւնի երկն է «Սոսք եւ Յուշք»-ը՝ որ խմատատէրի մը խորախորհուրդ մտածութիւններուն հետ միասին չափուրած է նաեւ բանաստեղծի մը յայտնատեսութիւնը։ Բնականական վիշտերու տակ բնկնուած հոգիի մը արտայայտութիւնն է այս երկը։ Յանկարծ զգացումը ցաւի մը պոսթիւմ-մը, բուն պայտակը չէ անիկա, այլ սրտին, հոգիին խորերը թափանցած, ապրում, աճած, ծաւալած, ամբողջ էութիւնը ընդգրկած ցաւի մը խորհում, մըտածում, լրջացած արտայայտութիւնը՝ որ մեղմ է, բայց խորաթափանց, որ ծանրութիւն մը, զանգաղութիւն մը ունի եւ սակայն այնպէս կ'ազդէ որ կը տեսէ։ Պէշտօնական չի հեկեկար, բարձրաձայն չի լար, անոր արցունքը չիթ առ չիթ, լսիկ կը կաթի, բայց այդ չիթերուն մէջէն կ'զգաս ցաւին մեծութիւնը ու կը զիտակցիս թէ մեկնողին համար Պէշտօնականի սիրտը ճշմարտապէս եղած է խորան մը՝ որ, ամեն բանէ առաջ օծութիւնը կը տիրէ, մեծութիւնը կը թաղարէ, պատկառանքը կ'իջնէ։ Այս է պատճառը որ ցաւի այս տողերը անպամ խմատատէրի մը ծանրութիւնը կը կրեն իրենց վրայ։ Բանապատեալ զգացումներ չի կան այն տեղ։ Սիրան է որ կը պարպտի յամբ բայց յարատեւ —

Ո՛հ, Աստուած իմ, ամայութիւնը յարկին
Ուրկէ մեկնած է գայն լեցնող քաղցր հոգին.
Տաճարն է այն, ոյր կոթանած է խորան.
Ու ա՛յ դադրած պաշտամանց կարգ սրբազան.
Վառարանն է ուր չի վառիք այլեւս հուր,
Մարմինն է գոյ կեանքը թողեր է քափուր.
Ու հոն հաճայն յիշատակն է տխրաբոյր.
Ամէն կէտէ արցունքի շիր մ'իյնայ լուռ.
Հոն ամեն բան լի էր իրմով, ու հիմայ
Անշունչ իրք ալ թրւին հարցնել «ո՛ւր է նա»:
Շրջանակն է տունն ոյր նրկարն է ինկեր.
Սեւը չորս դին սրտից սուգը գծագրէր...

Ու այս սուգը՝ որ պատած է ամբողջ ընտանեկան յարկը, կը համակէ եւ զմեզ, ու մենք ալ՝ վշտահարին պէս, եթէ ոչ անոր չափ, կ'ապրինք այդ ցաւը։ Տարակոյս չի կայ թէ Պէշտօնականի անունը առաւելապէս կապուած պիտի ըլլայ ազգային դպրոցական կեանքին հետ. բայց ազգային գրականութիւնը նուազ դուրդուրանօք պիտի չի յիշէ նաեւ այս մեծապայծառ խմացականութիւնը՝ որ «Սոսք եւ Յուշք»ի նման քերթողական ծանր շունչով օծուն երկ մը գրաւ հրապարակ։

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

Հասարակ խաւերու անհատներուն մէջ բանաստեղծներ կան երբեմն, որոնք, առանց զիր ու գրական-

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

նութիւն ուսած ըլլալու, կը ցրուեն իրենց գոհար երգերը հոս ու հոն, ժողովուրդներու շրթներուն վրայ:

Կրքի ու գրչի բանաստեղծներ յաճախ գանց կ'ընեն ու-
շաղիր ըլլալ այդ կարգի երգի պատասխիններուն եւ ի-
րենց ներշնչութիւնը կը փնտռեն մեծահամբաւ հեղինակ-
ներու երկերուն մէջ: Անիկա պատապարտելի երեւոյթ
մը չէ թերեւ: Եւ սակայն օժտեալ բանաստեղծ մը
կրնայ ամեն ուրեք ներշնչումի աղբիւրներ գտնել իրեն
համար: Ճշմարիտ քերթողը, ձեռքերը ծոցին, չըսպա-
սեր որ բազմը կեանքին ալլազանութիւններովը յար-
գած քաղաքներուն մէջ, հիասքանչ Ալպեաններու գա-
ղաթը, եւ կամ Նիախարայի վսեմատեսիլ ջրվէժին առ-
ջեւ նետէ զինքը: Բնութեան մէջ կեանքը կը յարզի ա-
մեն ուրեք: Ժողովուրդը թաղուն գանձեր ունի ամփո-
ւած իր ծոցին մէջ: Ձանոնք պրպտել, գտնել, գնահա-
տել, անոնցմէ ներշնչուիլ եւ անոնց հանդոյն տոհմա-
յին գեղարուեստական գոհարներ արտադրել. — ահա
ինչ որ կ'անկալուի աղբի մը քերթող անհատներէն:
Այսպէս ըրած է Իսահակեան. եւ ատոր համար ալ ար-
ժանի նկատուած է գնահատութեան:

Իսահակեանի մասին զրոյ անհատներէն ոմանք
այնպէս ըսին թէ «աչուդ» կը ջանայ դառնալ անիկա:
Այս արտայայտութիւնը հեղինակի պէս բան մը ունէր
իր մէջ, եւ սակայն իրապէս հոն է Իսահակեանի ար-
ժանիքը, որ Արու Լալա Մահարիէն տարուելէ տոաջ,
գիտցաւ ներշնչուիլ ժողովրդական երգերէն:

Ռուսահայ գրականութեան մէջ, ժողովրդական
բանաստեղծներու նախակարապետը չէ Իսահակեան:
Իրմէ տոաջ կար Յովհաննէս Յովհաննէսեանը, եւ մա-
սամբ ալ Աղեքս. Ծատուրեանը: Եւ սակայն անոնցմէ
եւ ոչ մէկը կրցաւ տիրանալ այդ արուեստի նրբու-
թիւններուն այնպէս, ինչպէս տիրացած կը գտնենք Ա-
ւետիք Իսահակեանը:

Աղէքսանդրափոլի ծնունդն է Աւետիք Իսահակեան
եւ Աղէքսանդրափոլ հարուստ է, կ'ըսեն, ժողովրդա-
կան երգերով: Անիկա կրնայ բազմապատիւ թերեւս մեր
Ակնայ գաւառին հետ, որուն ժողովրդական երգերը

ա' յնքան վառ գոյն մը ունին արուեստի:

Գերազանցապէս տալուարուող, զգայնիկ հոգի մըն
է Իսահակեան՝ որ շուտ կը խանդավառուի, եւ ամեն
զգայնութեան մարմին կ'ուզէ հագցնել. այդ զգայնու-
թիւնները կը մնան յաճախ իրենց լուսանկարչական
ձեւին մէջ: Ու եթէ կը սիրուին իր երգերը, պատճառը
այն է որ կրցած է ճշգիւ փոխանցել գանոնք թուղթի
էջերուն վրայ, կարճ ու ամփոփ, ճիշդ այնպէս՝ ինչ-
պէս տալուարուած է ինքը:

Երգերուն մէջն է այս քերթողին տաղանդը, այս-
ինքն իր տալուարութիւններու հարազատ եւ անխա-
ղախ արձանագրութիւններուն մէջ. բայց այդ տալու-
արութիւնները միօրինակ են յաճախ, նոյնանման, նոյ-
նատիպ, նմանաձայն:

Ծոխ չէ Իսահակեանի բառարանը: Անիկա ունի իր
նախասիրած մէկ քանի բառերը, ասութիւնները՝ զոր
յաճախ կը գտնենք իր երգերուն մէջ: Իսահակեան որոշ
նպատակ է ունեցեր թերեւս ամենեւին չի հետանալ ժո-
ղովուրդէն եւ ըլլալ անոր հարազատ ներկայացուցիչը:
Անոր այս նպատակը բարի է անտարակոյս, եւ սակայն
սխալ է ենթադրել թէ ժողովրդական ոգին չէ կարելի
պահել աւելի բազմերանց ճոխութիւններու ներքեւ:
Սահմաններու, եղբերու մէջ կարելի չէ ամփոփել ժո-
ղովուրդին ոգին: Անիկա բնորոշակ է ամէն կերպ
գարգացումներու: Միտք Մեծարեանց խիստ ճոխ բա-
ռամթերք մը գործածեց, եւ սակայն ժողովուրդին ո-
գին ոչ միայն չի մեռաւ անոր տաղերուն մէջ, այլ,
բնականապէս, աւելի կենսայարգ, աւելի տաղջ ցո-
լաց:

Այնչափ խղճատուէն հարազատ գանուիլ ուղած
է Աւետիք Իսահակեան՝ այս ինչ ժողովուրդի ոգիին,
որ անոր լեզուական սխալներն իսկ սրղկւոյրած եւ գոր-
ծածած է երբեմն: Յայտնի է որ բոնադատուած լեզու
մը չէ իրենը: Պարզ է, ազատ է, բայց իրն է, ինքնա-
հոս է, եւ կը բաւէ արտայայտելու իր նոյնքան պարզ

և ամենուն մատչելի պաղպաղանքները: Ամեն բանաստեղծ չի կրնար Տէմիրճիպաշեանի մը արտակարգօրէն հզօր թուիչները ունենալ, և հետեւաբար ոչ ուժը կ'ունենայ և ոչ ալ պէտքը կ'զգայ անոր նման ա'յնքան բաղմամբ ու բաղմբերանգ բառեր դարձնելու: Իսահակեան ժողովրդական բանաստեղծ է, ժողովուրդէն ծնած, ժողովուրդէն սիրուած. անոր լեզուն՝ լեզուն է ժողովուրդին. և անոր երգերէն շատերը զոց զիտէ ժողովուրդը: Հայ բանաստեղծութեան ամբողջ երկու հատուածներուն մէջ չիկայ ուրիշ մը՝ որուն ժողովրդական երգերը ա'յնքան տարածուած ըլլան մեր մէջ, որքան տարածուած են Իսահակեանի երգերը: Ինչպէս ամենէն աւելի սիրուած ազգային երգիչն է Գամառ Բաթրիպան, այնպէս ալ ամենէն աւելի սիրուած ժողովրդական երգիչն է Աւետիք Իսահակեան, ու անոր վայլած այս յարգանքը արդիւնքը չէ զիւրին վատարկուած, ճրի համբաւի մը: Իսահակեան ճանչցաւ ժողովուրդին յարգը, անսաց անոր ձայնին, մօտեցաւ անոր, ինքզինք խօսապէս մէկ մասնիկն զգաց այդ հսկայ գանգուածին ու արձագանգ տուաւ անոր արդէն իսկ արտայայտած բաղձանքներուն, և ասիկա՝ այնպիսի եղանակով մը՝ որ օտարոտի չէր անոր բաղմամբան ու աշխատանքի խաւերուն:

Մեր ժողովուրդը, արդէն իսկ արեւելքցիի բոլոր զգացումներու խառնուրդ մը, իր ապրած անտանելի պայմաններուն ներքեւ, միշտ ալ ծրարած է իր հոգին երգի պատասխաններուն մէջ, ուր տառապանքը զարով չափուած է, և ժպիտը՝ վայրկեանով: Ու յետոյ, հողի գաւակ է մեր ժողովուրդը, արաի, արտավարի տէր, խովի, արօրի սիրահար, հունձքով, հնձուորով հրճուող. ահա թէ ինչու բնութիւնն ալ անուս առնուած չէ մեր ժողովրդական երգերուն մէջ:

Իսահակեան զգաց ժողովրդային երգերէն ծորած քաղցրութիւնը, թարմութիւտներ, յստակութիւնը, և ինք այնչափ զմայլեցաւ անոնց վրայ, որ երջանիկ պի-

տի նկատէր ինքզինքը, եթէ կարենար անոնց նմանցընել իր արտադրութիւնները՝ նիւթի, ուրիշ և՛ լեզուի երեւակ հայեցակէտներէն: Ու այսօր ինքզինքէն դժգոհելու պատճառ մը չունի Իսահակեան, երբ տարիներ վերջ, յետագարձ ակնարկով մը կը նայի իր արտադրութիւններուն վրայ ու կը գտնէ թէ իր նպատակին հասած է արդէն:

Ժամանակ մը եղաւ սակայն, որ Իսահակեան չի գոհացաւ ինքն իրմէն, ժողովրդական երգիչի անունը աշուղի պէս բան մը թուեցաւ իրեն ու ինք յայտնի ճիգի գործ գրաւ թուելու Պատնասի պապաթը, բաղմբելու մեծահամբաւ աշմահներու մօտ, և ահա գրեց Աբու Լալա Մահարին: Ճի՛շդ էր իր խորհածը: Ո՛վ զիտէ...: Ապագան աւելի որոշ թերեւս կարենայ արձակել իր վճիռը: Բայց մենք նկատի կ'ունենանք նախ Երգեր ու Վերքերու հեղինակ Իսահակեանը՝ Հայ Գուսանը՝ որ յայտնի է իր լեզուի պարզութեամբը, արտայայտութեանց յստակութեամբը, պատկերներու ճշգրտութեամբը, խորհուրդներու ոչ-մանուածապատ հանգամանքովը և այն ամէն բաներովը՝ որոնք խօսապէս քնարական քնքշութիւն մը կը հաղցեն իր ինքնաուղիս երգերուն:

Աւետիք Իսահակեան չառ լաւ սահմանած է ինքզինքը: «Ես երգիչ եմ» կ'ըսէ անիկա ինքն իրեն համար, «Երկնի թիթեռ»՝ որ ոչ ուրեք երկար կանգ կ'առնէ: Եւ Իսահակեան չի յամենար իր նիւթերուն վրայ, չի մանրամասնի, չի պարզաբանի գանոնք: Փաղպաղաներու հոծութեամբը օծուն իմաստասիրական և կամ նոյն կարգի գրական այլ կտորներու մէջ կուռ ոճի յատկանիշը նկատուի այս թերեւս, բայց Իսահակեանի գրչին տակ մասնաւոր երանգաւորումներէ խուսափողի մը տպաւորութիւնը կը թողու միայն.—

Ես սիրում եմ ծաղիկ, աղջիկ,

Մաղկի բուրմունք, կոյսի սէր:

Այսքան է միայն իր սէրը.— ծաղկին բոյրն եւ

կոյսին սէրը : Հապա ծաղկին թո՛յրը, ձե՛ւր, խորհր-
դանշանութի՛ւնը, հապա կոյսին գեղատեսիլ հրա-
պո՛յրը, յոյս երե՛սը, կաթ ակոսանե՛րը, վարդ ալոսե՛-
րը, խօսուն նալուս՞ծքը, կարապի վիզը՞, բարախ հա-
սա՛կը եւյն. եւչն.— ատոնք երկրորդական են թերեւս
եւ կամ սոսկ լոկեալն բմբունիլ... : Չի մտնանք սա-
կայն որ անվիճելի են նախասիրութիւնները, իսկ քիչ
անգամ— եթէ ոչ՝ երբէք— ներքի կ'ըլլայ խոժու
վերլուծութիւն ինքնարկել բանաստեղծներու քմայքները :
Եւ նուազ քմայքոտ բանաստեղծ մը չէ Իսահակեան :
Աւելի կարեւորը կայ սակայն : Չէ՞ որ ծաղիկին մէջ
բուրումն է զոր կը փնտռենք ամենէն աւելի, ու սէրը
գերազանց գանձը չէ՞ հոգիին : Ամեն ինչ, իմա՛ ամեն
սէր, սեռային բնագոյններուն մէջ խեղդել ճշնոյ սա գա-
րուն մէջ վերէն հնչուած պատգամի տալուորութիւնը
կը թողու Իսահակեանի «Կոյսի սէրը» : Քաղաքակրթը-
ւած աշխարհի բարձրագոյն քաղաքներու հրապարակ-
ներուն վրայ, թաղանթական շէնքերէն ներս, բնկերա-
կան բարձր գոտակարգի խաւերուն մէջ, հոս հոն, ա-
մեն ուրեք երազային բան մըն է այժմ սէրը, վիպական
գրքերու մէջ արձանագրուած, բանաստեղծներէ ներ-
բուրած, որուն վրայ քահ քահ կը խնդայ ներկայ
մարդկութիւնը առ հասարակ : Ու Իսահակեան գաւա-
սէն կուգայ, կոյս բնութեան կոյս ժողովուրդին խա-
ւերէն, ու կ'երգէ սէրը, անշարք, անխարդախ, ան-
շահախնդիր սէրը՝ որ ինքն իրմով կը բացատրուի մի-
այն. սէր է անիկա ատանց անսկանի, ատանց վերա-
գիրի : Սէրն է անիկա, իրական, կոյս սէրը՝ որուն աղը
չի փնտռուիր, չի գտնուիր. գեղատեսիլ հրապոյրին
մէջ թաղնուածը սեռային բնագոյն է սոսկ թերեւս. սի-
րայ արմատը շատ աւելի խոր է քան այն. սէրը կը ծնի
ու սիրտը չի վերլուծեր, փոխադարձ սէր կ'ուզէ այն
միայն. ա՛յսքան : Ու այս անսակէտէն մաքրութիւն
մըն է ինքնին Իսահակեանին այդ տողը, մաքրութիւն
մը՝ որ նահապետական մեր զարեւէն կռււղայ ու մեր

ժողովուրդին պարզուկ բայց մաքուր ըմբռնումը կը
մարմնաւորէ : Ու կը տեսնենք թէ իրօք երգիչ է Իսա-
հակեան՝ որուն տաղերուն մէջ Հիւսիս, Լամարթինը,
Միւսէն, Կէօթէն, Հայնէն, Շիլլէն, Պայրենը, Շէլ-
լին, Քիցը, Փօն, Հուիթմընը, Էմբրսընը չեն որ կ'եր-
գեն այլ նոյն ինքն Իսահակեանը, Հայ ժողովուրդին
հարազատ զաւակը, անոր չօտարացած, չի խորթացած
բանաստեղծը : Խիստ յատկանշական է նաեւ զիտել որ
Իսահակեան ինքզինք ներկայացնող այդ կտորին մէջ
իսկ՝ որ վեց տողերէ կը բաղկանայ միայն՝ զուրա կը
սաւառնի ինք իրմէն եւ կը մօտենայ ժողովուրդի այն
խաւերուն՝ որոնք ամենէն աւելի պէտքը ունին սիո-
փարար խօսքի, որոնց սիրտը ամենէն աւելի է ցաւած,
որոնց հոգին ամենէն աւելի է գառնացած :—

Ես սիրում եմ միմուկ տրտուկ :

Տանջւած սրտի ե՛րգ ու վէ՛րք...

Ու հոս է Իսահակեանի ուղին : Մենութեան մէջ,
իրենք իրենց համար հնչուելիք լարեր չեն ատնք : Սիր-
տը նոյնն է ամեն ուրեք : Ամեն տեղ ալ տառապած,
տանջուած է այն. ու ատոր համար է որ Իսահակեանի
երգերն ու վէրքերը կ'ըլլան նաեւ մեր ալ երգերն ու
վէրքերը, եւ կամ մեր երգերն ու վէրքերը եղած են
նաեւ անոր ալ երգերն ու վէրքերը. մեր ժողովուրդին
բոլոր անհատներն ալ բաղդակից են իրարու : Տարիներ
տարիներով զմեզ հալածող սուրն ու սովը խոր դրած
չեն մեր այս ու այն դատակարարուն մէջ : Քարերն
իսկ կը լացնէ այս ժողովուրդին տառապանքը :
Ու նոյն այս ժողովուրդն է որ Ռուսո-թրքական
պատերազմներու ընթացքին, ինչպէս նաեւ Հայկական
կոտորածներու բերմամբը, խոժեր է Կովկասեան
սահմաններէն ներս եւ իր խոցուած, խոցոտուած
կուրծքն է պարզեր Աղէքսանդրափօլի երկնակամարին
գիմաց : Շատերն են տեսեր այդ վէրքը, լացեր ու հե-
ռացեր : Բայց բանաստեղծին տաղանդը, իր հասունու-

թեան համար, հող է գտեր հոն եւ ուռճանալով ստեղծեր է այս օրերուն երգիչը:

* * *

Բնութիւնը բաց դիրք մըն է իրեն համար եւ անիկա ատակ է իր սլաակներնէրը, նմանութիւնները, հակադրութիւնները ընդհանրէն վերցնելու չեչտակի:—

Շառաչելով մի վառ աստղիկ
Երկրի կըրծփին վայր ընկաւ.
Բայց երկիրը մընաց լըռիկ
Աստղն էլ լըռեց ու հանգաւ:

Իմ վառ սէրըս բոցով—եղբով
Սրտէս սուրաց, սիրտդ ընկաւ,
Սիրտդդ մնաց մունջ—անվրդով,
Բայց ա՛յս ... սէրըս չը հանգաւ...

Ոչ մէկ բանի հետ կարելի է բազմատեղ սէրը: Կատարուած բոլոր նմանութիւնները մերձաւորական են միայն, այլ ոչ իրական: Բանաստեղծը կ'զգայ զայդ, ու ատոր համար է որ նմանութիւն մը ստեղծել ջանացած ատեն՝ հակադրութեան կը մղուի յանկարծ: Սէրը սիրով կը հասունցայ ըսուած է յաճախ: Այնպէս ենթադրուած է թէ կը մեռնի ճարակ չի գտնող սէրը: Իսահակեանի ունեցած փորձառութիւնը ճիշդ հակառակը կ'ապացուցանէ ատոր, եւ Իսահակեան առանձինն չէ իր այդ փորձառութեան մէջ: Սրտի ուսումնասիրութեանց, այլ խօսքով զգացումներու ըմբռնման բանալին բանաստեղծներու ձեռքն է առաւելապէս: Այդ ուղղութեամբ արտասանուած չոր ու ցամաք վարդապետութիւնները սխալ եւ մոլորեցուցիչ են յաճախ: Ճշմարիտ սիրահարը բաղձալով կը բաղձայ եւ յաճախ ալ հաւատքի մօտեցող մեծ յոյսով մը կ'ակնկալէ որ իր սէրը փոխարինէ զիմացինը: Բայց երկրին վրայ իյնող աստղի մը հանդամանքը չունի անոր սէրը: Երկիրը ան-

տարբեր կ'ըլլայ աստղին եւ աստղը կը մեռնի. սիրտը կընայ անտարբեր ըլլալ իրեն մատուցուած սիրոյն, բայց սէրը չի մեռնիր. անոր սկզբնական աղը հանդիսացող սիրտը՝ կը սնուցանէ զայն մշտնջենապէս իր մէջ, մինչեւ որ ժամանակը քայքայէ զինքը եւ մահը զազրեցնէ իր բարախումբը:

Կը տեսնէք ուրեմն որ Իսահակեանի յառաջ բերած հակադրութիւնը կենդանի է վերին աստիճանի ու պզտիկ խորհրդածութիւն մը կը բաւէ ցուցնելու թէ ա՛յնքան պարզ ու կարճ տաղիկի մը մէջ ինչ աստիճան ճշգրտութեամբ ներկայացուած է ճշմարիտ սիրոյ բընոյթը:

* * *

Շքեղ նկարագրականներ ունի Աւետիք Իսահակեան, կենդանի, վառ պատկերներ՝ որոնց հմայքը ոչ միայն իրենց ճշգրտութեանը, բնականութեանը մէջ է որ պէտք է փնտռել, այլ եւ բանաստեղծին ապրած միջավայրէն առնուած եւ որպէս այդ, հարազատօրէն ներկայացուած ըլլալու հանդամանքին մէջ: Իր երգերէն մէկով, օրինակի համար, նկարագրութիւնը կ'ընէ Ալադեադ լեռան: Չորս տողի մէջ ամբողջական պատկեր մը կը գծէ անիկա, եւ արտադրուած այդ նկարը ա՛յնքան կենդանի է իրապէս որ զայն կարգացողը վսեմ տեսարանի մը առջեւ կը դանդիւնէ ինքզինքը:—

Ալադեադը աստղերու մէջ,
Ադամանդէ քաղը գլխին.
Սարերէն վեր, ամպերէն վեր,
Թիկն է տըւել զմրուխտ գահին:

Եւ կամ:—

Դուն նըշխուն նուռ գառը վերադ,
Ես քու քուսին եմ, շուքիդ մէջ.
Դուն քնքուշ վա՛րդ վառը վերադ,
Ես տերեւն եմ փըշիդ մէջ:

Ա՛խ, վախճում քէ մի օ՛ր էլ գան,
Քեզի քաղեն ու տանին.
Ես քուփ-տերեւ մընամ, չորնամ,
Զարնէ գետին ցուրտ քամին...

Նեղ չէ Իսահակեանի աշխարհը: Անիկա իր աչքերը
կը պտտցնէ ամէն կողմ: Սարն ու ձորը, բլուրն ու
դաշտը, ծովն ու ծովակը, առնն ու տնակը, ամենն ալ
առարկայ կ'ըլլան իր ուշադրութեան: Իսահակեան չա-
փազանց ճշգրիտ հարադատութեամբ մը կը ցած է
պատկերացնել այն զգացումները՝ զոր գիւղացի աղ-
ջիկը կ'ունենայ դաշտին մէջ աշխատող, յողնող,
քրտնոյ իր սէրին նկատմամբ:—

Մանկալ ես, բեգարած ես,
Առը շուռ տո՛ւր, շո՛ւտ արի.
Ծովի պէս քսւնում ես,
Եզներն արձկի՛, տո՛ւն արի:

Կաքի սելը քաշեր եմ,
Դըրեր եմ հովին՝ սառի.
Ալ-գոգնոցըս փրոներ եմ,
Արի՛ քառ լան, քը՛ռո, արի:

Տեղ եմ քըցեր շըւաֆում,
Քամին կուգայ, գով կ'անի.
Լուսնի շողֆն է մեր ծոցում,
Զափ տո՛ւր, չափ ա՛ն, շուտ արի՛:

Դադրած, բեգարած ես՛ր քան,
Ամպերն ելան, դէհ արի.
Բեգարած քանիդ դուրպան,
Ծըտից քեւ առ, քե՛զ արի...

Քաղքենի հոտն իսկ չըկայ այս կտորին մէջ. գիւղն
է ամբողջ. առոյգ, կայտառ, արեւին տակ թրծուած

գիւղը՝ որտեղ կաթր անխորդախ է, լուսնակին չողը՝
անարգել, չափին տակ փռւած գենջակը՝ կոյս, հողին
վաստակը հէլալ. եղներուն ճակատն համբարոյ եւ ծո-
վի պէս քրտնոյ մաճկալ կտրիճը՝ հաւատարիմ իր սի-
րուհիին: Քաղքենի կեղծ ու պատիր նախածքներուն
եւ սիրտ-խառնուք բուրումներուն մէջ ներշնչում որո-
նող բանաստեղծներուն համար ի՛նչ կենդանի ներշնչա-
րան կընայ ըլլալ բնութեան անխորդախ ու կոյս մէկ
անկիւնը՝ որտեղ անհերքելի ապացոյցը կուտան Իսա-
հակեանի տաղերը:

* * *

Բաժանումը, մէկզմէկէ հեռու ապրելը, տարինե-
րով զիրար չի տեսնել, չի վայելել պատճառ եղած չեն
որ սէրը պաղի, ակնարկներն ուրիշին դառնան, սիրան
այլուր փնտռէ իր հակումներուն գոհացումը: Պարա-
զայական հանդամանք մը չէ ասիկա: Ամբողջ ապրի մը
յտականիչն է այն՝ որ պահած է իր առուգութիւնը եւ
իր սեփական գրգռմը դրած է իր երգերուն վրայ: Իսա-
հակեան, որպէս գիտող, ցննող բանաստեղծ մը, կը ցած
է թափանցել ցեղին ալլ յատկանիչին, անիկա խորա-
պէս զգացած է այն շէշը՝ զոր ցեղը, ամբողջութեամբ
կը գնէ հաւատարմութիւն կոչուած առաքինութեանը
վրայ, եւ ինք՝ որպէս հարազատ մէկ ձայնը ժողովուր-
դին՝ երգած է զայն իր տաղերուն մէջ, ու տափալ ալ՝
այնպիսի եղանակով մը՝ որ Իսահակեան բանաստեղծի-
նը ըլլալով հանդերձ՝ կ'զգաս թէ անոր պատկանած ցե-
ղինը, հայունն է:—

Օխրը սարով հեռո՛ւ քեզէն,
Քու շըւաֆով ապրում եմ, եար.
Օխրը տարով քաժան քեզէն,
Քու կարծաւով էրում եմ, եար:

Այսպէս է ճամբարիս սէրը, եւ այսպէս է հայուն
սէրը: Եօթը սարէն, եւ Եօթն անգամ Եօթը լեռներէն
անդին ալ, հայ սիրուհիին սէրը կը պահէ իր գոյու-
թիւնը եւ անոր անմար ու անմեռ կարօտը՝ ընդարձա-

կածառաւ միջոցը կտրելով այցի կ'երթայ յաճախ իր սէրին, ու դայն կը դգուէ գիւղացիի համեմատաբար իր կոշտ բայց հաւատարիմ բազուկներուն մէջ: Ու ա- սիկա՝ տարիներ տարիներով շարունակ, մինչեւ որ սէ- րը կտարէ օր մը իր պանդուխտի ցուպը, ու առջի հը- րայքը սրտին՝ դառնայ իր սիրուհիին, իր կարօտովը էրւող, մըրկուող իր կէսին:

* * *

Իսահակեանն ալ ունեցած է երիտասարդի իր շէն- շող օրերը, խանդի ու խնդի իր բոլր ժամերը, երբ ձեռքը գինիի դաւաթին կ'երկարի ու կուրծքը՝ վար- գին. սէրը կը խայտայ սրտին մէջ, հաճոյքը կը գինով- ցնէ հոգին ու անիկա տիեզերքին ամենաերջանիկ ա- րարածը կը համարի ինքզինքը: Աշխարհի թաղաւոր- ները կը պղտկնան, կը դաժաճնան իր առջեւ, անոնց չքեղ պարասները փրած, փրկւած խղիկներու կը վե- րածուին, թշուառութիւնը կ'իշխէ անոնց մէջ, եւ ինք՝ կարմիր գինիէն արբելու՝ երանութեան վերնագաւառ- ներուն մէջ կը գեղերի, ու խանդավառ եղանակով մը կ'աղաղակէ. —

Հիմիկուց դէն պիտի պաշտեմ
վա՛րդն ու ա՛ղջիկն ու գիւնին:

Ինչոր դարերու բանաստեղծներն ալ պաշտած են վարդն ու աղջիկը: Դարերով քերթողներու ներշնչման աղբիւրն են եղած ասոնք: Այնպէս կ'երեւի սակայն թէ Իսահակեան զոհ չէ մարդուն, մասնաւորապէս բանաս- տեղծին, սրտին մէջ գէպի վարդն ու աղջիկը դանուած բնական հակումէն, պաշտամունքի մօտեցող յարու- մէն, զոր առաւել եւս սաստկացնելու, արծարծելու հա- մար ձեռք կ'առնէ գինիին դաւաթը եւ դայն իր շրթնե- րուն կը մերձեցնէ...: Եղիկուրեան փրկստիպալու- թեան մերձեցող շնոր մը կայ այս դաւանանքին մէջ որ հեռու չէ սաղունականէն: Վայելքը, — ահա միակ նիւթը՝ զոր կ'որոճայ Իսահակեանի այդ ժամերու հո-

գին: Հաճոյքով խանդավառ անոր սիրտը ամեն ինչ գե- ւեցիկ կը գտնէ այլեւս: Անոր շուրջը յարգող անհամար գեղեցիկութիւններուն մէջէն ամենէն յատկանշականն է մանաւանդ կինը՝ որու ծփանուտ մաղերուն մէջ արեւն իր սակին կը ցանէ, որուն ալեւերուն վրայ գարունը կը ծաղկի, որուն աչքերուն մէջ աստղերը կը ժրպ- տին, որուն շրթներուն վրայ վարդի ճախ բուրմունքնե- րը կը ծաւալին ու բանաստեղծը՝ տարփանքէն գինով՝ ծունկի կուգայ սիրոյ մատոնային առջեւ եւ իր գգլիւիչ աղերսը կը մատուցանէ անոր. —

Դո՛ւ անուշաբա՛յր կախարդիչ մարմին,
Դո՛ւ պոքփիւր գիւնի՛ շրթեղ, դիւբական.
Թող քեզմով հարբիմ ու գիրկըդ մեռնի՛մ:

Այս երկվայրկեանին մէկ բան միայն կայ իրական, միայուն, անմահ, վայելքն է այդ, վարդին, աղջկան, գինիին վայելքը՝ որ կ'զգլիս է երիտասարդին, այլ եւ մանաւանդ երիտասարդ բանաստեղծին գիւրավառ հո- գին: Կրքոտ, հրայրքոտ սէրի, խանդավառ արբեռանքի այս վայրկեաններուն կը մոռցուի ամեն ինչ եւ բանաս- տեղծը, իրապաշտական երանդով մը կը շարժէ իր դը- րիչը ու թուզթին կը յանձնէ սա տողը. —

Վայելքը անմահ կը մնայ միայն...

Պարագայական զգացում մըն է այս սակայն, իրա- կան որպէս արձանապուրթիւնը մասնաւոր վայրկեան- ներու մէջ սրտին ունեցած յոյզերուն եւ անոնց յառա- ջացուցած խորականքներուն. բայց վայրկեանները կը յաջորդեն իրարու, ներկան կրնայ ընդլիլ անցեալին դէմ, ապագան խոթու ահնարկներով կրնայ մերձենալ, գինին կը կորսնցնէ իր թափը, շուրջի իրերը վերստին իրենց խոկական գոյներով ի յայտ կուգան, իրականու- թիւնը կը յայտնուի եւ ահա վայելքը, վայելքի փրկի- ստիպալութիւնը կը դադրի դաւանանք մը ըլլալէ, եւ կ'ըլլայ հրապառ վայրկեանի մը բոլր յոյզը միայն: Հաւատալի է որ կոյսին աչքերը երազ դարձնեն երի-

տատարդին կեանքը, հաւատալի է որ անոր ամայացած սրտին վրայ ծաղիկներ բուսցնեն, հաւատալի է որ անոր հոգին բոցավառեն քաղցրիկ երգերով, եւ սակայն, ժամանակ մը կուգայ, որ բանականութիւնը կը տիրապետէ զգացումին, զատուութիւնը գերիշխան գիրք մը կը գրուէ եւ կատկածը, անհրաժեշտ գեղարժանի մը հանդոյն, իր ազդեցութիւնը զգալի կ'ընէ: Ասիկա բնական պատմութիւնն է ամեն հասուն կեանքի, եւ բանասեղծը բացառութիւն չի կրնար կազմել: Անկարելի է ուրեմն որ անիկա այ ունենայ իր կատկածը, իր Միքէօն՝ որ ահաբանի մը պէս կը հնչէ մարդոց սկանջներուն եւ շիրմաքարի մը հանդոյն կը ծանրանայ սրտերուն վրայ:

Միքէօն... , ու ինչքա՞ն զոյգ, ու ինչքա՞ն սարսուռ այս հարցին աստի՛ւ որ կ'ընդգրկէ մարդերու ամբողջ էութիւնը ու կը թուեաւորէ անոնց երանութիւնը՝ որ երեւոյթն ունէր անմահութեան:

Բայց այսպէս է կեանքը: Մարդիկ պիտի գինովնան վայելքին հաշիւովը, ու երբ սթափին, կատկածին թոյնը ներարկուած պիտի գտնեն իրենց երակներէն ներս եւ իսահակեան բանաստեղծին հետ ազդարակեն:—

Միքէօ պիտի փոշի դառնան
Այդ աչերդ կեցնաւաւ,
Ուր շողում եմ յայս ու տեկէր—
Միտոյ աստղեր
Ինձ հաւար:

Օ՛, ի՞նչ.— միքէօ, միքէօ, եղբա՛կ,
Պիտի անհետ մոռացուիս,
Զիւնի շերտեր վերադ դիզիմ,
Փոշիդ տանի
Ցուրտ քամի:

Կատկածներ կան, որոնց իրականացման դէմ կը ջանայ ըմբոստանալ հոգին: Սիրտը չուզեր հաւատալ իր նախասիրութիւններու կազմալուծութեանը: Անի-

կա միշտ ալ կ'ընդլզի աղուոր երազներու անհետացումին դէմ: Սիրտը անդիտակ էէ իր ջանքերուն ապարդիւնութեանը, անիկա գիտէ որ իրեն իրենց բնական ընթացքին պիտի հետեւին, անիկա տեսած է հազարաւոր վարդ ու շուշաններ՝ որոնք իրենց թարմութեանը մէջն իսկ՝ թօշնած են արեւին բոբր ճառագայթներուն տակ, անիկա տեսած է բիւրաւոր թուջուններ, որոնք իրենց կենսասոյզ ոտտումներուն մէջն իսկ, նուազած են յանկարծ ու անոնց վառ մեղեդին դադրած է մշտնջենապէս, անիկա տեսած է որ տասնեակ մը բիւրաւոր գեղուհիներ՝ երազը սրտերնուն՝ թառամեր ու գերեզմանին որսն են դարձեր, եւ սակայն, այս բոլորով հանդերձ, անիկա կը կառչի իր խօլ յոյսերուն, իր անմեռ ըզմանքներուն եւ չուզեր հաւատալ իրականացմանը այն կատկածին՝ զոր անողոք Միքէօն կը բերէ իրեն, ու ասիկա մինչեւ այն վայրկեանը՝ երբ որ կասկածն իրականանայ վերջապէս, ու ենթական՝ ստիպում՝ ընէ պարտաւոր իր խոստովանութիւնը:—

Է՛յ, դու ջահի՛լ, կալա՛րտ հասակ,
Անցար ոսկի աւալի պէս.
Հետդ տարար երգեր ու սէր,
Տարար գարունն իմ սրտիս:
Քար կը սեղմեմ սրտիս հիմա,
Կ'իջնեմ սարերը, լալու,
Ա՛յս կ'ուզես՝ լա՛ց, կ'ուզես՝ խնդա՛,
Անցեալն է՛լ յետ չի գալու...

Կը տեսնուի ուրեմն որ վարդի, աղջկան ու գինիի չրջանը, իսահակեանի մէջ, տեղի տուած է խոժոռ իրականութեանը գիտակցելու չրջանին, ու ատոր համար է որ ցարդ հնչուած ուրախ յարը կը պակսի այս վերջին կտորին մէջ:

Երանութիւններու վերադարձին անհաւանակաւութիւնը էէ միայն որ կը տիրեցնէ իսահակեանի այլապէս ուրախ եւ թովոուն քնարը, այլ եւ իրեն սեփական կեանքին հարցը՝ որուն չանդրադառնար մարդ՝

հաճոյքի, վայելքի, հրայրքի զերարբնի վայրկեաններուն: Էականը կեանքն է անտարակոյս, մարդ իր գոյութիւնը պէտք է ապահովէ նախ, աշխարհի հաճոյքները կարենալ վայելելու համար: Հիւանդ կախ գոյութիւն մը չի կրնար վայելել իր շուրջ յարող երանութիւնները... հարց է սակայն, թէ հիւանդ կախ անհատի մը համար իրապէս ունէ երանութիւն գոյութիւն ունի: Զէ՞ որ յարաբերական բան մըն է ինքնին վայելքը, որուն արժէքն ու գոյն ըմբռնելու եղանակը կը տարբերին մարդէ մարդ: Կեանքն է միայն, որուն արժէքը մեծ մասամբ, նոյնն է գրեթէ ամենուին աչքին: Իսահակեան կ'ըզայ կեանքին անհրաժեշտութիւնը, ու եթէ արեւ աչքերու բացակայութիւնը, անհետացումը կը սղայ, պատճառը այն է որ կը գտնէ թէ իր իսկ սիրտը առաջնաւն նման զօրաւոր չի բարակել: Անիկա կը զգայ որ իր իսկ էութենէն բան մը կայ պակասած, քայքայում մը, փլուզում մ'է տեղի ունեցած իր մէջ՝ որուն կ'անդրադառնայ յանկարծ եւ ցուապին եղանակով մի կը ձայնէ:—

Ա՛յս. իմ կեանքիս, անո՛ւշ կեանքիս
կըտո՛ւր—կըտո՛ւր փշուեց...

Այս իրականութիւնը տխուր է ինքնին, բայց մասնաւոր, բացառիկ երեւոյթ մը չէ: Ընդհանրական բռնոյթ կը կրէ այն, եւ անխուսափելին տիրապետութիւնը կը յայտնէ: Տարբերութիւնը ժամանակին, ուշ կամ կանուխին մէջն է միայն, եւ տարիկա ալ խիստ ծանրակշիւ հարց մը չէ ինքնին: Կարեւոր է սակայն դիտել այն արդիւնքը՝ զոր կրնայ յատաճացնել այդ գիտակցութիւնը: Իրողութիւններն ընդունելու կերպին մէջն է իսկական եւ էական տարբերութիւնը: Քիչերն են որ ստոյիկեան գոլրոցին հաւատարիմ աշակերտներն ու ճշմարիտ հետեւողները կ'ըլլան միեւնոյն տառն, բայց Իսահակեան հեռու է ստոյիկեան մը ըլլալէ իր երգերուն ու վերքերուն մէջ:

Բանաստեղծները՝ որոնց մէջ տիրականը զգացումն

է առաւելապէս՝ չեն կրնար պաղարիւնութեամբ դէմ յանդիման դալ անախորժ իրականութիւններու: Իսահակեան բանաստեղծ է եւ շատ բոլոր եղանակով մը կը յայտնուին զգացումները իր մէջ: Իր ամբողջ երանական աշխարհը անոնցմէ է ձեւաւորուած. ինքը անոնցմով է հրճուած ու հպարտացած: Անկարելի է ուրեմն որ ստոյիկեանի մը սառ ալիսոցովը դիտէ իր երազներու փլուզումը, եւ իր երգերը եղանակէ այնպէս, ինչպէս կ'եղանակէր երբ տղայ էր դեռ իրականութիւններուն հանդէպ ու չէր ճաշակած կեանքին դառնութիւնները:

Ինքզինքնին պարադաներուն յարմարցնել կրցող, ու անոնց համաձայն իրենց երանութեան աշխարհին գոյն ու երանդ հազցնող անձնաւորութիւններուն համար զարթեցուցիչ կամ սթափեցուցիչ դանդաղ մըն է կասկածը՝ որ դառն իրականութիւնը կը մատնէ կանխաւ, ու այսպէս պատրաստ կ'ընէ ենթական՝ առանց այլ եւ այլի դիմաւորելու ճակատագիրը եւ հլու հպատակութեամբ մը անտրտունջ կրելու դայն: Այսպէս չեն կրնար ընել զգայնիկ հոգիները՝ որոնք մինչեւ վերջին վայրկեանն ալ դէթ ազօտ յոյս մը կը սնուցանեն իրենց ներսը, ու երբ որ ամեն ինչ իրենց բաղձանքներուն հակառակ կ'ընթանայ, տիրող խաւարը՝ շօշափելի ըլլալու տատիճան՝ կը թանձրանայ եւ յուսահատութիւնը՝ անասող ու անլուսին դիչերուն մը պէս՝ կը ծանրանայ իրենց սրտերուն վրայ:

Այսպէս է պարադան Իսահակեան բանաստեղծին համար: Միքէն, կասկածը՝ որ երկար տառն կը լըկէր իր միտքը, կ'իրականանայ ապարախտարար, ու անիկա՝ սրտէն ծանրապէս վիրաւոր՝ հրաժեշտ տալու կը պատրաստուի իր բոլոր նախասիրութիւններուն:—

Ե՛հ, բաւական է... ես վաղ եմ հանգեր,
«Մնաք բարեւ» մըմնջա՛մ, երբեք...

Ու ամբողջ աշխարհ տարբեր երեւոյթով մը կը ներկայանայ այլեւս իրեն: Մարդիկ որ մինչեւ այն ա-

տեն բարի էին թերեւս, կը շարանան յանկարծ, ու ըս-
վանդակ տիեզերքին մէջ կարելի չըլլար այլեւս գտնել
սիրտ մը՝ մտերիմ իրեն։ Իր հոգին հասկցող, իրեն
վշտակցող, իր ցաւերը իրեն պէս զգացող, իրեն սըր-
տակցող, կարեկից հոգի մը չի գտնուիր ա՛յ։ Իր հոգին
չըջապատող աշխարհը խաւար է կատարելապէս, ազատ
բոյսի մը յետին ցոյթն անդամ չի նշուելը աշխարհ։ Սեւ
յոտեռնութիւնն է որ կը պաշարէ զինք ու իր բերանը
կը զնէ աշխարհի խօսքեր՝ սրտնք բացասական ու չրեր
հաւատքի մը բոյսը նշանները կը կրեն իրենց վրայ։ Ի-
սահակեանի շեշտը շատ ուժեղ է այստեղ, շատ տիրա-
կան։ Պատգամաբերէ մը աւելի պատգամատու մըն է
ինք այս անգամ, որ հաստատ գիտակցութիւնը, աւելի
ճիշտ համոզումը ունի իր բոսածին ամբողջ ու անվա-
րան ստուգութեանը։

Ձուր մի՛ որոնեք սիրտ մը մտերիմ՝

Ծնե՛լ է հոգին յաւերժ մեհաւոր։

Այս գաւառանքը հեռոյհեռ աւելի յոտեռն կը
զարձնէ զինքը, ու Իսահակեան՝ իրենց սիրական մե-
սեղները սղբացող հոգիներուն հանդոյն՝ կարեկցու-
թիւն հրաւիրող գառնազին շեշտով մը կը հծծէ։

Թող լայ, հեծեծայ սէրըս՝ որք, անմայր,

եւ քամին լացը նրա քո՛ղ տանի

Ալեկոծ ծովեր, անապատ մի՛ վայր,

Սակայն մարդու մօ՛տ... երբեք չը տանի։

Մարդերու ցաւը մարդիկը պէտք է բժրոնեն։ Սիր-
տը՝ ինքն իր մէջ ամփոփուած՝ կը տաղնապի գառնու-
թենէն։ Ասկէ աւելի ծանր է սակայն յոսահատութիւ-
նը՝ որ կը շարի անտը վրայ, երբ մարդ՝ իր ունեցած
փորձասութիւններէն յետոյ՝ կը յանդի աշն հզորակա-
ցութեան թէ մարդիկը չեն կրնար բժրոնել մարդերու
ցաւերը։ աշխարհն որ ցաւերու ենթակայ սիրտը աւելի
սփոփանք կը գտնէ հոգին ու ծովին, լեռին ու անապա-
տին մէջ, քան թէ մարդերու՝ սրտնք կը հեղնեն իր
լացը...։ Իրերու այս կացութեանը մէջ Իսահակեան կը

զաղրի պաղատող, սէր հայցող, զուժ խնդրող մուրիկ
մը բլրայէ եւ ճակատագրի հարուածներուն հանդուր-
ժելով կը մըմնջէ։

Ա՛յ, սէրըս ջարդւած ուռիների տակ
Մեհնում է մեհակ։— քո՛ղ երթայ մեհնի։

Ու յետոյ

Մեհնի՛ր, գընա՛... առանց քեզ էլ կեանքը կայ,

Ուրիշ վարդեր կը շողշողան գարունքին.

Ուրիշ շրթունք գուցէ վաղը կամ հիմա՛

կը համբուրէ քու սիրածին կաթոգին...

Ձէ՛. գաւառէն եկող, պարզ ու սրտաբաց սիրահա-
րը չէ այլեւս բանաստեղծը։ Գիտութեան, գիտակցու-
թեան պտուղը ճաշակած է այն այլեւս, եւ աչքերը
բացուած են։ Իր հրայրքը, իր համբոյրը, իր գերկընդ-
խառնումը յաւէտ գաշտի իր սէրին պահող կոյսին չըք-
նաղ պատկերը կը հալի աշխարհիկ համայնաւնէր աղ-
ջիկներու գծնեանիւ, թանձր ստուերին մէջ, եւ սիրա-
հարը՝ իր սիրածը կը գտնէ ուրիշի թեւերուն մէջ։
Խանդավառական ոչինչ ունի անիկա իր մէջ։ Սէրը իր
անկեղծութենէն, իր հաւատարմութենէն, իր հմայքէն
մերկացած՝ անյօր կը դառնայ վերակառուցանելու ե-
րանական աշխարհը՝ որուն գոլքը բրած էր անոնօք
բանաստեղծը։ Տարբեր է այժմ հիմակուան աշխարհը՝
որ իրեն յատուկ ճամբէն կ'ընթանայ։

Առաջուան պէս կենդանի չի բարախեր այլեւս սիր-
տը՝ որ երկինք մըն էր եւ որուն մէջ աստղ ունէր ամեն
արարած։ Այն սիրտը՝ որ ծաղիկին՝ բոյր, կոյսին՝
սէր եւ ամայի, չոր անապատին՝ կեանք տալու կոչումը
ունէր, կը նուաղի, կը մեռնի տակաւ։ Բանաստեղծին
համար անտանելի է ասիկա։ Սիրտը կեանքն է իրեն։
Առանց անոր չը կրնար ըլլալ ինքը։ «Թող երթայ մեհ-
նի»ն խօսք մըն է որ կ'արտասանէ մարդ երբեմն իրաւ,
բայց ապրելու տենչը աւելի տիրական է քան սեւ յոռե-
տեսութիւնը. եւ Իսահակեան ինքն ալ ատոր ապացոյցը

կուտայ երբ կ'ազդարարէ որ ամեն ինչ չբանայէ յետոյ
թոյլ արուի գէթ սրտին յաւէտ տրտմելու...

Գիտե՛մ, երկիրը շա՛տ դարեւ յետոյ.
Եւ պիտի սառի, անդ՛ անդ՛ պատառւի.
Եւ այն սառցի տակ. այն անդ՛ների մէջ
Մարդկութիւնը ողջ մեռնի ու թաղւի
Ա՛խ, սիրտը գոնէ տխրեցիքի մէջ
Յաւերժ տրտիւ՛ր...

Սիրտը... , բայց անիկա պիտի դադրի տրտմելէ.
անխուսափելի է այս, բայց սիրտը՝ որ Իսահակեանինն
է, որ բանաստեղծինն է, պիտի ապրի, պիտի տրտիւ՛ն,
պիտի բարախէ յաւէտ իր երգերուն, իր քերթուածնե-
րուն մէջ:

* * *

Իրաւ է որ Իսահակեան անաւերայէս ուսմանթիք
բանաստեղծ մըն է խառնուածքով, եւ սակայն իր Եր-
գեր ու Վերքերուն մէջ ունի այնպիսի էջեր՝ որոնք ի-
րապաշտի մը կատարեալ դրոշմը կը կրեն իրենց վրայ:
Այս կարգէն են, օրինակ, իր այն տողերը՝ որոնցմով
բանաստեղծը կը ջանայ ցուցնել թէ որքան որ ալ ուրի-
շի գրկին մէջ յագուելու կուտայ իր սրտին, եւ սակայն
ինքը իրապէս կը սիրէ այն՝ որուն «խմս ես» ըսած է:
Ամենուրեք, սիրուհիէն հեռու ըլլայ թէ անոր մօտ, մի-
եւնոյն սէրը կ'երգէ այն. սիրտը, ամեն ժամանակ, դէ-
պի այն կը թռի, եւ ինքը, իր մոլորումներուն մէջն իսկ
անոր պատկերը կը գրկէ իր սրտին վրայ:

Երազը, խոհարարական մաքուր սէրը հետադարձ ա-
տեն կուտ իրականութիւններու դէմ յանդիման կը
դանէ ինքզինքը, եւ այնպիսի բնավիթական շունչ մը
կուտայ իր տողերուն, որ մարդ իրապէս կ'զգայ տղա-
շաւին խորութիւնն ու անկեղծութիւնը. —

Ա՛խ, երազ սիրոյ սիրտը ծալաւի,
Ծրծեցի սակայն շրթունքը մեղքի.
Հոգիս տենչացող գեղեցկի, լաւի,
Բայց թաթախեցայ գորշ ֆախուս կեանքի:

Ձը գտայ մի տեղ անմարմին մի կին.
Սիրտըս կորցրի պագշտո գրկի մէջ.
Ինչ որ ունէի — եւ վրսեմ անգին,
Ողջը աղտոտուեց ֆախիւս — մահի մէջ...

Անմարմին կի՞ն... բայց նիւթական այս տիեզեր-
քին մէջ, միտի ու ոսկորի այս կազմուածքով, աղուոր
երազ մըն է այդ՝ որ կոչուած է յագուելու տալու մեր
անմարմին խոհանարան: Այս կտորին մէջ բարոյախօս
մըն է այլեւս Իսահակեան: Ու քերթուածը՝ որ պարզ է
ինքնին եւ նուազ արուեստ կը պարունակէ, յիշատակե-
լի է որպէս իրապաշտական կտոր մը որ իր արձագանքը
ունի բոլոր սրտերու մէջ:

* * *

... Ճիշդ է տրամաբանական շարք մը, մէկգմէկու
յաջորդող խորհրդածութիւններու եւ մտածումներու
շղթայ մը որոնել բանաստեղծին այս ինչ երկին մէջ՝
ուր ամփոփուած են իր դանաղան քերթուածները: Բա-
նաստեղծութիւնը այսինչ որոշ մէկ վայրկեանի, այս-
ինչ որոշ մէկ յուզումի անմիջական արդիւնքն է: Մար-
դուս զգացումները՝ որտին մէջ՝ տրամաբանական
շարքով մը չէ որ կը յաջորդեն մէկգմէկու: Ամեն զգա-
ցում արդիւնք է որոշ դրդումի մը որ չի դուշակուիր,
չի նախատեսուիր: Սիրտը ծրար մըն է յաճախ մէկգ-
մէկու հակասող, իրարու դէմ դաջող զգացումներու:
Ճշմարիտ բանաստեղծը հարազատ արտայայտիչն է
սրտին, ահա թէ ինչո՞ւ կարելի չէ որոշ կապ մը դառնել
արտայայտուած զգացումներուն միջեւ: Իսահակեանի
բանաստեղծութիւնները նկարագրութիւններն են իր
իսկ սրտի յոյզերուն. բանաստեղծը գրի առած է իր
քերթուածները այսինչ վայրկեանի տպաւորութեանը
տակ, ու այս է պատճառը որ երբեմն արեւը կը խան-
դավառէ զինքը, իսկ երբեմն ալ՝ կը տխրեցնէ: Մեր
տրամադրութիւններն են որ երանդ ու արժէք կը հազ-
ցընեն մեր շուրջ յորդող իրերուն ու երեւոյթներուն:
Մեր ապրած վայրկեաններուն համաձայն ապրելը կամ

հաճոյք մը կը դառնայ եւ կամ մեր սրտին վրայ ճնշող անտանելի բեռ մը՝ որմէ պէտք է ազատուիլ ժամ առաջ:

Այս խորհրդածութիւնները մղուեցայ ընել աչքի առաջ ունենալով Իսահակեանի մէկ կտորը, ուր բանաստեղծը՝ թախծոտ եղանակով մը՝ իր անէծքը կը կարգայ արեւին ու ամպին, վարդին ու ցօղին, հովին ու ծովին, աստղին ու ծառին հասցէին.—

Ես չեմ ուզում արեւ ցոլայ
Ամպը նագէ երկնքում.
Վարդի ծոցում ցօղը շողայ.
Հովը սուլէ այեբում:

Ես չեմ ուզում ոսկի աստղում
Մարմանդ ծովի օրօրանք,
Փարթամ ծառեր, ճոճում սուեր,
Թռչունների գուրգուրանք.

Տիեզերքը քո՛ղ շունչ դառնայ,
Թո՛ղ ծաւալի լռութիւն.
Ա՛յս, ես ցընդւիմ, սիրտըս հովնայ,
Անվե՛րջ, յաւերժ անդո՛րր քուն...

Ու խորհիլ որ դեռ քիչ առաջ, ուրիշ վայրկեանի մը տպաւորութեանը տակ, բանաստեղծը զգալով այս գեղեցիկ տիեզերքին վախճանը ու ցաւելով անոր ունենալիք մահուան վրայ, կ'ազերտէր որ դէթ խնայուէր իր սրտին, ու անիկա մշտնջենապէս բաբախէր տիեզերքին մէջ վայելելով այն միեւնոյն հաճոյքները՝ որոնցմէ պիտի չուզէր զրկուիլ բանաստեղծը:

Վիշաք՝ որ անբաժան է խնդէն՝ իր սաստկութեանը մէջ կրնայ մղել ենթական այնպիսի մռայլ խորհրդածութիւններու, որոնց հարազատ նկարագրութիւնը կեանքը յաւիտենապէս ուրանալու սեւ դաղափարը կը ներշնչէ: Ասիկա անբնական երեւոյթ մը չէ

սակայն ինքնին: Քիչ չառ զիտակից ո՛ր անհատն է որ եթէ ոչ յաճախ, գէթ երբեմն հարցուցած չըլլայ ինքնիրեն թէ.—

Ո՞վ է ստեղծում, ո՞վ է քանդում,
Ինչո՞ւ համար, ո՞ւմ համար.

Եւ զգացած չըլլայ այն ճշումը՝ որ կը ծանրանայ հոգիին վրայ, այս առեղծուածին առջեւ: Դարեր շարունակ մարդիկ այս մեծ հարցին հանդէպ դառած են ինքզինքնին եւ միշտ ալ՝ չի կրնալով լուծել զայն՝ ենթարկուած են հոգիի նոյն ծանր ճնշումին: Այս պարագային ներքեւ շատերն են յոսեռեռութեամբ համակուեր, այնպէս որ առեղծուածը բացարձակապէս իր ժխտական ազդեցութիւնն է գործեր անոնց վրայ, եւ զանոնք կատարելապէս անընդունակ դարձուցեր է օգտակար եւ չինարար գործունէութեան: Գտնուած են ուրիշներ ալ, որոնք զգալով հանդերձ այս օրինակ մեծ հարցերու հանդէպ իրենց ունեցած անկարողութիւնն ու անճարակութիւնը՝ տեսնելով հանդերձ այն մութ անդունդը՝ որ անով կը փոսի իրենց առջեւ, քաջութիւնը ունեցած են փարատելու կասկածին կուտակած ամպերը եւ քաջալերանքի խօսքեր ուղղելու իրենց սրտին: Ասիկա է փրկարար ճամբան որուն հետեւած է նաեւ նոյն ինքն Իսահակեան բանաստեղծը իր հետագայ գեղեցիկ տաղովը.—

Սի՛րս իմ, ոպասի՛ր. գուցէ արշալոյս
Ողջունէ երկինք, գուցէ մանուշակ
Շաղ տայ բիւրեղներ, գուցէ մի նոր լոյս
Հալածէ մութը, գուցէ յաղթանակ
Տանիս կուի մէջ.— մի՛ յուսահատիւր,
Ապրի՛ր մինչ կայ կեանք, մինչ նարոզ լոյսի
Կախարդ հորիզոն... Սիրտ իմ վշտակից
Ինչո՞ւ ես հեծում, մի՞թէ ամենի
Օճն է նկշում քեզ— կասկածը անլոյս,
Չամբարոյթը դաժան... մի՞թէ խորտակեց

Սէրը սրբագան— երկինքը հոգուս...
—Տանջըւի'ր, յուսա'...

Այս, դաւանանք մըն է ինքնին, առողջ փիլիսոփա-
յութիւն մը՝ որով հրճուող բանաստեղծները կը կեն-
դանացնեն, կը տաքցնեն իրենց տաղերը ու անդգալա-
բար կը մարդեն սերունդներ:

Ու յետոյ, սխալ է ամեն ինչ դաւադրական, ամեն
ինչ կեղծ ու խորհրդայական տեսնել աշխարհի մէջ:
Աղջկան մը բույեական եւ կամ կեղծ սէրը կրնայ խաբել
ենթական ու այսպէս խաւարի մասնել անոր բոլոր շըր-
ջապատը. հաւատարիմ կարծուած ընկեր մը, վերջ ի
վերջոյ, կրնայ լքել զինքը եւ թշնամանալ իրեն, բայց
կայ եւ կը մնայ դէթ մօրը սէրը՝ որ չի խաբեր, չի դա-
ւեր, չի դաւաճաներ: Հոս է բանաստեղծին ճշմարիտ
սփոփման աղբիւրը, եւ հոս է որ Իսահակեան բանաս-
տեղծն ալ կը գտնէ իր ցաւած սրտին խակական սփոփը.
—Տարիներու պանդխտութենէն յետոյ, երբ հայրենիք
կը վերադառնայ, ընկերը երեսն անգին կը դարձնէ,
սիրուհին զինք չի տեսնել կը ձեւացնէ, մայրն է միայն
որ զայն ճանչնալով անոր վրին կը փաթթուի.—

Դարտը սրտիս հասայ մեր տուն

Տեսայ ծերուկ, խեղճ մօրըս.

Ասի.—«Յանի', ճամբորդ մարդ եմ.

Գիշերս ինձ հիւր կ'ընդունե՞ս».

Ա՛յս, մէրի'կ ջան... վզովս ընկաւ.

Արթին գրկեց ու լացեց.

Ա՛յս, բալա՛յ ջան, դարիք բալա՛յ, էդ դա՛ւն ես...»

Պարզ է այս տաղը. արուեստ չիկայ, պատկեր չի
կայ, վրձին չիկայ այնտեղ: Ըստւածը նորութիւն ալ
չէ. եւ սակայն բսկու եղանակը ա՛յնքան հարազատ է,
որ սիրուհին կամ ընկերին ձեռամբ տատապող բոլոր
հոգիներն ալ իրենց զգացումներու նոյնութիւնը կը
գտնեն այնտեղ եւ կ'զգան որ ամեն կարգի յուսախա-
րութիւններու գտնն բաժակը ըմպելէ յետոյ, կայ եւ

կը մնայ դեռ մայրական սէրը որ ամեն առաքինութիւն
կը ներշնչէ զաւկին. բանաստեղծը իր ճամբան դաժն է
այլեւս.— այլեւ ու լոյս տալ ամբոյսին.— Ահա նշա-
նարան մը որու զործադրութեան մէջն է մարդուն ճշ-
մարիտ հաճոյքը: Ու բանաստեղծը առով սերունդներ
կը մարդէ արդէն:

***

Արու Լալա Մահարին* արար բանաստեղծ փիլի-
սոփայ մը եւ միանգամայն նամակագիր մըն է, ծնած
973ին, Հալէպի մօտ, Մաարաթ Իւն Նիւման անուն
տեղւոյն մէջ:

Չորս տարեկան էր անիկա երբ ծաղկախոր խլեց
անկէ աչքերուն լոյսը եւ մշտնջենապէս կուրութեան
գատապարտեց զայն:

Անոր այս զժրաջգ կացութիւնը սակայն չարգիլեց
զայն լուսւոյն գատախարակութիւն մը ստանալէ հօրը
հովանաւորութեանը ներքեւ, ի պատիւ որուն ներքոյ
մը հիւսած է Արու Լալա Մահարին:

Արու Լալա Մահարի իր նախնական գատախարա-
կութիւնը ստացաւ Հալէպի մէջ, որմէ յետոյ Պաղատա
մեկնեցաւ, եւ սակայն այնտեղ այնքան մինակ զգաց
ինքզինքը՝ որ կարօտարարօ՞ք ըլլալով իր հայրենիքը վե-
րադարձաւ: Յաջորդ տարին անիկա նորէն այցելեց
սակայն Պաղատա, նպատակ ունենալով ծանօթանալ
Պատրացի Ապուլի Սէյամին հետ որ քաղաքին մեծա-
դոյն գրողարաններէն մէկուն գեկափարն էր, եւ ամեն
Ուրբաթ, իր շուրջը համախմբելով ազատասէրները,
գատախօսութիւններ կ'ընէր անոնց: Արու Լալա անմի-
ջապէս անդամ եղաւ այս միութեան՝ որուն պատկանող
անհատներէն ամենք բանապաշտներ էին (բէշրէյիսթ)

*Արու Լալա Մահարիի մասին այստեղ տրուած
տեղեկութիւններն ու իր գործերէն կատարուած քարգ-
մանութիւններն մեծաւ մասամբ առած եմ Նիքըլսոնի
“A Literary History of the Arabs” ամսն գրքէն:.....

իսկ ոմանք ալ՝ նիւթապաշտներ (մէթըրիէլիսթ)։ Այս միութիւնը խիստ զօրաւոր ազդեցութիւն ձգեց բանաստեղծին գաղափարներուն վրայ։ Եւ անիկա մնաց այդտեղ, ունկնդիր՝ Ապտիւլ Մէլամին, մինչեւ որ մօրը մահամերձ վիճակը զինք Մահարա կանչեց։ Մօրը հիւանդութեան լուրը առնելուն պէս ընդօրոյթ մեկնեցաւ Արու Լալա Մահարին, եւ սակայն հոն հասնելով գտաւ որ մայրը մեռած էր արդէն։ Ասիկա մեծ կսկիծ պատճառեց իրեն եւ ինք լացաւ մօրը մահը այնպիսի տաղերով՝ որոնք լեցուն են խորունկ զգացումներով։

Ինք գրած է բանաստեղծութիւններ եւ նամակներ։ Կ'ըսուի թէ ունի նաեւ իր կողմէ գրի առնուած ղուրան մը։

Արու Լալա Մահարին կը նկատուի արաբական ամենամեծ բանաստեղծներէն եւ ամենէն խորունկ փիլիսոփաներէն մէկը։

Չափազանց անկախ մտածութեանց տէր մէկն էր անիկա, եւ այս իսկ պատճառաւ, ե'րբ եւ իցէ, չի զիջաւ արքունիքի բանաստեղծ մը ըլլալու եւ իր տաղանդը ծախելու գահակալներու ու թագակիրներու։

Իր բանաստեղծական հատորիկներէն մէկուն յառաջաբանին մէջ անիկա լաւ կերպով կը պարզէ այս մասին ունեցած իր անկախ ըմբռնումը, երբ կ'ըսէ. — «Ես երբէք զգուած չեմ իշխաններուն ականջները իմ ներբողանքի երգերովս, եւ ոչ ալ վարձատրութիւն ըստանալու յոյսով զոված եմ անոնցմէ մէկը»։

Արքային ու արքունիքին հանդէպ զգացուած ակնածանքի ու դրեթէ պաշտումի այն օրերուն՝ Արու Լալա Մահարիի գրած այս տողերը չափազանց յատկանշական են, եւ կը ցուցնեն թէ անիկա քծինքէ ախորժող մը եղած չէ։ Իր անկեղծութիւնն ու անշահախնդրութիւնը ա'յնքան բացայայտ էին որ մեծ վարկ կուտային բանաստեղծի իր համբաւին։

Կրօնական ըմբռնումներու մասին եւս անտարբեր գտնուած չէ ինքը, եւ իր չափահասութեան տարիներ-

րուն՝ քննադատական վերլուծումներ կատարած է կրօնական, ինչպէս նաեւ ընկերական ու քաղաքական հարցերու նկատմամբ։ Այս բոլոր կէտերուն մէջ ալ իր նպատակը եղած է որոնել հիմնական եւ անխախտ ճշմարտութիւններ։ Այս տեսակէտով ոչ մաքրակրօն իսլամ մըն էր Արու Լալա Մահարին եւ ոչ ալ քրիստոնեայ մը, այլ բարոյագիտութեան միահեծան իշխանութեանը հաւատացող փիլիսոփայ մը. ու թերեւ իր այս տեսութիւնն էր որ մտածել տուաւ իրեն հեռանալ ամբոթէն, քաշուիլ անապատը եւ հոն գործադրել բարոյագիտական բոլոր պահանջները։ Ասով հանդերձ, Արու Լալա Մահարիի մտածումը բաղձանքի սահմանէն անդին չանցաւ, եւ ինք երբեք չի մեկնեցաւ անապատ։

Կենդանիներու ջերմ պաշտպան մըն է ինքը, եւ այն ուժեղ համոզումը ունի թէ կենդանիները պէտք չէ մորթուին եւ գործածուին կերակուրի համար, ոչ ալ, ոեւէ պատրուակով, պէտք է փճացուին անոնք։

Անէացումի վարդապետութեան կատարեալ հաւատացող մըն է Մահարի եւ չափազանց կը հաւնի դիակիզումի նկատմամբ սնուցուած հեղեղական գաղափարին։

Կրօնական առումով հերետիկոս մըն է ուրեմն ինքը, ու ասիկա առաւելապէս կը շեշտուի անով որ ինքն ալ զուրան մը կը գրէ, եւ երբ որ դիտողութիւն կ'ըլլայ իրեն թէ իր զուրանը Մուհամմէտի զուրանին չափ ազդեցիկ չէ, այն ատեն կը պատասխանէ թէ «զուր գործածեցէք զայն եւ պիտի տեսնէք որ չորս վար յետոյ անիկա ալ միւս զուրանին չափ ազդեցիկ ու նուիրական պիտի ըլլայ»։ Ասով հանդերձ չէր ընդունիր թէ հրետիկոս մըն է ինքը եւ կ'ըսէր թէ մարդոց նախանձն է որ այդ մակդիրը փակցուցած է իր անուան։

Ճոն Բրէմէր՝ որ ամենէն աւելի ուսումնասիրած է Արու Լալա Մահարիին կեանքն ու գործը՝ կ'ըսէ թէ անիկա՝ իր գաղափարականով՝ մէկ քանի վար առաջ էր իր ժամանակէն։

Կ'ըսուի սակայն թէ ինք անդիտակ էր իր վարդա-

պետութեանց արժէքին եւ առ հասարակ չէր հետեւիր անոնց, ինչ որ պատճառ տուած է իր մահմեաական քննադատներուն ըսելու թէ «անիկա թոյլ կուտար որ իր դադափարները առաջնորդուէին իր գրիչէն»։ Այսինքն աւելի գրիչն էր որ կը վարդապետէր, քան թէ իր կեանքը։

Ֆօն Քրէմլէր այն կարծիքը ունի սակայն թէ ամբողջ ժամանակներու ամենամեծ բարոյագէտներէն մէկն է Արու Լալա Մահարին՝ որուն խորախորհուրդ հանճարը նախատեսեց շատերը այն դադափարներուն՝ որոնք, այսպէս ըսած, ներկայ յուսաւորութեան կ'ընծայուին առ հասարակ։

Բայց երբ ուշի ուշով կարդանք Արու Լալա Մահարի բանաստեղծին, փիլիսոփային ու համակարգին երկերը, պիտի գտնենք որ բնկերական խաթարման մը եւ քաղաքական անիշխանութեան մը յստեատական միտումներ ի յայտ կը բերեն անոնք։

Արու Լալա Մահարիին համար նոյնքան առաւպանք էր մարմինի մէջ բանտուիլը, որքան իր աչքերուն լոյսէ գրկուած ըլլալը։ Անիկա ապացուցանելու համար կ'արժէ յատուց բերել իր հետեւեալ տալը։—

Ինձ այնպէս կուգայ թէ եռապատիկ բանտարկեալ
մ'եմ ես

—Մի՛ հարցնէ՛ք ինձ այն լուրերը՝ զոր քսելու հարկ
չիկայ—

Կուրուքեամբս, տանս մէջ արգելափակուելովս
եւ անով որ այս անարգ մարմինը բնակարանն է
հոգիիս։

Եթէ իրապէս հերետիկոս մը չէ, — ինչպէս որ ինքն ալ կը մերժէ բնդունիլ այդ վերագործիւնը — միաստուածեան մըն է, բայց Աստուծոյ վրայ ունեցած իր հաւատքը գրեթէ անդին չանցնիր սա համոզումէն թէ ամեն բանի կառավարն է անփոփոխելի ճակատադէրը, որուն դադանքներն անթափանց են եւ որուն տիրապետութենէն կարելի չէ խուսափիլ։

Իսլամական կրօնքը ուրեմն, ինչ ալ որ ըսուի, իր շատ դժուար ազդեցութիւնը ձգած է Արու Լալա Մահարիի մտքին վրայ, որուն այլապէս ազատ գաղափարները չեն կրցած խուսափիլ ճակատագրականութեան վարդապետութենէն։

Բայց, ինչպէս գիտել տուինք արդէն, հլու, կամայականաբար միտք մը չէ Արու Լալա Մահարին, եւ բաւականաչափ յանդուգն է՝ ըմբոստանալու համար այնպիսի վարդապետութեանց դէմ, որոնք հակառակ են կրօնական որոշ դաւանանքներու համար։ Մեռեալներու յարութեան գաղափարը տիրող կրօնքներու երկրորդական վարդապետութիւններէն չէ անտարակոյս։ Արու Լալա Մահարի գիտակ է ատոր, եւ սակայն, անիկա համարձակութիւնը կ'ունենայ բացէ ի բաց մերժելու դաշն, եւ իր փայլալոյսն ոչնչականութիւնը յատուց քշելու։—

Կը խնդամք, բայց ի գուր է մեր ծիծաղը,
Պէտք է որ լամբ եւ լամբ դառնապէս
Մեմք՝ որ բիւրեղի պէս կը խորտակուիմք
եւ ա՛լ չեմք վերաշինուիր։

Արու Լալա Մահարիի կարծիքով, մահն է վերջնադոյն նպատակակէտը՝ առ որ կը գիմէ մարդկութիւնը, եւ որպէս այդ, խելացի են անոնք՝ որ իրենց մաղթանքները կը մատուցանեն կարելի եղածին չափ արագ վերջ մը գրուելու իրենց կեանքին ու այսպէս ազատելու գիւրեմք անոր անհամար թշուառութիւններէն։ Արու Լալա Մահարի կ'ենթադրէ թէ այս կերպով ինքը ժրխտած կ'ըլլայ ուրիշներուն վրայ զործարկել այն տառապանքները զոր իրեն ճակատագրուած է կրել։ Գոյութեան կոչուիլը, իր աչքերը կեանքին բանալը դժբաղդութիւն մըն է, որուն յանցանքը ենթակայինը չէ սակայն, այլ անոր որ, գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար, ծնունդ տուաւ իրեն։ Այս մտածողութիւնը կը գառնացնէ Արու Լալա Մահարին իր հօրը, ինչպէս նա-

և քոյր ուրիշ հայրերու հանդէպ, ու ինք իրաւունք
կուտայ ինքզինքին մեծագոյն մեղքը համարելու որդե-
ծնութիւնը եւ մարդկութեան լաւագոյն ակնկալութիւ-
նը համարելու արեղերական անէացումը:

Արու Լալա Մահարի չի գոհացաւ սոսկ այս տեսու-
թիւնները վարդապետելով, անիկա իր կեանքովն իսկ
ապացուցուց թէ ինքն իրապէս համոզուած է անոնց
ճշմարտութեանը: Հետեւարար մերժեց ամուսնանալ եւ
բաղձանք յայտնեց որ իր գերեզմանին վրայ գրուի թէ.

Այս մեղքը հայրս գործեց ինծի
Հանդէպ. մինչ ես՝ ոչ ոքի հանդէպ:

Կը տեսնէք արդէն թէ որքա՞ն ծայրայեղ միտք մը
եղած է Արու Լալա Մահարին, բայց իր ծայրայեղու-
թիւնները այսքանով չեն վերջանար դեռ:

Արու Լալա Մահարիի դաւանանքն է թէ մարդկա-
յին միտքի արտադրոյթն է կրօնքը, եւ մարդիկ կը հա-
ւատան ունակութեան եւ մարմնութեան ուժովը, եւ եր-
բեք կանոյ չեն տաներ նկատելու թէ ճշմարիտ է այն,
թէ ոչ: Այլ խօսքով, տեսակ մը կոյս, զոր փակեալ կը
պահուի, որպէսզի աչքեր չի կարենան տեսնել դայն,
մինչեւ անոր հարսնութեան օրը:

Ըստ իրեն, խոյսմական կրօնքը ոչ աւելի լաւ է եւ
ոչ ալ՝ աւելի գէշ ուրիշ սեւէ կարգի դաւանանքէ: Այս
մասին հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի այն. —

Իսլամները կը գայթիմ. Քրիստոնեաները կը մո-
լորին.

Հրեաները ճամբէն կը շեղին, կրակապաշտները
սխալ ճամբայ մը կը շինեն,

Մեքէ մահկանացուներս երկու մեծ դպրոցներ կը
կազմենք,

Կամ լուսաւորեալ ստահակներ ենք, եւ կամ կրօ-
նական յիմարներ:

Կրօնական խնդիրներու շուրջ երբեմն արտայայ-
տած է շատ ատուղ զազաւարներ՝ որոնց կարգէն է հե-
տեւեալ մէջբերումը. —

Գովարանէ զԱստուած եւ աղօթէ անոր,
Ոչ թէ եօթր. այլ եօթանասուն անգամ պտտէ Տա-
նարին բոլորտիքը

Վերստին անկրօն կը մնաս,
Նուիրեալ է այն միայն՝ որ երբ պատեհութիւն
Ունի գոհացնելու իր բաղձանքները,
Բաւականաչափ քաջ կ'ըլլայ, հրաժարելու անոնց-
մէ:

Արու Լալա Մահարիի երկերը զուրկ են փրկիս-
փայական դրութենէ. պարադային ներշնչմանը համա-
ձայն վարդապետող մըն է ինք աւելի, այնպէս որ մարդ
իւր վրայ որոշ դազաւար մը կազմելու. համար, պէտք
է որ մի առ մի կարգայ իրեն վերադրուած դրութիւննե-
րը, եւ հոն սփռուած խորհուրդները ի մի հաւաքելով
դասաւորէ զանոնք եւ ջանայ հաշտեցնել իրերամարտ
մտածութիւնները:

Արու Լալա Մահարի այնպէս կը կարծէ թէ կեղ-
ծաւորութեան պատճառաւ է որ այսինչ կրօնքը դաւա-
նող անհատներ կը պախարակեն այսինչ կրօնքը, ու ե-
թէ ատելութիւնը մարդուն բնական տարրերէն մէկը
չըլլար, քով քովի հաշտ պիտի կանգնէին եկեղեցիներն
ու մզկիթները:

Վերին աստիճանի ցած աչքով կը նայի Մահարի
մարդկութեան վրայ: Բոլոր մարդիկը չար են, ըստ
իր հայեցակէտին, եւ ինք ամենեւին խտր չի դներ ա-
նոր այս կամ այն մասին մէջ: Այս համոզումը իր մէջ
զարգացուցած ըլլալուն պատճառաւ է որ անիկա խոր-
հուրդ կուտայ ամենեւին չի վստահիլ սեւէ մէկին, որ-
քան ալ աղաւակնական կապերով կապուած ըլլայ ան՝
իրեն: Անիկա մեծ յարգանք մատուցանելով հանդերձ,
կը նախանձի իր ընկերոջ:

Կը տեսնուի արդէն որ յուետեւ ու կասկածոտ Ա-
րու Լալա Մահարին աւելի կը թխտէ քան թէ կը հա-
տատէ, այլ խօսքով աւելի կը քանդէ քան թէ կը շինէ:
Դրական կրօնքի վարդապետութիւնները ուրանալով

հանդերձ, վերջնական անհաւատութեան մէջ չինկաւ Մահարի, որովհետեւ անիկա ինքն իր մէջ գտաւ բայական օրէնք մը՝ որուն չէր կրնար չի հպատակիլ:

Այսպէս, անիկա իրեն տալիս ընտրեց բանականութիւնը եւ ըստ. —

Բանականութիւնը ընտրէ քեզի առաջնորդ եւ ըրէ՝

Այն՝ ինչ բանի որ հաւանութիւն կուտայ անիկա.

Որովհետեւ անիկա է նշմարիտ խորհրդականներուն լաւագոյնը

Հնգամատեանի (Մովսէսի օր. գրք.) յառաջ քերած օրէնքներէն ո՛չ միւս ընդունէ

Զիկայ պարզ նշմարութիւն՝ գոր դու կը փնտռես:

Արու Լալա Մահարի շեշտը կը դնէ առաւելապէս ներկային վրայ: «Ժամանակիս որդին եմ» կ'ըսէ անիկա իր գրութիւններէն մէկուն մէջ, «այսինքն կ'ապրիմ ներկայիս, մոռնալով անցեալը եւ անիոյթ՝ ապագային»: Գործնական մտքի վարդապետութիւն չէ ասիկա, եւ զարմանալի է որ գործնական կրօնասիրութիւն, գործնական մարդասիրութիւն քարոզող այս փիլիսոփան միւսնոյն ժամանակ կը մերժէ օգտուիլ անցեալի դասերէն եւ հետադարձ աղագան:

Արու Լալա Մահարիի ոտանաւորները նոյն դարուն պատկանող ոչ մէկ երեւոյթ զանց կ'ընեն: Անոնք կենդանի կերպով կը նկարագրեն մանաւանդ այն աշխարհումն ու ապականութիւնը՝ որոնց մէջ յատկանշական տեղը կը գրաւեն բոնակալ իշխաններ, կաշառակեր դատաւորներ, կեղծաւոր աստուածաբաններ, դրամաշուրթ աստղահամներ, թափառաշրջիկ տէրվիշներ, անաստուած կրօնաւորներ եւն.:

Արու Լալա Մահարիի հայեցակէտով անօգուտ պատրանք մըն է բաղձանքը. —

«Երանի քէ»ն անօգուտ է ընդդէմ ֆակտագրիմ,

«Երանի քէ»ն պատրանք մըն է սին:

Աշխարհի վրայ զղջում գոյութիւն չը պիտի ունենար, կ'ըսէ Արու Լալա Մահարի, եթէ երբեք իրերու

սկիզբը այնքան որոշ եղած ըլլար, որքան որ է՝ անոնց վերջաւորութիւնը:

Յոյսը կրնայ կտրուիլ, եւ սակայն զղջումը պիտի մնայ, ցորչափ կը մնայ ժամանակը:

Յայտնի է որ, հակառակ իր վարդապետութիւններուն, Արու Լալա Մահարի չէր կրցած դուրս գալ ըզզայնոտութենէ, այնպէս որ, իր մօրը մահուան ատեն կը դրէ. —

Ոչ մէկ բարիքի կ'սպասեմ իր մահէն յետոյ,

Ոչ ալ կրնամ ընել ոեւէ բան, ինձ կը մնայ միայն

Առաւել եւս մխրճուիլ քշուառութեան մէջ:

Աստուած՝ քող այլեւս բարիք չի տեղացնէ մեր

Աշխարհին վրայ, որ ա'լ փուկ չէ:

Ճակատագրականութեան մասին իր սնուցած ուժեղ հաւատքը յայտնի կ'ըլլայ նաեւ անով որ, անիկա իր խօսքը մօրը ուղղելով կ'ըսէ. — «Եթէ երբեք դրով վճռուած չըլլային մահուան օրերը, ես ուրախութեամբ պիտի ստանարիւն սպաննուէի քու սիրոյդ:»

Երբեմն խիստ արտակարգ բաղձանքներ արտայայտած է Արու Լալա Մահարի: Իր գրութիւններէն մէկուն մէջ կ'ըսէ օրինակ թէ. — Քիթս կուտայի, եթէ երբեք աշխարհ այնպէս մաքրուէր մարդերէն, ինչպէս խաղախորդուած կաշին մաքրուած կ'ըլլայ մաղէ:

* * *

Արու Լալա Մահարիի կեանքն ու գործը այսքան համառօտ գրուածքներով կարելի չէ անշուշտ ներկայացնել ամբողջապէս, եւ սակայն այսքանն ալ բաւական է, կը կարծենք, զաղափար մը տուած ըլլալու համար անոր էութեանը մասին՝ որ ներշնչարանն եղած է Իսահակեան բանաստեղծի համանուն երկին:

Գաղափարներու փոխանցման պարզ միջոցով մը եւ կամ սոսի հասարակ թարգման մը եղած չէ Իսահակեան: Իրաւ է որ իր ներշնչման հարազատ աղբիւրը Արու Լալա Մահարիի խորհուրդներն են եղած, եւ սակայն Իսահակեան ա'յնքան տարուած է անոնցմով,

ա՛յնքան միտք յողնեցուցած ,որոճացած է անոնց վրայ , որ իրապէս իր սեփականութիւնը դարձուցեր է զանոնք : Եւ սխալ մը ըրած պիտի չըլլանք , եթէ ըսենք որ «քան զպապին պապական» դուրս եկած է :

Իսահակեանի Աբու Լալա Մահարի երկին ամենէն
յատկանշական տուակելութիւնն է այն արուեստը՝ զոր
կիրարկած է հեղինակը իր կամ իր վարպետին խոր-
հուրդները գրի առնելու ժամանակ։ Այս երկը, բանաս-
տեղծական հայեցակէտէն, իրապէս մեծ արժէք կը
ներկայացնէ։ Իսահակեանի լեզուն չքաւ է այս երկին
մէջ։ Տեղին ու պահանջին համաձայն մերթ ուժգին է
Իսահակեանի շեշտը եւ մերթ փափուկ ու գոգտը, բայց
միշտ այ՝ տպաւորիչ։

Այս բոլորով հանդերձ նոյն յոռետեսութիւնը, նոյն քանդող, խորշակահարող, կազմալուծող վիթխարութեանն է ծայրէ ի ծայր: Մարդէն, մարդկութենէն զգուհ՝ դէպի ամայութիւններն յառաջացող անապատականի մը աղաղակն է Արու Լալա Մահարին՝ որ յաճախ իր աղբու շէտերուն տակ կը թաղէ չէնչող քաղաքացիներու ամբողջ ակնկալութիւնները:

Արեւելքի լուսնիայ, խաղաղ գիշերներուն մէջ,
դաշտերու կամ բլուրներու վրայէն ճամբորդող եւ յա-
ճախ անոնց կարօտը քաջով հողիներուն համար ի՛նչ
անսահման վայելք է կարգաւ Խաճակեանի յետագայ
տողերը՝ ուրոնք, անտարակոյս, չքեւ ու ճոխ բայց եւ
ժխանդամայն հարազատ նկարագրականի մը ճշմարիտ
դրոյժը կը կրեն իրենց վրայ։—

Եւ քարաւանը Արու Լալայի աղբիւրի նման մեղմ
կարկաչելով
Հեզ լուսնկայի շողերի միջից քայլում էր առաջ,
հանգիստ ու անդորր :
Եւ լուսինն . ինչպէս ջէմնաքի մատաղ փերիի
կուրծքը՝ պայծառ, լուսափայլ,
Մերթ ամաչելով պահում էր ամպում եւ մերթ
թրթռուն շողում էր չփնաղ :

Մեխակի բոլորով հովն էր փսփսում հեքեաքներն
 հազարումէկ գիշերուայ ,
 Արմաւն ու նոհին անո՛ւշ քընի մէջ օրօրում էին
 համբեփի վրայ :

Երազային այս օրինակ հեշտութիւններու մէջէն է որ կը կատարուին ճամբորդութիւնները այն երկրին մէջ՝ որուն Արեւելք անունն է տրուած :

Բայց վարդը չըլլար ատանց փուշի: Ու անտարա-
կոյս փուշին ներկայութիւնն է որ առաւելապէս կը շեշ-
տէ վարդին արժէքը: Արեւելքի երկիրնքն ալ միշտ լուսն-
կայով օժոռած չէ: Անոր աստղերն ալ երբեմն կը ծած-
կուին ամպերով: Ու թերեւս ո՛րքան ուժեղ ու հեշտին է
լուսնին փայլը, այն համեմատութեամբ ալ խոր ու
սարսաղընցիկ է թանձրակուտակ ամպերով խտացեալ
մթութիւնը: Այս իրողութեան վերահասու է նաեւ Ի-
սահակեան՝ որ հետեւեալ խիստ յաջող պատկերով կը
նկարագրէ այլ օրինակ գիւրներէն մին. —

Գիշերն անարկու , ե՛լ սեւ , ե՛լ հսկայ մի քոչունի
պէս թռեւերը փոեց ,
Անձիւր թռեւերը իջան , ծածկեցին փարաւանն , ու—
ղին եւ դաշտերն անափ :
Եւ հորիզոնից մինչ հորիզոններ մոռալլ ամպերով
երկինքը լցեց ,
Զէին շողշողում լուսին ու աստղեր , խաւարն ասես
թէ՝ խաւարով պառած :
Եւ հողմերն սհեղ ուժոյզների պէս՝ սանձաքաղկ ,
վայրի արշաւում էին ,
Յորձանքներ տալով եւ հողմն ու փոշին այրւած
դաշտերից խառնում ամպերին :
Հագար ձայներով եւ մահասարսուռ շառաչում էին
եւ աղաղակում ,
Ասես , վիրաւոր գազաններ էին , մոնչում—ռոնում
հողմերի բերնով :

Յատկանշական են նաև Իսահակեանի այն սուղե-
րը՝ որոնցմով Արու. Լալան կ'ողջունէ արեւը, տիեզե-
րական բարին։—

Սալաւ' քեզ, Արեւ. շիւքը բերաբեր, դու, իմ
անմահ մայր, մայրական դու գիրկ,
Դու միակ բարի, դու յաւէտ գրոտ, դու միակ իմ
սէր, դու միայն սո'ւրբ, սո'ւրբ։

Տիեզերական հազարահանդէս դու մեծ խրախո-
սանք, դո'ւ, բարի Արեւ։

Այս կտորին մէջ կարծես Նարեկացին է որ իր սըր-
տարուզիս ազօթքը կը մատուցանէ Աստուածամօր-
ա'յնքան ճոխ ու չփեղ է հոն Իսահակեանի լեզուն։

* * *

Արու. Լալա Մ'ահարիի մէջ յաւիտենական կծու
չեզո մը կայ բովանդակ մարդկութեան հանդէպ։—

Իմ բիւր վերքերը ո՛վ կ'նիւրէր ինձ, քէ չ'իմէին
ընկեր, բարեկամ,

Որոնք համբոյրով սիրտս բացեցին, որոնք համ-
բոյրով խայթեցին նրան։

Ի՞նչ է ընկերը— յաւէտ բամբասող, միակ խու-
զարկու հեռքիդ, քայլերիդ,

Ծանօթ շները չեն հաշում վրադ, ծանօթ մարդիկ
են հաշում քո վրայ։

Ի՞նչ է ընկերը— լաւիդ նախանձող, նենգ ու չա-
րակամ, մահիւնդ պղծող,

Մարդկանց մէջ պէտք է աշխուրջ լինես, միշտ
ոտքի վրայ եւ սուրը ձեռքիդ,

Որ քեզ չլիկեն, քեզ չյօշոտեն, քէ՛ բարեկամդ եւ
քէ՛ քնամիդ։

Մարդիկ ի՞նչ են որ... դիմակած դեմեր, ժանիք-
ներ ունին, անտես ներքաններ,

Մութակներ ունին եւ որոճող են, եւ նրանց լեզուն
թունաւոր սուսեր։

Եւ ո՛վ են մարդիկ.— մի պատառ հացիդ հազար
աչք ձգող, քրտինքդ լափող,
Անկումիդ արախ, մատնիչ, ուրացող, աղուէսնե-
րի հօտ, եւ դահի'ն, դահի'ն,

Թշուառութեան մէջ, աղքատութեան մէջ փոքրո-
գի', բծնո'ղ, վաճառուո'ղ, քոն'ւ,

Հարստութեան մէջ անգո'ւր, մեծամի'տ եւ ամ-
բարտաւան եւ վրիժառու։

Ասիկա ինչպէս կը տեսնէք, աւելի քան ծայրայեղ
արմատականութիւն է։ Խնդիր է ուրեմն թէ ի՞նչ է
դարմանը՝ զոր կ'առաջարկէ բանաստեղծը՝ որ իրապէս
քերթող մը ըլլալէ աւելի որպէս փիլիսոփայ կը յայտ-
նուի այլեւս։ Իր ըմբռնումով՝ Նիշէի Գեյր-Մարդը
պէտք է թերեւս, նոր մարդկութեան մը, նոր ընկերու-
թեան մը ծնունդ տալու համար։ Բայց Իսահակեան
հետեւ է այդ Գերմարդը, հետեւորար եւ այդ նոր
մարդկութիւնը, նոր ընկերութիւնը ստեղծելէ։ Անո-
րինը անճար, մենակ մնացած յուսահատի մը աղա-
ղակն է, ճիշն է, ու ինք այնպէս կ'ենթադրէ թէ մենու-
թեան ծոցը, զազաններու մօտ, աւելի անդորր կրնայ
ըլլալ ինք։—

Գնա՛ անապատ, իմ քարաւանս, վայրի՛ ամայի
անապատն այլուդ,

Իջեւանիր այն պղնձացած շէկ ժայռերի տակ, գա-
զանների մօտ։

Խփեմ վրանս, օձ-կարիքների բների վրայ խփեմ
վրանըս,

Այնտեղ բիւր անգամ, եւ ապահով է, եւ քաղցր եւ
անդորր, քան քէ մարդկանց մօտ։

Որքան որ ալ փիլիսոփայ զառնալ ուզէ Իսահակ-
եան, չի կրնար ինքը բանաստեղծ է. եւ յոռտեսի իր
սեփական կամ ստացական վարդապետութիւնները

ցրուելէ յետոյ, փոխանակ շճմարիտ խմորասէրի մը հանդոյն, զանոնք հակասո՛ղ, զանոնք դարձանող դըրութիւն մը մէջտեղ դնելու, բանաստեղծը իր գրիչը ձեռք կ'առնէ ու կ'ըսէ —

Ինչ անցորդի պէս քեզ միայն զգա՛.
Եւ որպէս քամբորդ այս երկրի վրայ.
Ազա՛տ հայեացքով նայիր ամենքին.
Եւ անվերջ քայլէ՛ քու անյայտ ուղին:

Սիրտըդ սրբազան վշտով թաթախի՛ր.
Հեռաւոր ասիեր գընա՛, քափառիւր.
Անյագ սրունի՛ր մի վեհ ընկերի,
Սիրիր բայց սիրուն մի՛ լինիր գերի:

Սիրիր. բայց եւ թո՛ղ. եւ նորից գնա
Ազատ ու մեռակ — աշխարհիս վըրայ.
Հոգիդ մըրբրկիր խորին մըտքերով.
Սիրտըդ թո՛ղ այսի վըսեմ երգերով:

Եւ երագ մի վառ, շքեղ սուրբ եւ վեհ
Այս հողի-երկրից հոգիդ թըռցնէ, —
Կարօտով ձրգտիր աստղերին անշէ՛ջ
Եւ մեռի՛ր աստղէ ոլորտների մէջ...:

Այստեղ բանաստեղծի իր գերին մէջն է Իսահակ-
եան, աստղէ ոլորտներուն մէջ, երազի, անուրջի աշ-
խարհին մէջ, ուր հոգին կը գտնէ իր հեշտանքը: Ասի-
կա իր կալուածն է ուր շարժուած գրիչը իր հոգիին
հետ միասին կրնայ վերացնել նաեւ ընթերցողներունը:

Արու Լալա Մահարիի մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը
չէ կարելի գտնել էջ մը՝ որ լուսաւոր եղած ըլլայ, եւ
պարզէ ովասիս մը՝ ուր ընթերցողը կանգ կարենայ
առնել: Նոյն յուստեսութեամբ գիտուած են այն տեղ

կինը, հայրենիքը, համայնքը, օրէնքը, իշխանութիւ-
նը, եւն. եւն.:

Կինը, այլ խօսքով զեղեցիկ սեռը՝ որու մասին ան-
համար հատորներով ներբողներ կան հիւսուած, եւ որ
ներշնչարանն է եղած բաղմամբիւ — գրեթէ բոլոր —
բանաստեղծներու, Կինը՝ առանց որու աշխարհ գերեզ-
ման մը պիտի ըլլար, ուրիշ բան չէ Արու Լալա Մահա-
րիի մէջ, այլ միայն խորամանկ խաբող արարած մը,
արիւնհարու սարդ մը՝ որու սրտին մէջ կը բացակայի
խկական սէրը, եւ որ իրեն նուիրուող անհատին հո-
գիէն, զգացումներէն, կեանքէն, երանութենէն՝ աւե-
լի, անոր հացն է որ կը սիրէ. անոր բոլոր գուրգուրան-
քը, գրկախառնումը, համբույրը քծինքներ են մատուց-
ուած ի սէր հացին, սպրուտին: Թոյնով ողորուած է
անոր համբույրը, եւ անկիւս մէկուն գրկին մէջ՝ ուրի-
շին կը ծախուի: Այս գաւառներով է որ Իսահակեան
կը կոչէ —

Խաբխուլ մակոյկով յանձնիր ծովուն. քան թէ
հաւատա կնոջ երդումին:
Ատում եմ սէրը, մահի պէս անգութ, միշտ քեզմ-
նաւորող չարիքը անսանձ,
Աղբիւրն անպառ որ կուտակում է աշխարհի վրայ
տիղմը եղեռնի:
Ատում եմ կնոջ, համբայրը նրա, գարշում եմ շո-
ղում. պիղծ գգնաբերից,
Փախչում եմ նրա հափիմ-մահիմից եւ անիծում եմ
երկունքը նրա:

Վերջը՞, վերջը քառսը, լարիւրինդսը՝ որուն մէջ
պէտք է մուրրի, առաջաի բովանդակ մարդկութիւնը:
Եւ ահա նահապետական բարի, խաղաղ կենցաղը տեղի
կուտայ տակաւ ու մարդիկ այնպէս կ'զգան թէ բաւա-
կանաչաւ կաշկանդուած են արդէն եւ պէտք չունին
ընտանեկան նոր շղթաներով ծանրաբեռնուելու, կա-

պելու, արդեւաժակելու իրենց ստները: Ոչ ոք կ'անդ-
րադատնայ անսահման, անարդել աղատութեան յառաջ
բերելիք չարիքներուն, ու կարծես գոհունակութեամբ
կը կարգայ:—

Բարոճ է գուցէ. քէկո՛ւզ եւ իրաւ
Ջսպել կիրքերը, տիրել կիրքերին.
Սակայն աւելի գեղեցիկ է. լա՛ւ,—
Ագա՛տ. սանձարձակ քողմեկ կրքերին:
Արա, ինչ կ'ուզես. ի՛նչ որ կարող ես.
Պարտքերն ու քարին սուտ եմ ու պատիր.
Սիրի՛ր այն, ինչ որ կեանք է տալիս քեզ.
Ինչ՝ որ վիշտ ու մահ— հեռացի՛ր, ատի՛ր:

Արու Լարա Մահարիի մէջ չէ անդրադարձուած
սակայն, թէ բուն խոկ կիրքերու ազատ, անսանձ թող-
նուելին է որ վիշտ ու մահ կը պատճառէ մարդոց, հե-
տեւորար մարդիկ, ամենէն աւելի պէտք է հեռանան
անսանձ, անարդել կիրքեր հեռապնդող, ուսուցանող
վարդապետութիւններէ:

Դասակարգային խտրականութիւնը, որ հին դա-
րերէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը պահած է իր գոյու-
թիւնը, եւ որ անտարակոյս պիտի պահէ մինչեւ
վերջը, թունդ կը հանէ բանաստեղծին ջիւղերը: Կեանքի
պայքարը, որ իր այլադան փուլերուն մէջ խիստ բուռն
հանդամանք մը կ'առնէ երբեմն, կը յուզէ Իսահակեա-
նը՝ որուն բանաստեղծի միտքը չի կրնար հանդուրժել
այս կամ այն պատրուակին տակ թափուած մարդկա-
յին արիւնին: Կոուր, մարտի կրկէսներուն մէջ, ռազ-
մարեմերուն վրայ, ամեն ուրեք, մարդկութեան խեղճ
դասակարգի, ստորին խաւի անհատներն են ամենէն
աւելի տուժողը. եւ զժրաջգութիւնը հոն է որ իրենց
այդ թշուառ վիճակին ամենէն քիչ անդրադարձողներն
ալ իրենք են: Մարդուն մէջ, դազանային բնազդներու
սրութեանը աշխատող անձերն են ամենէն աւելի պա-

տասխանատու զինուորապետութեան սգիին տիրապե-
տութեանը: Բայց մարդուն իսկական կոչումին գի-
տակցութիւնը իրենց մէջ զգացողներ՝ բանաստեղծին
հետ լիահալապ՝ պիտի ազդադակեն:—

Կեանքի կըռոււմ ամենքը դէմ ամենքին՝
Սուր եմ սըրում ամենքը դէմ ամենքին,
Սուրը ձեռքէս՝ կըռւի հանած՝ ընկաւ վար.
Ես չեմ կարող մտնել պայքար անարդար—
Խըլել քերնից արնոտ հացը աղքատի,
Վառ քրտինքը ծըծել տանջւած փակատի:

Խաղաղութեան առաքեալի բերնին մէջ կոուր նոր
ազադակը, մարտակոչն է որ կը լսուի:—

Անհուն վրէժի եւ ատելութեան
Պատգամն եմ վառում ես ձեր սրտերում:

Ու այսպէս կը հրահրուի կոուր: Բաղձալի խաղաղու-
թիւնը վերստին կը կորսուի, կը խեղդուի ատելութեան,
կատաղութեան յորդակոհակ ալիքներուն ներքեւ եւ
ժանիքները կը սրուին, ու բուռնքները կը բարձրա-
նան, ու սուրերը կը շողան, թնդանթները կը գոռան
եւ արիւնը վերստին կը հոսի:

Առաջարկուած միջոցն ալ ուրեմն անդօր կ'ըլլայ
կասեցնելու արիւնհեղութիւնը, ճակատամարտը: Ըն-
կերային բարենորոգումներու անունով մղուած ու նոյն
խոկ յաղթական կոիւն ալ զժուար թէ խաղաղեցնէ
մարդկութիւնը, երբ միշտ ալ զրկեալ դասակարգ մը
պիտի մնայ: Եթէ այսօր հոգն հերկողն է իրաւազուր-
կը, վաղը մեծատունը կրնայ ըլլալ, եւ հեռն ու ոխը
նորէն արմատ կը դռնեն մասնաւոր դասակարգի ան-
հատներու սրտերէն ներս:

Բայց իր զօրաւորագոյն թափին մէջն է այլեւս
բանաստեղծին գրիչը: Աշխարհի բոլոր անարդարու-

Թիւնները, բոլոր կաշկանդումները, բոլոր զսպողական միջոցները անոր ատելութիւնը, մոլուցքը կը հրաւիրեն իրենց վրայ եւ ահա մի առ մի կը խարաղանուին օրէնքներ եւ կարգեր, ու կը ներբողուի ազատութիւնը:

Ստույգ է որ հոգիին, մարդուն մէջ ներքոյ առտուածային տարրին իղձն է ազատութիւնը, անսահման ազատութիւնը, պայմանաւ սակայն որ մարդը տիրացած ըլլայ միևնոյն ատեն առտուածային բոլոր միւս տարրերուն, եւ իր սեփական երանութեանը չափ նախանձախնդիր եղած ըլլայ նաեւ ուրիշներուն բարօրութեանը: Ասիկա անհասանելի երազ մըն է սակայն, անիրականալի բաղձանք մը, հետեւաբար անհրաժեշտ է որ օրէնքը մնայ իր հեղինակութեանը մէջ, ու մարդիկ՝ ջանան ապահովել անոր բարեօք եւ անաչառ կիրառութիւնը: Տիեզերքն ամբողջ ներդաշնակութիւն մըն է օրէնքներու: Ամեն շարժում օրէնքով կը կառավարուի: Ոչինչ կը գործուի բնութեան մէջ օրէնքի հակառակ: Ուժ մը կայ, գերազոյն, անուսանելի, թերեւս իսկ անըմբռնելի ու անմեկնելի ուժ մը՝ որուն կը հպատակին բոլոր գոնդերն անխտիր: Այդ գերազոյն, անմանալի ուժին իշխանութեան եւ մարդկային զանազան կարգի մարմիններու իշխանութեան տարբերութիւնը հոն է սակայն՝ որ առաջինը անաչառ է, անխտրական, արդար, մինչ երկրորդը յաճախ աչառու եւ զեղծարար: Մարդը՝ իր անսահման մոլուցքին մէջ՝ կարենայ թերեւս օր մը քանդել մարդկային բոլոր պատուարները, եւ սակայն անիկա չի կրնար ազատել ինքզինքը բնութեան օրէնքէն, անուսանելի ուժին իշխանութենէն: Հետեւաբար անսահման, անպարփակ ազատութիւնը՝ առ որ կը ձգտի իտէալապաշտ բանաստեղծը՝ անիրականալի է ամեն մասամբ: Մարդը սլոտիկ մէկ մասնիկն է տիեզերքին եւ հպատակ՝ անոր օրէնքներուն, ենթակայ՝ անոր իշխանութեանը: Հետեւաբար, մարդ իր վիճակին գիտակցի կամ ոչ, գերեզարուած մըն է, եւ այնպէս ալ պիտի մնայ յաւիտեանս յաւիտենից: Նիւ-

թական պարտքերու բարձումէն, վերացումէն յետոյ պիտի մնան դեռ բարոյական պարտքերը, հոգիին պատասխանատուութիւնները, սրտին հակումները, խղճին ձայնը՝ որոնց պիտի հնազանդի մարդ կամովին կամ ակամայ, ու ասոնք բոլորը պիտի չլթայեն, պիտի կաշնաւորեն զինքը, եթէ երբեք կարելի է չլթայ անուանել զանոնք:

* * *

Քիչ մահկանացուներ կան, որոնք չեն շլանար փառքի ճառագայթներէն: Փառասիրութիւնը՝ իր սեփական սահմաններուն մէջ՝ ոչ միայն կործանարար չէ, այլ յաճախ խթան մըն է որ յաջողութեան կը մղէ ենթական: Իր սահմանները առաթուր ընելէն վերջն է որ անիկա կը դառնայ անտանելի, եւ կ'ըլլայ կործանարար բուն իսկ փառքը հետադնդող անհատին համար: Իր ընդհանուր գիծերուն մէջ սակայն, բարերար է այն. ու այս համոզումով ճամբայ ելնելէ յետոյ, մարդ չի փափաքիր խորտակուած տեսնել մղիչ այդ ուժը: Բայց իսահակեան՝ որ յաւիտենական կործանարար շունչ մը ունի իր երկին մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը, բնականաբար իր քանդող տապարով պիտի մերձենար նաեւ այս գղեակին, ու զայն տապալելով քրքջար անոր աւերակներուն վրայ:

Եւ ի՞նչ է փառքը. — այսօր քեզ մարդիկ կը բարձրացնեն եղջիւրներից վեր վաղը նոյն մարդիկ քեզ վայր կը նետեն սմբակների տակ նվմելու համար:
Ի՞նչ է պատիւը. յարգանքը մարդկանց. — պատոււմ են ոսկուց եւ վախից միայն իսկ երբ սայթեցիր. կօշիկիդ փռին մեծ մարդ է դառնում եւ քեզ հարուածում:

Այս դաւանանքը ջլատիչ է նոյն իսկ հանճարներու համար: Արժանիքներու վրայ կերտուած փառքի տաճարը չի քանդուիր հիմնովին. ներկայ սերունդը կրնայ

աւերել զայն եւ սակայն ապագայ սերունդները աւելի
զեղակերտը պիտի չինեն, ու աւելի ակնածանօք ծնրա-
գրեն անոր պակուցանող խորհուրդին առջեւ: Դարերու
կեանքը պիտի ապրի Շէյքսպիրեան փառքը, վասն զի
հանճարն էր որ ծնցուց զայն, եւ հանճարը անմեռ է:
Շէյքսպիրեան փառքը՝ ճաճանչագեղ ու հրաշափայլ
արեւու մը հանդոյն՝ պէտք է շողայ դարութեան հորի-
զոնին վրայ, յառաջդիմելու, դարգանալու, արտադրե-
լու, ստեղծելու անհոյժ սուգորելու համար ընդունակ-
ները: Աստուածորդւոյն «ովսաննա» ազազակող ժողո-
վուրդը, ազազակեց նաեւ «խաչը հանէ»: ասով ոչինչ
պակսեցաւ սակայն Մեծ Մարգարէին նշույթեղ փառ-
քէն: Ամբոխին բմբուսումները, աւելի ճիշդ, անպիտակ
ու հետեւողական շարժումները, դժուար թէ մօլորեցը-
նեն հանճարն իր ուղիէն, բլլայ այն քաղաքական աշ-
խարհին մէջ թէ ընկերական, կրօնական ու գրական
կալուածին մէջ: Ու Իսահակեան, իր զրի առած վար-
դապետութեան ճշմարտութեանը հաւատացող մը ըլ-
լալով հանդերձ, չհզաւ հետեւող մը, այլ մնաց փառա-
անշիկ զգացումներուն գիրկը: ու լաւ էր որ այդպէս
ըրաւ, այլապէս այսօր բացարձակօրէն զագրած պիտի
ըլլար նորանոր արտադրութիւններէ ու մեկնաւորէ մը
տարբեր ազդեցութիւն պիտի չի ծաւալէր իր շուրջը:

Բայց անգամ մը որ ճամբայ ելած է, պէտք է շա-
րունակէ իր ուղին եւ հասնի տրամադրական վարձա-
նին. այս բմբուսողութեամբ է որ կը կարգանք իր հե-
տագայ սուգերը:—

Աշխարհն էլ, ասեւ, մի հէքեաթ լինի, անսկիզբ,
անվերջ, շքեղ, դիւքական
Ազգերն են եկել, ազգեր գնացել եւ չեն ըմբռնել
իմաստը նրա:
Բանաստեղծներն են փոքր ինչ հասկացել եւ քո-
թովում են հնչիւններն անմահ.
Ոչ ոք չէ լսել սկիզբը նրա եւ չէ լսելու վախճանը
նրա.

Ամէն հնչիւնը դարեր է ապրում, ամէն հնչիւնին
վերջ, սկիզբ չիկայ:
Կեանքը երազ է, աշխարհը՝ հէքեաթ, ազգեր սե-
րունդներ՝ անցնող կարաւան,
Որ հէքեաթի մէջ, վառ երազի հետ քայլում է ան-
տես դէպի գերեզման:

Արդիւնքը.— խցել ականջներն ընդդէմ աշխարհի
աղմուկին, փակել աչքերը ընդդէմ աշխարհի հրա-
պոյրներուն ու զարման որոնել անապատին մէջ:—

Ես կ'ուզէի արեւալառ
Անապատը ամայի,
Ուր մեն-մենակ ու վշտահար
Թափառէի ու լայի:

Եւ կամ

Երբեք, մըտնեմ անապատը,
Ժէռ քարը չոր սիրեմ, գրկեմ,
Սեւ քարերին գլուխը չոր
Թեքեմ անյոյս, խոր միտք անեմ,
Ու պատանքս հետըս ման տամ
Գերեզմանս ինքս փոքեմ:

Աշխարհի տառապանքը ծծող, դառնութիւնն զգա-
ցող ու թշուառութիւնն ըմպող հոգիներ, եթէ իրենց
գերեզմանը փորելու համար էր որ պիտի երգէին անա-
պատն ու իր գեղեցկութիւնները ու ճամբայ պիտի ել-
նէին դէպի այն, իրաւ որ անարդարանալի պատճառ մը
կարելի էր նկատել զայդ: Բայց ատիկա հեռաւոր ու
ոչ-բաղձալի միտքարութիւն մըն է միայն, եւ անա-
պատը, որպէս հզօր ներշնչարան մը, թուեց Արու Լալա
Մահարին անոր համար, որ իր անսահման ու անեղր
տարածութեամբ կը խորհրդանշէր անսահման, անեղր
ազատութիւնը՝ որուն ա' յնքան տաք կարօտն ունի շրդ-
թայուած, ընկճուած մարդկութիւնը:—

Օ, ի՞նչ ազատ եմ, անսահման ազատ, մի՞թէ կարող է անապատը մեծ Պարփակել, գրկել իր ափերի մէջ ազատութիւնս՝ անկոր, անհուն:

Ու հոս պատանքը, վհատութիւնը չէ ալլելու որ կը բարբառի, մարդուն հոգեկան բաղձանքներն են որ կ'արտայայտեն ինքզինքին. պատանքի, գերեզմանի խօսքը չի կրնար ըլլալ ալլելու: Կեանքն է, կենդանութեան վառ իղձը, որ կը յորդի, ու անսահման տարածութիւն մը կը փնտռէ, քանդելու մեխամաղձոտութեան սեւ պատուարները ու ազատ թռիչք կատարելու բաց ու լորտին մէջ: Ու հոս շինարար է ալլելու շունչը: Իսահակեան բանաստեղծը, Կեանքով, խանդով, յոյսով, տենչերով, երազներով լեցուն բանաստեղծն է որ թեւեր առած կը ճախրէ անհունին մէջ: Հոգին է, հոգիին ձգտումն է որ իր նեղ շրջապատէն դուրս եկած կը սլանայ դէպի արեւը, կենդանութեան ակն ու աղբիւրը: Ու բանաստեղծին հետ այս բարձունքին վրայ կեցած՝ երբ մարդ ետ կը նայի, կը տեսնէ որ իրաւ, Արու Լալա Մահարի լեցուն է թէեւ յոռետեսական տողերով, եւ սակայն վհատութիւնը չէ որ կը տանի հոն յաղթանակը. ու արար փրկիտփային հետ հայ քերթողը եւս անապատին անսահմանութիւնը պիտի փնտռէ ոչ թէ գլուխն ափերուն մէջ առնելով լալու համար, այլ գետնաքարչ հակումներն մէկդի ձգելով անսահման ազատութեան մէջ ճախրելու համար: Ու Արու Լալա Մահարիին մէջ այս վերջին երգն է որ ամենէն աւելի կ'արձագանգէ սրտերուն մէջ: Ու ասիկա պատիկ, աննշան յաղթանակ մը չէ ինքնին:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Արեւմտահայ բանաստեղծներուն մէջ գրեթէ զարմուշուցութիւն մըն է Թէքէեան՝ որ քերթուածի մը արտաքներեւոյթէն աւելի ներքինին կարեւորութիւն կուտայ: Բանաստեղծութեան մը յարգարանքը, բառերու փոքրիկ ուն կերտուածքը, ձեւին հոյակապութիւնը, լեզուին շնորհքը եւ այլ այս կարգի յատկանիշներ, հա-

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

զիւ թէ կը հետաքրքրեն իր միտքը՝ որ առաւելապէս կը դործէ ի խնդիր ճշմարտութեան, ու ցոյցէ, ցուցադրութենէ յաւէտ խորշելով կը փնտռէ իմաստին ուժգին ու տեւական ազդեցութիւնը: Ասոր համար է որ Թէքէեանի արտայայտութիւնը դուն ուրեք չքեղ է: Անոր լեզուն պարզ է ու ոճը՝ արձակունակ: Անկլօսաբսօն բանաստեղծութեան տարր մը կայ իր քերթուած-

ներուն մէջ, եւ հայ քերթողութեան ներկայ քիչ մը չը պարուն դպրոցը կարծես սեւէ սպիտակութիւն ունեցած չէ իր վրայ:

Թէքէեանի ընտրած նիւթերն ալ շողշողուն ունին իրենց վրայ: Անոնցմէ շատերը հասարակագիտական շափ սովորական, ծանօթ նիւթեր են: Ասոր համար է արդեօք որ Թէքէեան երազներէ աւելի իրականութեանց բանաստեղծն է, ու մտայնօրէնութիւններէ աւելի կեանքին բանաստեղծը՝ որուն ջիւղերը առողջ մնացած են եւ կարծես չեն սարսած աշխարհաստան ցնցումներէն իսկ:

Սրտի բանաստեղծ մը ըլլալէ աւելի գանկի բանաստեղծ մըն է Թէքէեան՝ որ զգալէ աւելի կը խորհրդածէ: Իր մէջ, զգացումին սաստկութիւնը չէ կականը, այլ անոր ճշտութիւնը: Ամենէն յուզումնաւոր զարագանքուն մէջ անգամ անիկա կը պահէ իր պաղարիւնութիւնը, կը կտրաւարէ ինքզինքը, գատողութիւնը կը գործածէ եւ ամենեւին չի յար ախտաւոր. սակայն՝ մանքալիզմի գիրքը: Անտարակոյս ասիկա իրեն շահը կ'ըլլայ, միւս կողմէն, սակայն, անուրանալի է, որ նոյն այդ պարագան իր քերթուածներէն մօտեց կուտայ վարդապետական, քարոզական բոլոր մը՝ ուրիշ պարտ էր խուսափիլ քերթողը:

Հայ ժամանակակից քերթողներու մէջ քիչեր կան որոնց բանաստեղծութիւններուն կարենանք ա'յնքան բարոյական արժէք բնծայել, որքան կարելի կ'ըլլայ բնծայել Թէքէեանի քերթուածներուն: Այս բանաստեղծի արտադրութեանց արուեստը զիւրաւ տեսանիլ, զիւրաւ զգալի, այլ խօսքով պոստ չէ: Չայն ճաշակելու համար երբեմն պէտք կ'ըլլայ մէկէ աւելի անգամներ կարդալ կտորը: Մէկու մը արեւելքցիի զիւրաբորբ, զգայնիկ խառնուածքը կրնայ մոլորեցուցիչ առաջնորդ մը ըլլալ, երբ կտորը չի յուզեր, ցունց չի հաներ զինք: Թէքէեանի կտորներուն մէջ առողջ բան մը կայ, եւ կարելի չէ մօտենալ անոնց՝ թունդ ելած

ջիւղերով: Անոնց առթած յուզումն իսկ աստիճանական ընթացք մը ունի. տակաւ դետի վերածուող առուի մը ընթացքը՝ որ սահանքներ չունի, որ բարձր ժայռերէ չի գահալիժիր, այլ հեղասահ գնացքով մը կը շարունակէ ընթանալ. անիկա երթալով կը ծաւալի եւ կը խորունկնայ մանաւանդ: Ու ընթերցողին հոգին՝ որ աստիճանական այդ խորացման կ'ընտելանայ, կ'զգայ թէ անսնունդ չի մնաց եւ սոսկ աղանդերներով չի խարեց ինքզինքը:

Թէքէեան կը տեսնէ իրերը, եւ ա'յնքան լաւ կը տեսնէ զանոնք իրենց զանազան հաստատակողմերէն, որ ա'լ երազելու հարկը չի զգար, ոչ ալ պէտքը կ'զգայ չքել հանդերձանք մը զգեցունելու անոնց: Ասոր համար է, կը կարծեմ ես, որ անիկա ամբողջապէս իր վերայէն մէկզի նետած է բանաստեղծութեան երբեմնի պայմանադրական լեզուն, կարեւորութիւն չէ ընծայած ցուցակադրուած եւ խնամով պահուած մասնաւոր բառերու եւ ստեղծութիւններու, զաստիճան կամ ուժանութիւն զարծուածքներու, եւ խորհրդապաշտական կամ ապագայապաշտական աւելորդ հովերու: Ստույգ է որ ներքին խոր ու ոչ-հասարակ զգացումներ երեւան բերելու հայեցակէտէն՝ խորհրդապաշտի մը շափ ջերմեռանդ է Թէքէեան, եւ սակայն զանոնք արտայայտելու իր պարզունակ ու արձակունակ ձեւին մէջ իրապաշտ մը՝ որ իր արուեստը ի գործ կը դնէ առանց ճիշդի, առանց անդրադարձումի, ու թերեւս իսկ՝ անգիտակցօրէն:

Հայ ժամանակակից ամենահռչակաւոր ու ժողովրդական քերթողներու կարգը դասել զինք՝ ճիշդ պիտի չըլլար թերեւս. եւ սակայն, պէտք է յարել որ իրեւ խորհուրդ քերթող ամենաառաջին տեղը կը բռնէ ինք, եւ զժողովրդ թէ գտնուի ուրիշ մը, որ այդ տեսակէտէն արժանի ըլլայ բազմապատկեան եղբ կազմելու անոր հետ:

Բացարձակապէս ու շարունակաբար լաւատես խորհողը չէ Թէքէեան: Երբեմն մեղամաղձոտ է: Եւ սակայն, իր քերթուածներուն մէջ ծաւալող մոայլը՝ սիրտը կրծող վշտերէն չէ այնքան, որքան մտածման յրջութենէն՝ որ ծանր ու գփուարին բան մ'ունի իր մէջ: Թէքէեան չարձանադրեր իր զգացումները այնպէս՝ ինչպէս որ կուգան, այլ իր գաղտնիութեան բովէն անցնելով կ'ընտրէ զանոնք միայն՝ որ մեղադրելի ոչինչ ունին իրենց մէջ: Ու այսպէս Թէքէեան, զուշաւոր իրապաշտ մը ըլլալէ վերջ, կամ անոր հետ միաժամանակ՝ կ'ըլլայ նաեւ բարոյապաշտ մը: Ու յետոյ, ամենէն շօլէն նիւթերուն անդամ կը մօտենայ ակնածանօք, եւ իր վախերն ու տարակոյտները կը յայտնէ այնպիսի փափկանկատութեամբ մը՝ որ իր մէջ եթէ ոչ տաք-սրտութեան, պէթ տաք-գլուխութեան նշոյն իսկ չի պարփակեր:—

Եւ իմ ազգըս—իմն մերէ ա՛հ մերէ իմն, խեղճ ազգդ իմ Բաւական կեանք ունի՞ դեռ. — մերէ եթէ կ'երկմտիմ— Ողջունելու ապագան գոյ կանչեցիմ անձկանօք,
Եւ գոյ այսօր ցոյց չի տար մեզի ոչինչ ու ոչ ոք...:

Ասոր իբրեւ օրինակ կրնան ծառայել նաեւ հետեւեալ տողերը՝ որոնք առնուած են Ուրախութիւնս խորագրով քերթուածէն եւ ուղղուած են բուն իսկ իր ուրախութեան:—

Բայց կ'սպասեմ քեզի դեռ,
Ու դուն երբեմն կուգաս.
Գալըդ վախով կը դիտեմ,
Կուգաս ցաւի պէս վըրաս:

Դրօշը, աշտարակը, ասուղները, արցունքները,
Պարթենոնը, Բարիլը, հինգ զգայարանները եւն.,
Եւն. երազել տալէ աւելի, խորհրդածել, միտք քոյ-

նեցնել կուտան իրեն: Ամենէն բանաստեղծական տե-
սարաններն անդամ կը ճնշեն իր ըզեղը: Ու ինք վսեմու-
թիւն մը, գեղեցկութիւն մը կուտայ այնպիսի իրերու
ու դէպքերու որոնք անսովոր ոչինչ ունին իրենց մէջ,
եւ որոնք աննշմար անցեր են շատերէն: Ու Թէքէեանի
տարբերութիւնը՝ ուրիշներէն, հոն է որ արտասովոր
յոյզերու եւ վեհատեսիլ երեւոյթներու ի ինզիր չսպա-
ռեր իր կորովը: Իրեն համար գրեթէ ամեն ինչ ներշն-
չում մը ունի. բաւ է որ ինք այդ վայրկեանին տրամա-
դիր զգայ ինքզինքը այդ ներշնչումը թուղթին յանձնե-
լու:

Եւ սակայն փիլիսոփայ միտք մը չէ Թէքէեան,
բառին ոչ-մասնազիտական առումովն իսկ: Տարակոյտ
չի կայ թէ դասաւորեալ դրութեան մը ստեղծումը ան-
հրաժեշտ չէ փիլիսոփայ մտքի մը գոյութիւնը շեշտե-
լու համար: Տէմիրճիպաշեան փիլիսոփայական դպրոց
մը չի հիմնեց, եւ սակայն է ու կը մնայ իբրեւ հայ մե-
ծազոյն փիլիսոփայ բանաստեղծը: Եթէ երկրորդի մը
անունն ալ տալ հարկ ըլլար, պիտի չի վարանէինք յի-
շել՝ Ինտրան, առանց սակայն զայն Եղիային հետ բաղ-
դատելու յանդգնութիւնը դործելու: Ու եթէ Թէքէեա-
նի կը զլացուի այդ տիտղոսը, պատճառը այն է որ ինք
կը խորհրդածէ, այլ չիմաստասիրեր, չի փիլիսոփա-
յեր: Իմաստասիրութեան բարձունքները անմերձենալի
կը մնան իրեն: Թո՛ւր չքն է արդեօք որ կը պակսի.—
թերեւս: Ասիկա ըսելէ յետոյ, յարենք նաեւ թէ, պէտք
չէր որ արտադրուած ըլլային, եւ կամ պէթ մնալու
սահմանուած դրքի մը էջերէն պէտք էր խոստալ վտար-
ուած ըլլային այն կտորները՝ որոնք ոչ միայն արձա-
կունակ են, այլեւ մանկունակ, այլեւ տղայական, այլ-
եւ տափակ, բառին քիչ մը նեղ առումովը: Ու արդէն
հրաշք պիտի ըլլար, եթէ Թէքէեան կարենար ա'յնքան
հասարակտեղիք ու հանդուժակ նիւթերէ գլուխ-գոր-
ծոցներ արտադրել շարունակ: Ու ըսենք ալ, որ իր ձա-
խող կտորներէն շատերը կը գտնուին մանաւանդ իր

այն չարքին մէջ, ուր որպէս թէ աղբային լարն է թըր-
թոացեր աւելի: Հոն է որ բանաստեղծ թէքէեանէ աւե-
լի երեւան կուգայ մանաւանդ քարոզիչ թէքէեանը:
Հասարակական լարները հասարակական լեզուով ը-
սելուն մէջ է բանաստեղծութիւնը: Եթէ այդպէս ե-
ղած ըլլար, մարդերու մեծամասնութիւնը բանաստեղծ
եղած կ'ըլլար: Եւ սակայն, առերեւոյթ հասարակա-
կի նիւթերէն մեծ մասնով թիւններ հանել եւ պատշաճ
կազմաւորներու մէջ ձուլել՝ քիչերուն տրուած է: Այդ
քիչերն են բանաստեղծները: Եւ թէքէեան ունի արտա-
գրութիւններ՝ որոնք այդ քիչերուն կարգը կը դասեն
զինքը առանց այլեւայլի:

Թէեւ գեղարուեստական չէ թէքէեանի լեզուն, եւ
սակայն ունի առաւելութիւն մը՝ որ մասամբ կը դար-
մանէ այդ թերին: Անիկա անսեթեւեթ է, կարուկ,
կուռ: Ճապաղութիւն չի ճանչնար: Այս քերթողին կը-
տորները ա'յնքան խոսեցաւ են յաճախ, որ զուն ուրեք
պատճառի եւ արդիւնքի յարակից կապերը ցցեալ հան-
գամանք մը կ'առնեն: Թէքէեան յայտնադէպ կը խորշի
երկարարանութենէ, եւ մտտի վրայ կը համբուին իր
այն քերթուածները՝ որոնք սովորական չորս-հինգ
տուներէ աւելի երկար եղած ըլլան: Մանրամասնու-
թեանց մէջ չի մտնէր այն, եւ էականն ու երկրորդա-
կանը զանազանելու ճաշակին տիրացած է մեծ չափով:
Միայն թէ թեւադրական լարէն չի կրնար ազատել իր
քնարը, եւ այդ է որ վարդապետական թօնը ուժեղ կը
հնչեցնէ:

Թէքէեան ունի նաեւ հազիւ նշմարելի հակամիտու-
թիւն մը գործածելու բառախաղեր, որոնք թեթեւ հեղ-
նանք մը կը դնեն իր կտորներուն մէջ, եւ ասով այլա-
պէս նոր դրոշմ մը կուտան անոնց: Այս պարագան ալ
ինքնին կը ցուցնէ թէ, թէքէեան առ հասարակ արտա-
յայտութեան իր կերպին շատ փոյթ ու ճիւղ չընելով
հանգերձ, յաճախ միտքը կ'զբաղեցնէ իր կտորներով,
աշխատանք կը թափէ անոնց վրայ, երկունք կը քաշէ,

եւ կը գտնէ որ «Եղիցի»ի մը աստուածային պատգամի
մենաշնորհը զլացուած է իրեն: Իր մէջ կը պակսի բը-
ռնիւղ զգացումը, արուեստագէտի տաքիքակ խառնը-
ուածքը: Ու ինք որ սոսկ առարկայական քերթող մը
յայտնուած է, իր գիտելու ա'յնքան գնահատելի կա-
րողութեամբը թերեւ կարենար քնարական խիստ ար-
ժէքաւոր կտորներ արտագրել, եթէ միանգամայն օժ-
տուած ըլլար վառ երեւակայութեամբ: Այս թերին է
որ ցուրտ քերթող մը կ'ընէ զինքը, թէեւ, պէտք է ըսել
որ, թէքէեան՝ իր բազմաթիւ ցուրտ այլ խորիմաստ
քերթուածներուն քով ունի նաեւ սահմանափակ թուով
քնարական բանաստեղծութիւններ, որոնք ցոյց կու-
տան զգայնիկ հոգի մը... որոշ վայրկեաններու մէջ:
Ու գիտելի է որ թէքէեան ամենէն աւելի կ'աղբուր
մանկութեան տարիներէն ու իր պատկերները ընդհան-
րապէս կը վերցնէ այդ շրջանէն: Ժամանակ մը ուսու-
ցիչ ըլլալուն է արդեօք որ այնքան խոր տպաւորու-
թիւն կրած է մանուկներու կեանքէն: Ո՛վ գիտէ: Ստոյգ
է սակայն, որ երբ մանկութեան երազներէն կ'սթափի,
ու ինքզինք կը գտնէ ներկայ ցուրտ իրականութեան
մէջ, կը ձայնէ. —

Ես չը գիտցայ բառերն երբեք՝
Որո՞ք սրտին եմ բանալին.
Եւ մընացի վաւարակաբեկ
Սիրումներու դրան ետին...:

Ու կ'աւագէ որ գտելի մը չնորհն անգամ զլացուեցաւ
իրեն: Ինքն է որ այս առթիւ կ'արձանագրէ իր փափա-
քը ըսելով. —

Երբ ես ծըռիմ՝ ան բարձրանա՞ր քովս ի վեր.
Իմ սպառած կեանքիս հիւքովն առ լըցուկ.
Ես՝ հովանի անոր եւ ան՝ ինձ նեցուկ,
Եւ նոր արեւ՝ աչքին մէջ աչքս գոցուէր...:

Մինչդեռ հիմա դուռնէ ի դուռ, մինչեւ վերջ,
Քիչ մը գորով պաղատելով՝ պիտի գամ
Օտար տըղոց բով քափառիլ յարածամ...:

Օտար տըղոց, աշուրներուն, հոգւոյն մէջ
Դողդըղագին պիտի տըղա՜ս որոնեմ,
Եւ անծանօթ՝ պիտի մեռնիմ անոնց դէմ...:

Աստեք, ինչպէս նաեւ այս կարգի իր մէկ քանի ու-
րիշ կտորները կը ցուցնեն թէ թէքէեան ալ ունեցած է
իր գերզգայութեան վայրկեանները, երբ սիրտը յաջո-
ղած է մեծ մասամբ իր տիրապետութեան տակ առնել
ըղեղը եւ թոյլ չի տալ որ սոսկ ցարա դատողութիւնը
դնէ իր կնիքը արտադրութեանցը վրայ: Աստեք, սա-
կայն, բացառութիւններ են դրեթէ, եւ անգոր են այլա-
պէս ներկայացնելու խկական թէքէեանը՝ որ եղած է
ու կը մնայ Անկլո-սաքսօն քերթողներու մերձեցող,
գանկի խորիմաստ բանաստեղծ մը:

ԳԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱ

Քաթիպայի կուրծքին տակ կտակած մը կար, կըս-
կիծ մը, որ կը կրծէր իր սիրտը: Անմահութեան բաղ-
ձանքը՝ որ գեղեցիկ ջրչուշանի մը պէս կը բացուի
մարդոց հոգիներէն ներս, իր թոյրին թովքը աւելի եւս
կը շեշտէ գրողներու աչքին, որոնք իրենց սովորաբար
անբարեկեցիկ ու անհրապոյր սա կեանքէն անդին, ի-

ԳԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱ

րենց երկերուն մէջ յաւիտենապէս ապրելու ակնկալու-
թիւնովը կ'երջանկանան: Բայց սնուցուած այդ յոյսը
չքնաղ արշալոյսի մը բոցեղ ցուքը չղկենուր մշտնջենա-
պէս. կայ եւ վերջալոյսը, որմէ վերջ մանաւանդ գի-
շերը՝ ուր մութը կը թանձրանայ, եւ մահուան կասկա-

ծը՝ համայնապարտած ուժերն սարսափի մը պէս՝ կը գրկէ հեղինակներու ողջ էութիւնը... ու ահա պաղատազին կոչեր կ'ընեն անոնք, աղերսներ, չքմեղանքով լեցուն աղօթքներ, ուր կ'ըսեն թէ՝ իրենց երգը «ոյրութն» եղեր է, «ու անուշ», «քնարին ձայնը մեզմիկ ու քնքուշ»։ ա՛յ ինչո՞ւ համար ուրեմն

Այնքան անգուշ լինի Լեւոս գետ
Որ անունն անգամ անէ նա անհետ։

Քաթիկոսայի կասկածը աւելորդ էր սակայն, այս անգամ։ Լեւոս գետը չեղաւ անպսի՛ծ՝ հանդէպ Քաթիկոսային, իր թաւալղլոր կոհակներուն մէջ խեղդելու համար անոր անունը, ու մոռացութեան անյատակ անպսի՛ծներուն խորը թաղելու համար զայն։

Ու եթէ ապրեցաւ Քաթիկոսան, պատճառը այն էր որ, ժամանակին մարդը եղաւ անիկա։

Երէկի գրազէտները առաջնակարգ քերթողի կարգը դասեցին զինքը. այսօրուան ու վաղուան քննադատները կրնան իրապէս զլանալ իրեն գեղապէս բանաստեղծի մը համբաւը, բայց ժողովուրդը պիտի սիրէ զինքը. ու ատիկա բաւականաչափ ապացոյց մ'ընէ թէ՝ պիտի ապրի ան։ Վասն զի հեղինակին անմահութիւնը կերտողը ժողովուրդն է առաւելապէս։

Քաթիկոսայի լեզուն պարզ է չափազանց։ Ուրուամներ, զիւտեր, բարդութիւններ չի կան այն տեղ։ Զի կան նաեւ հոն ծանր ու ճեղղ միտքեր։ Հասարակութիւնը գոռարութիւն չի քաշեր ըմբռնելու համար Քաթիկոսան. մասնաւոր ճիգ մը ընելու եւ յոգնութիւն յանձն առնելու պէտք չկայ վայրկեաններով յամենալու համար անոր կտորներուն առջեւ, ուր պարփակուած խորհուրդները այնքան հասարակ են յաճախ, որ միամտութեան մը սահմաններուն կը մօտենան։ Հասարակ ժողովուրդը ընդհանրապէս չի սիրեր խորհրդածել,

վերլուծել, միտք յոգնեցնել. անիկա կը բաղձայ որ, իր ընկերոջ հետ ունեցած խօսակցութիւններուն պէս զիւրըմբռնելի ըլլան իրեն հրամցուած կտորները. — քիչ մը աղբ, կտոր մը հայրենիք, պուտ մը վրէժ, կաթիլ մը հեռ բաւական են թունդ հանելու ժողովուրդին ջիւղերը ու մղելու զայն ընկճող ուխտանաչներ՝ զոռալու։ Ու Քաթիկոսան գտաւ զսպանակը, յուզելու համար ժողովուրդին սիրտը, ու ապրելու անոր հոգիին մէջ։ Իր երգերը հասարակութեան հասցէին ուղղուած գովքեր չէին միշտ, հարկաւ։ Եղան կտորներ՝ ուր ցեղին ցուցուցած անհաճոյ թերիները լռոններու հանդույն ցցուած ներկայացուեցան. բայց ժողովուրդը զանոնք կարդալով հանդերձ չի դադրեցաւ Քաթիկոսան սիրելէ։

Դրամապաշտութեան, կեղծաւորութեան, խարդաւանանքի այն ոգիները, որ այդ օրերուն, աւելի քան երբէք, թեւ առած կը թռչաէին հայկեան հորիզոններուն վերեւ, Քաթիկոսայի նշանադրութեանը թիրախ ծառայեցին, ու անիկա հարուածեց զանոնք անխնայ։

Քաթիկոսային մէջ երեւոյթ մը չէ հայրենասիրութիւնը, այլ շարախ մը՝ որով խմբուած է իր ամբողջ էութիւնը։ Կեանքը՝ իրեն համար՝ խմստ մը չունի առանց ատոր, եւ այդ է պատճառը, որ իր բոլոր կտորներուն մէջն ալ անկեղծութեան ծորիլը կ'զգանք։ Անկեղծ անձ մը, բարեկամ է միշտ ալ մեզի, յանդիմանէ այն զմեզ, թէ գովէ. ու Քաթիկոսան բարեկամն եղաւ ազգին, եւ ազգը ճանչցաւ այդ անկեղծ հոգին ու անոր կշտամբանքին մէջն անգամ տեսնել կարծեց զարման մը իր իսկ ցաւերուն։

Ունեցած ենք գրազէտներ, հմուտ, գեղոճ, տաղանդաւոր հեղինակներ, որոնք սակայն, իրենց պատեանին մէջն են ապրեր միայն. ժողովուրդը՝ իր անսահման ցաւերովն ու անհուն կորովովը՝ ուշը չէ դրաւ անոնց. անոնք պիտի ապրին գրականութեան մէջ իրաւ, բայց երբէ՛ք ժողովուրդին՝ որ անոնց անունն

խիկ փոյթ պիտի չընէ ուսնելու ու յաջորդ սերունդներուն կտակելու: Քաթիպան տասնկներէն չէր. ժողովուրդին զաւակն էր ան, ու միշտ ալ մօտ՝ ժողովրդական խաւերուն, անոնց տանջանքներուն, տենչերուն, երազներուն: Թախիծը՝ որ չօչափելի իրականութեան մը պէս կը կախուէր հայուն երկինքներէն, մղեց Քաթիպան մնջելու տաղեր, ուր սղաւորի մը լալկան, անմխիթար հառաչներէն աւելի՝ յարութեան մը ջերմ-
ոսանդ հաւատաւորին ժպիտը կ'սկսէր ազդուի: Ժողովուրդը իրեն հետ նստող սղաւորը մը փնտռելէ աւելի՝ կ'որոնէ մէկը, որ համայնատարած լացերուն մէջէն կանգնի տիտանի մը պէս ու սիրտանքի իր բառերը որոտայ վշտերէն յոգնած սրտերուն: Ու Քաթիպան ճանչցաւ ասաջնորդի իր դերը:

Եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ ունեցած իր չփումը տուաւ այն բարերար արդիւնքը՝ որով ան մէկդի թօթափեց բոլոր հնութիւնները, ու նոր կորովով լեցուած՝ ուստահայ աշխարհիկ գրականութեան ու ընկերական ընդհանուր վերածնունդի հիմնադիրներէն մէկը հանդիսացաւ: Իր սկզբունքները՝ որոնցմով ասաջնորդուեցաւ անիկա՝ գրին գինքը պայքարողի գերին մէջ, ու ինքը՝ որ ամենէն աւելի մեր պատմական գէմքերովն ու գիրքերովը կը ջանար խանդավառել հասարակութիւնը, ասին եղաւ որ, ստիպուեցաւ պոստալ անոր երեսին:—

Հայկ ու Լեւոնին մոռանալ, եղբարք,

Թափ տանք մեզանից փոշին հնութեան,

Վերածնենք մեր մէջ նոր կեանք ու նոր քարք:

Նոր կեանք ու նոր քարք.— ասա ինչ որ անհրաժեշտ էր այս առին հայ ժողովուրդին համար: Անցեալի փառքովը խանդավառուելու եւ անով հպարտանալը բաւական մեծ արժանիքներ չեն տարիլ ուղիղ, ու անպայման անկախ կեանքի մը ձգտող հասարակութիւն:

Ներուն համար: Նոր քաղաքներ, նոր խոհանրեր, նոր խմորումներ պէտք են կարենալ կերտելու համար նոր դարադրուիներ. այլապէս չեն ծնիր օրուան մարտիկները: Այս օրուան հերոսական փառքը, որ Դօրպատեան համաստեղութիւնը այնքան չքեղօրէն ու մարգարէօրէն գծեց իր երկերուն մէջ, եւ զոր իրաւամբ վայելեցին նոր սերունդին զինուորական կուռքերը, ա'յնքան ակնախորհիլ է որքան մեր պատմական գիւցադներունը, որոնք սակայն,— չի մոռնանք որ— ամբողջ ազգի մը մարտական ուժն ունէին իրենց օժանդակ:

Քաթիպայի օրերուն՝ ստրկութիւնն ու կոյր համակերպութիւնը կը շարունակուէին տակաւին, հակառակ անոր որ, մօնիօքեան բարբարոս թաթը՝ արդէն իսկ՝ անտանելիօրէն ծանր էր դարձած ազգին վրին, ու անպայման որ այս օրուան համեմատաբար սէգ կեցուածքը ազուոր երազ մը մնացած պիտի ըլլար զեռ, եթէ Արովեանցի, Քաթիպայի, Նալբանդեանցի, Արծրունիի ու Բաֆֆիի նման ուժեղ անհատականութիւններ իրենց գրիչով չի փարատէին ծանրացող թմրիւրը:

Անկէ ատեն, կէս դար է անցեր արդէն, յիսո՛ւն տարի, ու ազգը իր ծոցէն բաւական թուով զաւակներ է տուեր ինքնամոռաց ու անձնանուէր, որոնք կամովին նետուած են փոթորիկի գիրկը, Քաթիպայի երգը իրենց շրթներուն:—

Թող փչէ քամին պաղ պաղ երեսիս,

Վերէն ամպերէն սաստիկ ձիւն քող գայ

Որքան որ կ'ուզէ քող փչէ հիւսիս,

Յուսով եմ վաղ—ուշ գարունը պիտ' գայ:

Այդ դարո՛ւնը, որուն բարի արեւին տակ պիտի ժպտի ծովը, ու հայորդիները, ա'լ երջանիկ, նաւակնին անոր սարսուտ ալիքներուն յանձնած պիտի մըրմընջեն:—

Լճի մէջ նաւակը

Մեղմ հովով կը տանի

Ու այդ համբար պիտի չըլլայ էն վերջը փոթորիկ մը
դուռ, փշրելու համար նաւուն կողերն ու մուրցքով մը
խեղդելու սիրահարն ու... չքնաղ սիրուհին:

Եթէ, օր մը, հայ գրականութիւնը ա՛յնքան անու-
ղոք դանուխ, որ սուր քննադատութեամբ մը փշրէ Քա-
թիպայի բանաստեղծական համբարը, ու ջանայ մո-
ռացութեան տալ անոր երգերը, պիտի մնայ դեռ տաղ
մը՝ որուն պիտի չի կրնայ մօտենալ տաղարը: Մ'չտա-
ղալար ուռիի մը նման անիկա պիտի բացուի մեր հոգի-
ներուն վրայ, ու մենք, հայրենարարածիկ մեր տենչե-
րուն մէջ, պիտի թռնք երազներու աշխարհը, ու սըր-
տով ու շրթներով ման պիտի գանք:

Մայր Արաքսի ափերով...:

Ասիկա սերունդներու երջանկութիւնը պիտի ըլլայ
դարեր դարերով, ու Քաթիպան՝ սղեկաշուելիք տեսիլք
մը՝ որ իր երկնած այս արամանուշ խորհուրդներուն
մէջէն անմահօրէն պիտի ժպտի:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Քարը ճեղքող, ու քարին վրայ արձատ նետող բու-
սականութիւններու հանդոյն, Արտաշէս Յարութիւն-
եան, անհնարին պայմաններու մէջ ծիլ արձակեր, ա-
ճեր եւ առանձինն, միս մինակ, իր տաղանդն է հասուն-

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ցուցեր դաւառի մը խորը: Նախակրթարանական դա-
սընթացք մ'իսկ չաւարտած, նետուեր է կեանքի ապա-
րէզը, ու յամառ աշխատութեամբ հասած է զարգաց-
ման այնպիսի աստիճանի մը՝ որուն հաղիւ թէ հասած
ըլլան մեր մէջ Կեղրոնականի ու Պէրպէրեանի նման

բարձրագոյն հաստատութիւններու ամենափայլուն չրջանի ընթացքն աւարտող գրադէտներէն քիչերը: Ինքնօգնութեան, ինքնհաստէնութեան անհման տիպար մը՝ որու ուսումնասիրութիւնը օգտակար պիտի կրնար ըլլալ ամենէն առաջ անոնց՝ որոնք բաղդին իրենց զլացած վարդապետն պատահութիւններէն կը դանդաղորդին շարունակ: Պէտք է յարել սակայն, որ եթէ գաւառի այդ անկիւնը փարթամ գասընթացքներու պատահութիւնը զրացաւ Յարութիւնեանի, միւս կողմէ տուաւ անոր՝ մենիկ ու խաղաղ անկիւնի մը բովանդակ վաճառքը՝ զոր զօռար թէ մատուցանել կարենար մայրաքաղաքի աշխարհէն բարդ ու քիչ մըն ալ հեւ ի հեւ կեանքը: Գաւառի կաղղուրող օդը եւ լեռներուն ու դաշտերուն մօտիկ գրացնութիւնը անոր միտքը պայծառութեամբ կ'ողողէին եւ ինքնաշխատութեան կը մղէին զայն: Ուրիշներ՝ բնութեան այդ ջինջ տեսարաններուն առջեւ երազէին թերեւ, ու անընդհանրապէս հաճոյքը բաւ համարէին գաւառացի իրենց գիւրահաճ որտի՞ն համար: Արտաշէս Յարութիւնեան, ընդհակառակը, խսկումներու կը տարուէր, եւ ատենցով գոհացած չէր զանէր իր զօռարահաճ միտքը: Ու հոգ էր որ իր պրպտումները կ'սկսէին, ու բաղմամբ ընթերցանութիւններ ծայր կուտային, մինչեւ այն աստիճան որ անիկա կարող կ'ըլլար լիովին հետեւիլ ոչ միայն մեր, այլեւ համաշխարհային գրական ու գեղարուեստական նոյն խի գիտական բոլոր շարժումներուն, սովորելով նախ Թրանսիւնը ա'յնքան մաքուր, ա'յնքան լիակատար թերեւ, որուն նմանը համալսարանի գրասենյակներուն վրայ խի չուսուցուիր: Ու ինծի այնպէս կուգայ թէ այդ է պատճառը, որ Յարութիւնեան, քիչ մը շատ ձեւապաշտ ըլլալով հանդերձ, կրցաւ որդեգրել արտայայտութիւն ո՞՞մ մը եւ քննադատելու եղանակ մը՝ որ ինքնատիպ բան մը ունէր իր մէջ եւ ուղղութիւն կը հրաւիրէր իր վրայ: Յարութիւնեանի լեզուն, մա-

սամբ մանուածապատ ըլլալով հանդերձ, ճիշդ է եւ հաճոյքով կը կարդացուի: Ինք մեծ տարբերութիւն չի դնէր հին ու նոր բառերու, ոճերու միջեւ: Այդ է պատճառը որ երբեմն հնարոյր բացատրութիւններ կը գտնենք իր աշխարհէն մաքուր ու յանձնարարելի լեզուին մէջ: Հին ու նոր բացատրութիւններու միջեւ մեծ տարբերութիւն չի դնող Յարութիւնեանը, սակայն, իր բովանդակ ուժով կը պայքարէր հին դաղափարներու, հին կարգերու դէմ, եւ կ'ըլլար նորագոյն դաղափարներու առաքեալը եւ իրաւամբ կը յայտնուէր իտէլապաշտ գրողէն մը՝ որ իր որոշ պատգամներն ունէր հնչեցնելիք հայ գրական աշխարհին: Յարութիւնեանի գրական զօռարահաճութիւնները իր քերթուածներուն օգտակար ըլլալէ աւելի օգտակար եղան մանաւանդ միւս բանաստեղծներուն, որոնք այնպէս դուրս գէին հրապարակը անարժէք ոտանաւորներով: Յարութիւնեան՝ քննադատի բարձրագոյն կոչումին գիտակ՝ խնդրոյ առարկայ կ'ընէր ոչ միայն միջակութիւնները, այլեւ միջակութիւններէ վեր արուեստագէտներու երկերը՝ որոնք նորութիւն չէին բերեր, այլ մշտնջենապէս ինքզինքին կը կրկնէին:

Յարութիւնեան՝ գրական քննադատի գրիչը ձեռք առնելէ առաջ՝ իր վրայէն թօթափեց այն թիւր ըմբռնումը՝ որու համաձայն գրական քննադատի պաշտօնը տարբերութիւն պէտք չէր ունենար գրադիտութեան վարժապետի պարտականութեան: Որպէս թէ քննադատն ալ, վարժապետին պէս կոչուած ըլլար գրողին «սխալները մատնանշել, թերութիւնները շտկել, կանոններ առաջարկել եւ օրէնքներ պարտադրել»: Այս թիւր ըմբռնումով ճամբայ ելնող քննադատը, բնականաբար, գործին արատներուն պիտի դարձնէր իր ամբողջ ուղղութիւնը, զանոնք ներկայացնելու, եւ այնպէս վարժապետի իր բանդիտութիւնը պօռալու աշխարհի երեսին: Երկին գեղեցիկագիտական արժէքը

և անկէ ծորող հոգեկան հեշտանքը կը մոռցուէին, կը
 կորսուէին ձեւական կամ կանոնական սխալներու
 պրպտումի և մատնանշումի մասնաւոր ջանքերուն
 մէջ, և քննադատութիւնը կը դառնար կ'ըլլար սոսկ
 մակերեսային հնչող, կեղեւին հետ խաղացող գրու-
 թիւն մը՝ որ արուեստը զանց ըրած՝ արհեստին կը
 կառչէր իր բոլոր ուժովը: Այս ըմբռնումը, խորհելու,
 մտածելու և գատելու այս եղանակը, այսօր իսկ,
 գեղարվարար, կը պահէ գեւ իր թափը ոչ միայն մեր
 հասարակ ժողովուրդին, այլև նոյն իսկ մեր կարգ մը
 գրողներու և քերթողներու մտքին մէջ, որոնք կ'ակն-
 կալին մի առ մի մատնանշուած տեսնել թերութիւն-
 ներն ու լսել զանոնք զարմանելու միտող միջոցները:
 Քննադատը կրնայ ընել այդ, եթէ ուզէ. բայց անոր ա-
 ւագ պարտականութիւնն է թափանցել գրական գործի
 ներքին արժէքին, ըմբռնել հոն զրուած արուեստը, և
 ջանալ վեր հանել, պարզել, բացատրել գայն ընթերցող
 հասարակութեան, նպատակ ունենալով սիրցնելու
 գործը և անկէ զլիտող հոգեկան հաճոյքին հաղորդա-
 կից ընելու նոյն ինքն հասարակութիւնը: Քննադատը
 անով պիտի զանազանուի հասարակութենէն որ ինք ա-
 ւելի ըմբռնէ, աւելի հասկնայ, աւելի վայելէ բուն ար-
 ուեստը: Քննադատը պարտի վերցնել գործը այնպէս,
 ինչպէս որ ինք և կամ զանազան գաղափարքեր ու կա-
 նոնադիրքեր կ'ուզէին որ եղած ըլլար: Քննադատը ու-
 սուցիչ մը ըլլալէ աւելի մեկնող մը, մեկնաբանող մըն
 է, որ պարտի ըլլալ միանգամայն արժէքներու վերլու-
 ծող մը՝ գտնելով ու վեր հանելով խնդրոյ առարկայ
 երկի հեղինակին տաղանդին չափն ու ինքնայատուկ
 գրոշմը: Արտաշէս Յարութիւնեան ունէր այս ըմբռ-
 նումը, և ամէն անգամ, որ իր գրչով, երկերու կամ
 անձերու կը մօտենար, անոնց թերութիւններէն առաջ
 կը ջանար անոնց արժէքները մատնանշել, առանց, սա-
 կայն, զանց ընելու Երկին կամ Երկասիրողին արժէքը

նուազեցնող կէտերը՝ նրոնց սրբադրութիւնովը՝ չէր
 մտահոգուեր: Վասն զի, ինչպէս կ'ըսէ ինքը. — «Կրնայ
 պատահիլ որ մարդ չգիտնայ թէ ի՞նչ է իր շուրջը, չը
 հունձ» երբ շատ լաւ գիտէ թէ ի՞նչ է իր շուրջը, չը
 հաշտածը: Գտնուածները կործանելու պէտքին առջեւ՝
 պէտք չկայ ուրեմն անդաճածու տեղը բան մը տալար-
 կելու: Ասիկա քննադատին ժխտական գերն է սակայն».
 անոր աւելի աւագ պաշտօնը սոսկէ կը բացատրէ Յա-
 րութիւնեան. — «Քննադատը խորաններ կը բարձրացը-
 նէ, գափնիներ կը հիւսէ, բաղիններ կը կանգնէ արժա-
 թիւնն ու այլազանութիւնը պանդխտին հմայքը բարձ-
 թիւնն ու այլազանութիւնը պանդխտին հմայքը բարձ-
 րացնելու պիտի ծառայէին: Իր քրմապետի նուիրական
 գերին գիտակցութեամբ պաշտօն ունի ինք՝ հաւատա-
 րիմներ ու հաւատացեալներ պատրաստելու իր աստ-
 ւածներուն»: Յարութիւնեան՝ հակառակ իր այս գա-
 ւանդին, միշտ ալ ժրտ եղած է գափնիներ հիւսելու
 մէջ, և ամենէն աւելի Զիֆթէ Սարաֆի կիսանդրին է
 որ հանդիսաւորապէս գետեղեր է պանդխտին մէջ,
 որ հաւատաւորապէս գետեղեր է պանդխտին մէջ,
 աստուածութիւններու կողքին, ու թերեւ իսկ աստ-
 ւածութիւններու վերեւ: Ու յետոյ, հակառակ իր այն
 վարդապետութեան թէ «բոլոր յամառ վիճարանողնե-
 րուն մէջ միշտ աւելի կիրք, եռանդ կամ անհաշիւ եռա-
 սիրութիւն մը կայ, որոնք կը պոստրեն անկեղծ խո-
 հականութիւնը, յստակ գաղափարութիւնն ու մտաւորա-
 կան պարկեշտութիւնը, հակառակ իր այն համոզման
 թէ «բոլոր» կրթող վիճարանութիւնները, իրենց բո-
 վանդակ հնարքներով ու ձարպիկութիւններով զբառա-
 վանդակ են միայն», ինքն ալ, գեղարվարար, ու-
 նեցաւ իր սայթաքումները, և երբեմն ի յայտ եկաւ
 իրեն կրթող վիճարանող մը՝ որ փոյթ չըբաւ ստեղ-
 կովն ընելու անարժէքներուն հետ նաեւ մէկ քանի իրա-
 պէս արժէքաւոր, կարկառուն գրիչները:

Տարակոյս չը կայ թէ քննադատ մը նախ և առաջ

պէտք է ջիւղ ունենայ, ողնայարի տէր ըլլայ, խնամիր-
կան կապերէ չի տարուի, եւ սակայն, այդ բոլորին հետ
միասին պէտք է ըլլայ նաեւ սառնարիւն ու ոչ-քինա-
խնդիր: Յարութիւնեան— բացառելով իր հաղաւաղէս
սայթաքումները— այս բոլոր յատկութիւններն ալ կը
մարմնացնէր իր վրայ. ատոր համար է որ ինք հայ
գրականութեան քիչ շատ հեղինակաւոր քննադատներէն
մին ճանչցուեցաւ: Ամէն անգամ որ Յարութիւնեան
պաղարիւնութեամբ կը մօտենար երկի մը՝ իր դա-
տումներն ու վճռումները կը յայտնէր վերապահու-
թեամբ, լուսանցքի տեղ մը ձգելով, ի հարկին սրբա-
դրութիւններ եւ կամ յաւելումներ ընելու համար: Ա-
սիկա արժանիք մըն է ըստ իս: Վասն զի բացարձակ
վճիռ չի կրնար ըլլալ: Արուեստի, եւ կամ գրական երկ
մը թանձրացեալ, մերկ իրականութիւն մը չէ. հետե-
ւաբար ոչ միայն դժուար, այլեւ անարդար է բացար-
ձակ դատումներ ընել: Ասիկա պէտք է վերադրել ոչ թէ
ինքնապատահութեան պակասի, այլ, ինքնազստումի
առաքինութեան: Քննադատին դատումները վճիռներ
չեն, այլ, կարծիքներ. ու եթէ շատեր կը վիրաւորուն
եւ կամ կը քննադատեն, պատճառը այն է որ յայտնուած
միտքերը վճիռներու տեղ կ'առնեն, փոխանակ նկատե-
լու դանդաղ կարծիքներ՝ որոնք հեղինակին արտադրե-
լիք նորանոր երկերու համաձայն, փոփոխման ենթա-
կայ են: Պատահած է— ու ասիկա մէկէ աւելի պարա-
զաներու մէջ— որ Յարութիւնեան փոխէ իր կարծիքը,
եւ նախապէս արտայայտուածին բոլորովին հակառա-
կը արտայայտուի վերջէն: Ու ասիկա ոմանց կողմէ
քննադատի իր կարողութիւնը վէճի առարկայ ըրած է
մեր գրականութեան մէջ: Տարակոյս չի կայ որ Յա-
րութիւնեան իրաւունք ունէր իր կարծիքները փոփո-
խելու նորելուկ հեղինակներու մասին, բայց երբ խըն-
դիրը կը դառնայ արդէն իսկ իրենց վերջին խօսքը ըսած
հեղինակներու շուրջ, հոգ է որ Յարութիւնեանի նման

հասունցած ճանչցուող քննադատէ մը կ'ակնկալուէր
երկու կարծիք չունենալ:

* * *

Յարութիւնեանի բառամթերքը ճոխ է: Եւ ինծի
այնպէս կուզայ թէ անիկա՝ իր այդ մթերքին կրթնե-
լով է որ հրապարակ նետած է իր ոտանաւորները, ա-
ռանց թերեւս անդրադառնալ ուղելու թէ ատիկա ա-
ռանձինն բաւական չէ քերթուածները տպրեցնելու:
Նախ պէտք է որ բառերը իրենք հոգի ու շունչ ունե-
նան, այլ խօսքով պէտք է որ զգացումով, յուզումով
կեանք առած ըլլան: Կտորի մը գեղեցկութիւնը իր մէջ
գործածուած շողողուն բառերէն չէ որ կը շափուի,
եւ որչափ որ ալ Յարութիւնեան ճարտար եղած ըլլար
բառերու յարգարման ու անոնց պատշաճ գործածու-
թեան մէջ, վերստին պիտի չի կրնար տաքցնել իր կը-
տորները, վասն զի ամէն բանէ առաջ յոյզը, կենա-
րար այդ շունչը կը պակսէր, եւ յետոյ իր մէջ, երեւա-
կայութենէ աւելի դատողութիւնն էր որ կը գործէր, ու
այսպէս զինք կ'ընէր սոսկ մտածող քերթող մը՝ զուրկ
զգայութիւններու կրակէն, եւ իր քերթուածներուն
սաւառնում տուող թռիչքներէն: Իր քերթուածներուն
մէջ ամենէն աւելի հոգ տարուած է ձեւին եւ իմաստին:
Իրեն մօտիկ անձինք կը վկայեն թէ ընութեան տեսա-
բաններէն յափշտակուող մըն էր ինք: Թերեւս: Եւ սա-
կայն, իր քերթուածները այդպիսի խանդավառուող
հոգի մը ի յայտ չեն բերեր: Իրաւ է որ Յարութիւնեան
յաճախ քննադատէ բուն իսկ իր տպրած միջավայրէն
վերցնել պատկերները, եւ սակայն, ատոնք անդոր են
զգացնել տալու մեղի թէ իրապէս խոր եղած է իր վը-
րայ այդ տեսարաններու տպաւորութիւնը: Այս պա-
րագային մէջ Յարութիւնեան կրնայ քիչ շատ յաջող
պատկերահան մը նկատուիլ, իսկ նկարի՞չ մը՝ չեմ
կարծեր. վասն զի իր հոգիէն, իր եսէն գրեթէ ոչինչ
կը դնէ: Այնպէս որ զժուար թէ պիտի կրնանք զինք

դաւառացի գրող մը նկատել, երբ անդին կը տեսնենք Զարգարեանը, որ ուղղակի գիւղական ներշնչումներով հասունցուց իր տաղանդը, եւ Թլկատինցին՝ որ գերազանցօրէն դաւառիկ պատկերներ տուաւ ա՛յնքան համով հոտով ու կեանքով առյցուն:

Արտաշէս Յարութիւնեան միշտ ձգտում մը ունեցաւ դէպի բացարձակ գիտակցութիւն, ինչ որ թէեւ օգտակար եղաւ քննադատի իր պրպտումներուն, եւ սակայն, միւս կողմէ, վնասեց իր արուեստի գործերուն: Աւ յետոյ միշտ զգուշացաւ ուղղակի եւ սոսկապէս իր հոգիին, իր սրտին, իր եսին վերաբերող նիւթեր գրի առնելէ: Զայս ապացուցանելու համար ահա՛ իր խի խոստովանութիւնը. — «Գրական արհեստաւորի ասպարէզիւս ընթացքին, որ տեսակ մը միտաբանական հեշտութեամբ Գոգոյթա եղած է ինծի համար, ամենէն աւելի վախով ու տարակոյտով մօտեցած եմ այն նիւթերուն, որոնց մէջ պիտի պարտաւորուէի խօսիլ իմ հոգիս ու սիրտս ամենէն աւելի խորապէս, ամենէն աւելի ուժգնօրէն, ամենէն աւելի տպաւորած գրուածներու մասին: Հոգ է որ տպաւորութիւններուս եւ զգացումներուս ներքին հանդիսաւորութեան ու մեծութեան, ու զանոնք արտայայտելու իմ սոսոյց անբաւականութեանս պայծառ ու ցաւովին գիտակցութիւնը ունեցած եմ: Եւ ահարեկ, եւ սրտաբեկ, շատ անգամ ստիպուած եմ կանգ առնել, ու չեմ ուզած զպէլի այն ներքին տռամներուս, պահելով զանոնք նուիրականութեան խորանի մը վրայ, անմերձենալի, վարագուրուած, եւ հոգիիս բուրվառովը խունկ ծխելով անոնց: Անոնք, ինծի համար, ներքին գեղեցկութիւններ են, դաշնադին երանութեան պայմաններ, եւ չպիտի հանդուրժէի որ իմ գրողի փառասիրութիւնս, բառերու անճարակ աղմուկի մը մէջ, օր մը յանդգնէր խաթարել անոնց անճառելի մտերիմ իրականութիւնը»: Իր ներքին մղումներուն հանդէպ բռնած իր այս վերապահ

դիրքին վրայ կրնանք հիանալ, բայց չենք կրնար միեւնոյն ատեն անտեսել թէ ատիկա շատ խի վնասեց իր արուեստին: Եթէ, Յարութիւնեան թոյլ տար որ իր քերթուածներուն մէջ իր միտքէն աւելի իր սիրտը, իր հոգին, իր Եսը յորդէին, հաւանական է որ այսօր շատ աւելի յաջող կտորներ ունեցած պիտի ըլլայինք իրմէ: Ասկէ դատ պէտք է յարել տակաւին թէ Յարութիւնեան տգնելով կ'արտադրէր իր քերթուածները: Ասիկա ենթադրութիւն մը չէ, այլ իր խի բերնով ապացուցուած իրողութիւն մը: Թէոդիկի ուղղած իր մէկ նամակին մէջ կ'ըսէ, — «Ահաւասիկ կը զրկեմ ձեզի քերթուածս՝ որ իր աննշանութեամբն իսկ՝ պտուղն է օրուան մը եւ կէս գիշերուան մը անդուլ տքնութեան»: Աւելի առթիւ մըն ալ կը գրէ. — «Պիտի խնդրեմ որ որ միայն ներսիակ զրկած քերթուածս նկատի առնէք. նախորդին վրայ սրբադրութիւններ կատարած եմ: Ես սովորութիւն ունիմ սեւէ գրութիւնս, մանաւանդ քերթուածներս, գրելէ անմիջապէս յետոյ հրատարակութեան չտալ: Օրեր կ'անցնին, կը վերատեսնեմ զանոնք, կը սրբադրեմ ու կը սրբադրեմ, մինչեւ այն ատեն, որ կը դատեմ զանոնք ամենէն աւելի պատշաճ ձեւով հաղուած, ներկայացընելու համար իմ բանաստեղծական մօթիքս՝ զոր իր կարգին օրերով, մերթ տարիներով մտքիս մէջ սնուցած ու մշակած եմ, եւ որ սակայն մերթ հնչեակով մը միայն բացատրուելու սահմանուած է:»

Քերթուած մը — մանաւանդ երբ կարճ է — տաք ու տպաւորիչ ըլլալու համար, պէտք է որ կարելի եղածին չափ մէկ շունչով արտադրուած ըլլայ: Յարութիւնեանի բմբռնումը այս մասին տարբեր է բոլորովին, եւ ասիկա խի կը ցուցնէ թէ ինքը խանդավառութեամբ գրիչ շարժող բանաստեղծ մը չէ եղած, եւ հետեւաբար կարելի չէր ակնկալել որ խանդով ու աւելնով տողորուած ըլլային իր քերթուածները: Իր մէջ տիրող գիծը մտածումը, որոճումը եղած է: Ինք գիտակ է ատոր:

եւ չեմ կարծեր թէ գեղո՛հ պիտի մնար, եթէ այսօր կարենար լսել որ զինք ցուրտ քերթող մը կ'անուանենք, եւ իր արժանիքը առաւելապէս կը փնտռենք ու կը գըլտենք իր արձակ գրութիւններուն մէջ:

* * *

Հայ գարութեան ապրող էջերէն պիտի ըլլան Յարութիւնեանի Մոխիր եւ Մախր ու Հակասութիւններ խորագրով արձակ գրութիւնները, ուր որոշապէս կը ցոլայ, ո՛չ միայն իր ըմբռնումը՝ գրական եւ գեղարուեստական զանազան հարցերու շուրջ, այլ եւ մեծ չափով մըն ալ իր ներքնաշխարհը: Ատոնց մէջ յատկանշական են մանաւանդ գրական արուեստի մասին իր յայտնած միտքերը՝ որոնք ա՛յնքան խիղախօրէն ճշմարտութիւնը կը փողահարեն: Ու պէտք է ըսել որ, Յարութիւնեան, միշտ ալ անկեղծութեան ու ճշմարտութեան պատգամաւոր հանդիսացած է: Անիկա շարունակ խարաղանած է ամէն անոնք՝ որ յանդգնած են արուեստը ռամկացնելու փորձեր ընել, եւ միջակութեան կուռքին պաշտամունքը ընդհանրացնել: Ու երբ որ Մեհենակեան հրապարակ նետուեցան, ու կացին ի ձեռին սկսան հարքել ալ ու ձախ, քիչ շատ հին գէմքերէն Յարութիւնեանն էր նորէն որ պաղարիւն ընթացք մը բռնեց քանդող այդ շարժման հանդէպ եւ թելադրեց որ իր ժամանակակիցներն ալ համբերութեամբ վերաբերուին, հակառակ անոր որ տապալի այդ անխնայ հարուածները՝ կարգ մը միջակութիւններու շարքին՝ կը հարթէին նաեւ Լեւոն Շանթի պէս գէմք մը՝ որ մեծ անուն մը չինած՝ եւ նշանակելի համբաւի մը տիրացած էր մեր մէջ: Յարութիւնեան հոս ալ, ինչպէս այլուր, ուղղակի իր ցուրտ դատողութիւնը կը գործածէր եւ կ'ուզէր գրական նորագոյն սերունդին շնորհուած տեսնել նոյն իրաւունքները՝ ինչ որ իրենք տուած էին ինքզինքնուն՝ երբ որ իրենք ալ տղայ էին գեո եւ գրականութեան մէջ անսպասան նորութիւն մտցնելու տենդը

ունէին: Ու ի՛նչ անկեղծ շնչո՛ւ է որ կը ծորի Յարութիւնեանի գրչէն, երբ կ'ըսէ. — «Երբ մենք կարծեցինք իրաւունքներ ունեցած ըլլալ՝ խոտապահանջ ըլլալունդդէմ մեզ նախորդող գրական սերունդին, հաճոյքով թոյլ տանք որ նոր սերունդը միեւնոյն բանը կարծել ուզէ հանդէպ մեզի: Խաղաղութեամբ ու հաշտութեամբ կամ ժպտադին՝ դիմաւորենք իրենց կուռի անհանդիստ, զիւրարորոք ու եռանդուն յայտարարութիւնները, եթէ նոյն իսկ այդ յայտարարութիւններն ընդունելուն մօտ նշմարենք տեսակ մը սրտառուչ առաքինութիւն՝ այլամերժօրէն, ու թերեւս միամտօրէն՝ ամէն բան իրենցմով սկսիլ կարծելու: Կարելի է արդարեւ ըսել թէ, ամէն անոնք որ գրականութեան ճշմարիտ սիրողներ ու հասկցողներ են, նորութեան պէտքը կը հաստատեն մեր մէջ: Նոյն իսկ մենք մենէ ձանձրանալ սկսանք: Մեր բոլոր յայտնի գրողները, եւ ամենէն տաղանդաւորներն իսկ, իրենց վերջին խօսքերն ըսած ըլլալու տղաւորութիւնը կը թողուն: Այլեւս ոչ ոք զմեզ անակնկալի բերելու երեւոյթը ունի»:

Ու այսօր, երբ հայ գրողէաներու գործունէութեանը կ'անդրադառնանք, արդարեւ կը հիանանք Յարութիւնեանի պայծառատեսութեան վրայ եւ կ'զգանք թէ ո՛րքան իրաւունք ունէր ինք, երբ կը յայտարարէր թէ «այլեւս ոչ ոք զմեզ անակնկալի բերելու երեւոյթը ունի»: Կարելի է ըսել թէ Հիները ինքզինքնին կրկնելու աւիւնն իսկ կորսնցուցած են: Ու գրական այս անսահման ամայքին մէջ, ալ աւելի կը թանան մեր աչքերը, երբ մեր միտքերը կը դառնան Մեծ Եղեռնի զոհերուն, որոնք ա՛յնքան կենդանի գրականութիւն մը ծաղկեցուցին վերջին մօտ քառօրդ դարու ընթացքին: Ու ո՛վ հեզմանք, Ոճիրը ցուցակազրկեց, ընտրեց, քաղեց զանոնք մէկ առ մէկ, անոնց շարքին չի մոռնալով նաեւ հէ՛ք Արտաշէս Յարութիւնեանը՝ որ մահու հարուածը ընդունելէ առաջ անլուր չար-

չարանքներու եւ զանազանութեան ենթարկուեցաւ: Անոր հոգեկան արիւթիւնը, սակայն, վաղրկեան մը իսկ տեղի չի տուաւ: Անիկա շարունակ կտոշած մնաց իր մտածումին եւ չի թոյլատրեց որ բնական յուզումներ երբ եւ իցէ ընկճեն իր պոզպատեայ կամքը: Ստոյգ մահուան մօտաւորութիւնն իսկ չի սարսափեցուց զինք, միայն թէ իր վախաքը կատարուէր եւ ինք կարենար «նոյեմբերի խաղաղ իրիկուան մը սակեղբուսդ ու արտում քաղցրութեամբ վառքին մէջ մեռնիլ»: Եւ, սակայն, ճակատագիրը՝ որուն գոյութեան կը հաւատար Յարութիւնեան, իր սովորական քմահաճոյքներով վերաբերուեցաւ անոր հետ, եւ թոյլ տուաւ որ այս հուժկու քննադատն ու վարպետ արձակագիրը՝ իր հօրը հետ միասին՝ Օգոստոսի առաւօտով մը խողխողուի Տէրպէնտի մօտերը, ու այսպէս բուրմնաւէտ ծաղիկ մըն ալ խլուի հայ գրական անդաստանէն:

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Հայ գրականութեան մէջ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան ծանօթ է որպէս ճառախօս, թատերագիր եւ բանաստեղծ:

Ճառախօսը խանդավառ ու մեծագոյն նիւթն է Հայրենիքը՝ համազօր Ազգի ու Միութեան: Հայրենասէրը միանգամայն գիտակից է իր նմաններուն հանդէպ ունեցած պարտքին: Հոս է որ իր ա'յնքան տարփողած եղբայրութեան դադափարը մարմնի կ'առնէ ու կը ծաւալի: Պէշիկթաշլեանի համար հայրենասէրը համազօր

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

է գիւցաղնի, քաջի, արդարի, անյիշաւարի: Այդպիսին սահմանեալ է անմահութեան:

Պէշիկթաշլեանի ոճը որոշ չափով ուսուցիկ է ճա-

ոներուն մէջ: Ասիկա զարմանալի չէ, եթէ նկատի ունենանք ժամանակը՝ ուր գրադիտական ձեւերը տիրապետութիւն ունէին, եւ անսովոր բան չէր ճոռոմը: Յայտնի է որ Պէշիկթաշեան ճարտասանութիւն ընել փորձած է: Ատկէ «ահ»երու եւ «աւաղ»ներու, կախման կէտերու եւ յանկարծական դիմառնութիւններու այն հեղեղը՝ որ կ'ողողէ ճառերը: Ատկէ նաեւ այն կրկնութիւններն օրինակներու՝ որոնցմէ ոմանց գոյութիւնն իսկ այսօր տարակուսելի կը ներկայացնէ քննական պատմութիւնը:

Ճառախօսութիւնը եւ կամ ճառագրութիւնը ուրոյն սեռ մըն է գրականութեան մէջ: Արուեստագէտը ամենէն սովորական նիւթն իսկ կրնայ օժտել արուեստին տարրերովը: Սիւսմանթօն, օրինակ, ճառագիր մըն է: Բայց ունի արուեստ մը՝ որ քիչ չատ կը դիմանայ, անկախաբար նիւթին հին կամ նոր ըլլալէն:

Պէշիկթաշեանի ճառերուն արժէքը, սակայն, դժբախտաբար ու գեղարուեստականէ աւելի պէտք է փնտռել ազգասիրական այն շեշտին մէջ՝ որ իր որոշ ազդեցութիւնը ունեցաւ հեղինակին ժամանակակից սերունդին վրայ:

* * *

Կատակերգակ Պէշիկթաշեանի վրայ չարժեր յամենալ: Իր ողբերգութիւններն են աւելի որ ատեն մը դրաւած են հայ թատերական բեմը: Ազգային պատմութեան մէկ քանի գրուադներուն վրայ կառուցուած թատրերգութիւններ են ատոնք.— «Կոռնակ», «Արշակ», «Վահան», «Վահէ»: Պէշիկթաշեան ճառախօսի իր գիծերէն շատ բան փոխադրած է թատրերգութեանց մէջ.— Կան երկար մենախօսութիւններ, ճոռոմով լեցուն բանաստեղծական անտեղի բացազանչութիւններ, պարբերաձիգ եւ երկարապատում խօսակցութիւններ են, եւն.: Պալատականներ՝ բերդերու մէջ, չլթաներու ծանրութեան տակ, փիլիսոփայիկ կ'սկսին եւ

պատճառի ու արդիւնքի արամբանական վերլուծութեանը կը դիմեն: Թատրոնի հասարակութիւնը, սակայն, շուտ կը ձանձրանայ բառերու ծանր, դանդաղ դնացքէն, եւ անդիտակցաբար, նոյն իսկ առանց անդրադառնալու, փիլիսոփայութիւնը կ'ուզէ ինք մակաբերել, ու ատիկա ոչ այնքան արտասանուած խօսքերու մէջէն, որքան ի դործ դրուած, կատարուած, պատկերացուած արարքներու մէջէն: Դժբաղդ բան է երբ թատրերգակը կ'անդիտանայ իր պաշտօնը ու բեմը փոխանակ գործողութեան, չարժամի, եռուզեռի կենդանի վայր մը ընելու, կը դարձնէ անվերջ խօսքերու աստղարէզ մը: Անշուշտ ժամանակէ ժամանակ կը փոխուին ըմբռնումները, եւ սակայն ընդհանուր սկզբունքներ կան որ կը մնան անյեղլի ու անփոփոխ: «Արար»ը, էֆթը, գործունէութիւնը, սկիզբէն ի վեր ճանչցուած է հիմը թատերական երկերու: Թատրոնին մէջ ականջէն աւելի աչքն է որ ճարակ կը փնտռէ: Պէշիկթաշեանի երկերուն մէջ ականջը կը յոգնի երկարաբանութիւններէն եւ աչքը կը մնայ յուսախաբ: Ատկէ այն պազ վերաբերումը որ այժմու հայ դերասանը առ հասարակ ցոյց կուտայ այս կարգի ողբերգութեանց վերաբերմամբ ու զանոնք բեմագրելու խորհուրդը օր մը օրանց չանցնէր մտքէն:

Ռօմանթիք գրականութիւնը՝ որով քիչ չատ սնած էր Պէշիկթաշեան, իր մէջ զարդացած էր յուզումնառիթ երեւոյթներ ստեղծելու միտումը: Եւ որովհետեւ այդ կարգի գործողութիւններ յառաջացնելու կարողութիւնը կը պակսէր իրեն, ինք ջան ի դործ կը դնէր ամենէն հասարակ լուրն իսկ լրարերի շրթներէն այնպէս մը արտասանել տալու, որ բանաստեղծական երանդ մը առնէ եւ ուժեղ ազդեցութիւն ներգործէ: Տարակոյս չիկայ որ այդ ձեւն ալ ատենին ունէր իր հիացողները, իրմով խանդավառողներն ու զինք յանձնարարողները, եւ սակայն, ժամանակը կը քալէ, ու

ստուգելի մէջ կը մնայ ինչ որ չի կրնար ընթացք պահել
անոր հետ :

Ասոր յարակից պէտք է արձանագրել նաեւ այն յաճախակի մտալարիչ տակուծիւնները՝ որոնք կը ծանրաբեռնեն երկը ու երկար ճառարտուծիւններու կը մղեն ենթակաւն։ Տարակոյս չիկայ որ տեսիլները— երբ հաղուադէպօրէն կը պատահին— կ'ունենան իրենց ներշնչող պատգամները։ Յաճախանքը սակայն, սովորականի հանդամանքը կ'առնէ տակաւ, եւ կը մերկանայ հանդիսաւորութեան ձորձերէն։ Ու յետոյ, այս երկերուն մէջ, փորձութիւնը կայ տակաւին որ ենթակաները — առհասարակ պալատականներ — քաջ ու յանդուգն սրբաբնիկ արձանագրեն իրենց երեւակայութեան մէջ։ Նուազ յատկանշական չէ բաղդը, եւ կամ առօրեայ կենցաղի ընթացքը, կապել օրուան երեւոյթներուն հետ եւ զուշակութիւններու տարուիլ արշալոյսէն ու վերջալոյսէն, արեւէն ու ստուերէն, ամպերէն ու լուսինէն։ Վաղեմի նախապաշարուածներու որպէս չոր արձանագրութիւնը չէ որ կը ներկայանան ասոնք մեզի, այլ արտայայտութիւնը ուսմանթիւք խառնուածքի մը՝ որ չանդրադառնար անոնց տարօրինակութեանը։ Հոս ալ, ինչպէս ճառերուն մէջ, կը վխտան «ահ»-եր, «աւաղ»ներ, կախման կէտեր, եւն։ Ու կտորը յողնաօրթ կը դառնայ մանաւանդ, երբ ծայրէ ծայր լըրջութիւն կը բուրէ, ու դէթ տեղ տեղ սրամիտ ակնարկներ չեն դար թեթեւ երանդ մը մտցնելու ընդհանուր կառուցուածքին մէջ։

Դիտելի է նաև որ հեղինակը ինքզինք ազատ կը
զգայ ի հարկին, առանց բահի ու բրիչի, քանդելու ար-
դելարանի պատերը եւ ներս ընդունելու ոչ թէ ստուեր-
ներ, այլ կենդանի դէմքեր՝ միտով ու ոսկորով։ Ու տի-
րոջներու ներկայութեան՝ զերեվարեալ պալատական-
ներու ազատախօսութեան չափը անսահմանելի է, ա-
նհրեւակայելի։ Ասիկա ալ թերեւ ծնունդն է բոլոր

խանդավառութեան մը՝ որ հեղինակին մաքին մէջ հայ-
րենասիրութեան կը զուգընթանայ: Ու ծիծաղելի է որ
չլթալալելիներու ազատ փախուստն ապահովելու նը-
պատակաւ արդեւարանը գիմոդներն իսկ փոխանակ ձե-
պնդիոյթ գործի ձեռնարկելու, ճոռոմ ճոռեր կը կար-
գան իրարու: Ի՜նչ բաղդ որ յապաղումը ծանր խռըն-
դոտ չի յարուցաներ նպատակին առջև: Աւելորդաբա-
նութիւններու կարգին պէտք է դասուկ նաեւ այն երկար
բարակ խորհրդակցական ժողովները՝ ուր ամեն մարդ-
պական իր կարծիքը կը յայտնէ . . . Եջերով:

Հակառակ սակայն՝ գեղարուեստական այս բոլոր
թերութեանց, պէտք է ըսել որ Պէշիկիթաշլեանի թառ-
բերդութիւնը կարելի է արժեքաւոր նկատել ուրիշ հա-
յեցակէտներէ։ — Անոնք իրենց նիւթը ազգային պատ-
մութենէն քաղած ըլլալով, մեզի կը ներկայացնեն մեր
պարատականներու գիրքը՝ մէկգմէկու հանդէպ։ — Դա-
ւեր ու դաւադրութիւններ, մատնութիւններ ու թա-
կարդներ, վայրադութիւններ ու վրէժխնդրութիւններ
կը կազմեն անոնց ընդհանուր ատանցքը։ Լուրջ վայր-
կեաններու մէջ երբեմնի գահակալներ իսկ կ'զգան ինք-
նադատութեան հարկը։ Խզձին ձայնը՝ որ մարած կը
թուէր, կ'արթննայ յանկարծ և մզմաւանջով կը տադ-
նապէ ենթական։ Այլ կտորները՝ իրենց բարոյացու-
ցիչ հանդամանքին մէջ՝ յաղթանակը կուտան Առաքի-
նութեան ու Քաջութեան։ Ճշմարիտ ազաւանները
ներմամբ կը պսակուին ու բռնապետութիւնը արագ-
բազ կը գիմէ գէպի իր անխառնակ վախճանը։ Ի-
տէպրապաշտիկ այս պատկերները, առանձին առանձին,
թելադրական են արդարեւ։ Ու յետոյ, թատերական
այս կտորները կենդանի արձանադրութիւնն են ազգա-
յին, դրական ու բեմական այն ըմբռնումներուն՝ զոր
ունէր վաթսուական թուականներու մտաւորական
սերունդը։ Այս հայեցակէտէն ալ կ'արժէր որ պահ-
ուէին անոնք կազմուած էջերու մէջ։

կ'ապրի, որովհետեւ գեղուն է այս շնորհով: Հաւատ-
քը՝ որով տողորում քերթող մը կը յայտնուի Պէշիկ-
թաշկան, զինքը կը պահէ գովելի հաւատարակչու-
թեան մը մէջ: Եթէ տեսնող մըն է բանաստեղծը,
պէտք է որ միանգամայն թափանցումն ունենայ հոգե-
կան աշխարհի խորութեանց: Պէշիկթաշկանի մէջ գիւ-
րաւ նշմարելի այս կէտն ալ անտարակոյս կոչուած է օ-
ժանդակելու իր հոգակի տեսականութեան:

Ս Ի Պ Ի Լ

Սիպիլի բոլոր քերթումները կը ցուցնեն թէ իրօք

Ս Ի Պ Ի Լ

կին մըն է իրենց հեղինակը՝ որուն գրելը նուազ մըն է

եւ խօսքը՝ երգ մը, որուն զօրութիւնը իր փափկութիւնն է եւ ուժը՝ իր զգայնիկութիւնը, որուն պատգամները զգուանքներ են եւ սպառնալիքները՝ արցունքներ, որուն հոգիին մէջ երկինքը կ'աղբի, եւ հանճարը՝ փոխանակ անոր դանկին՝ սիրտն ըրած է իր բնակավայրը:

Սեւքի, դանկի տէր կիները չեն որ կը դիւթեն մեկ յաճախ. մենք հազիւ թէ պէտք ունինք փափուկ սեռի դանկին, երբ ա'յնքան խելքի տխտաններ կան այր մարդերու շարքին մէջ: Կոնջ մը սիրտն է ամենէն աւելի որ կը հետաքրքրէ, կը դիւթէ զմեզ: Կոնջական զրակահութեան մը գոյութեանը համար անհրաժեշտ է սրտին մեծութիւնը. եւ Սիպիլ ունէր այդ սիրտը. բանաստեղծութեան խանդովը, հուրովը թրծուած այդ սիրտը՝ որ կոչուած էր հայ մեծագոյն կին քերթողին յայտնութիւնը ընելու մեր գրականութեան մէջ:

Ինքնայատուկ թօն մը ունի Սիպիլ. մեթաֆորատ, թախծալի, դառնանուէ թօն մը՝ որ վերին աստիճանի տպաւորիչ կը դարձնէ քերթուածը: Անկա իր իսկ սըրտէն է յաճախ որ կը քաղէ իր նիւթերը: Ներհայեցողական ակնարկով մը կը զննէ, կը պրպտէ իր սրտին անկիւնները, թաղուն ծալքերը, մութ խորշերը եւ լուսաւոր եղանակով մը կը պարզէ իր պայքարները, իր փոթորիկները, իր յոյսերը, իր վախերը:

Կեանքը, իր առեղծուածներով, մէկէ աւելի անգամներ ցցուած է իր դէմ, եւ սակայն Սիպիլ՝ փիլիսոփայի մը ակնոցով չէ որ մօտեցած է անոր. իրենը աւելի վերաբերումն է պզտիկ, անօգնական մանկան մը՝ որ անլուծելի հանելուկին առջեւ զողբոջուն՝ պաղատալին նայուածք մը, արցունք մը, հառաչ մը դուրս կուտայ ու խորտակուած բիւրեղի մը պէս կ'իյնայ իր ցնորքներուն գիրկը: Կեանքի այս պատրանքներէն դառնացած իր սիրտը գութով կը լեցուի եւ իր գրիչը վիշտ կը ծորէ:

Ճարտար բանաստեղծ մըն է Սիպիլ՝ որ գաղտնիքն ունի նրբին երանգներու: Խուսափող ստուերներու արտայայտութեանց արուեստին: Սիպիլի արտայայտուելու եղանակը յստակ է վերին աստիճանի: Մութ պատկերներ, տարտամ բացատրութիւններ, երկդիմի աստութիւններ, բռնադատուած պատկերներ, յայտնի ճիգով յղացուած գիւտեր չկան այնտեղ: Իր տրտմութիւնն եւ ուրախութիւնը, հառաչն ու աւաչը միեւնոյն ջինջ եղանակովը արտայայտուած են: Անոր գրիչը կատարեալ է, եւ Սիպիլի սիրտը չէ ունեցած զգացում մը՝ զոր իր գրիչը անկարող եղած ըլլայ միեւնոյն գիւթական չնորհքովը երեւան բերելու:

Սիպիլի քերթուածները՝ ամբողջապէս՝ զերծ են հռետորական շունչէ: Այս տեսակէտով, շատ բարձր կը մնայ այն իրեն ժամանակակից կարգ մը քերթողներէն՝ որոնց տաղերը ա'յնքան խճողուած են յաճախ հետորական բացադանչութիւններով, խրատականներով, անտեղի քարոզներով որ արուեստը մեռած է անոնց արճիճէ ճնշումին ներքեւ:

Սիպիլի նախասիրած աշխարհը աշխարհն է երազներու, յիշատակներու: Տեսանելի, չօշափելի աշխարհը շատ բիրտ է, շատ կոշտ՝ իր կնոջական փափուկ խառնուածքին համար: Նիւթը, նիւթական տիեզերքը, զինք հետաքրքրելու համար, պէտք է որ «բոյր մը ըլլայ լափուկելով բոցէն»: Իր մշակածը սրտի գրականութիւնն է եւ այն ակ կնոջական սրտի՝ որ անուրջներով կը սնանի, որ բիրտ իրականութիւններէն խորշելով ցնորքներուն կը կառչի, որ ներկայէն դժգոհելով անցեալին գիրկը կը նետուի: Անցնող, անհետացող, անգարձ մեկնող օրերը կենդանի են միշտ ալ, եւ զգայնիկ հոգիներ կ'ապրին զանոնք յաւէտ: Անցեալը սրբավայր մըն է ուր ամփոփուած են Սիպիլի նման հոգիներու սիրելագոյն երազները, քաղցրագոյն յոյգերը, պաշտելի յիշատակները՝ որոնց այցի կ'երթան անոնք ժամանակ

առ ժամանակ: Գիտնալով հանդերձ թէ անցեալը անտարբեր է իրեն երկրպագուններուն հանդէպ, գիտնալով հանդերձ թէ անօգուտ է վշտանալ անցած դացած բաներուն վրայ, գիտնալով հանդերձ թէ անոնց նկատմամբ եղած բացազանչութիւնները յովա մ'իսկ չեն կրնար փոխել իրերու ընթացքէն, անոնք վերստին կը վերակոչեն զանոնք ու իրենց տաք արցունքները կը թափեն անոնց վրայ: Ասիկա հակասական, անբնական երեւոյթ մը չէ սակայն: Ընդհակառակը շատ բնական է որ մարդիկ յիշեն անցած դացած բաները եւ ապրին անոնց յիշատակովը: Ծերունին պիտի վերակոչէ եւ ըրտասարդի իր օրերը, տկարը պիտի յիշէ զօրաւորի իր ժամերը, հիւանդը պիտի անդրադառնայ կորովով, աշխուժով, աւիւնով լեցուն իր կեանքին, յուսահատը ոստումներ պիտի ընէ իր յոյսերուն երբեմնի ծաղկատանին գիրկը: Սիրտը լեցուն է անցեալին յուշերովը: Բեկբեկեալ չղթայի մը օղակներն են անցեալին ձայները՝ որոնք իրենց անջատ անջատ արձագանքները կը պահեն սրտին ալիքան ծաղիքներուն տակ: Երանութիւնը կը յափշտակուի, հաճոյքը կը խլուի, ուրախութիւնը կը զլացուի, յիշատակն է միայն որուն չեն զօրեր մերձենալ բախտին ձեռքերը: Այդ յիշատակն է որ պիտի ապրի, դառն եղած ըլլայ այն թէ քաղցր, ու Սիպիլ այդ յիշատակն է որ ապրած կը գտնէ իր սրտին մէջ, ու դարերու, յաւիտենական դարերու կեանքը կը հագցնէ անոնց՝ թուղթի էջերուն վրայ:

Սիպիլ մը ըլլալու պէտք չունի մարդ, գիտնալու համար թէ սրտին ծաղիքներուն տակ կը հանդչին խորապէս տալաւորուած պատկերներ, որոնք՝ յարութեան կոչուող մեռելներուն հանդոյն՝ կը ցցուին յանկարծ, երբ ձայն մը, խօսք մը, վանկ մը, երգ մը, հին եղանակ մը արթնութեան կը կանչէ զիրենք. եւ սակայն Սիպիլ մը ըլլալու է մարդ այդ յանուոյ յուշերը մշտատեւ կեանքի մը մէջ փաթթելու եւ դարաւոր սերունդներ

անոնցմով օրօրելու համար:—

Պուրակիկի քօշ ստուերներուն տակ մ'թին.
Ուր գեփիւններ ծաղիկներուն կ'այցելեն.
Ուր բուրմանց թալմ ծիածաններ կը փթթին.
Միշտ կը գտնէ հոգիս յուշիկ մ'անցեալէն:
Ծովն ու երկինք եւ տեսիլներ անհամար.
Կեանքն ուր մարդիկ տեսնով կուլան. կը խնդան.
Յիշատակներ եւ հոգեցունց ինձ համար,
Ուր կ'ապրի սիրտս անուրջներով անկեմդան:

Կեանքը, լացի ու խնդուքի, երանութեան ու տրտութեան, ցաւի ու հաճոյքի այս խառնուրդը, շատերն է մղեր անկենդան անուրջներու գիրկը՝ ուր սիրտը, ցնորքներով պարարուն, ապրած է մինչեւ ենթակայի չունչին վերջին հեքը:

Կը տեսնէք արդէն որ ինքնին տխուր է այս թելը եւ սակայն Սիպիլի քնարը այդ թելերովն է որ կը կենդանանայ: Ասիկա ա'յնքան կենսական է բանաստեղծի իր տաղանդին, որքան արեւը՝ իր սեփական կեանքին համար:

Ըսի արդէն որ Սիպիլի սիրտը լեցուն է գութով, անսահման գութով: Իր ապրած դառն վայրկեանները, տխուր յուշերը իր մէջ արծարծած են կարեկցութեան այնպիսի հրդեհ մը՝ որուն բոցերը կ'այրեն, կը տանջեն զինքը: Բնութեան ու մարդուն անկարեկիր վերաբերումները մտածել տայէ աւելի լացնել կուտան իրեն.

Ամպ լուսեղէն. ուր երազներս ապրեցան.
—Երկինքին մէջ. լուսնին աշխարհն արծաթի—
Ու քեզի հետ փշրած կ'իյնան ցիրուցան,
Այդ փշրանքէն տաք տաք արցունք կը կաթի:
Բաժնընելով քու շողերէդ մտերիմ.
Հովերու բիրտ հարուածին տակ կը փրթիս.
Կեանքդ երկինքն էր. հոգը կ'ըլլայ քեզ շիրիմ.
Ուր քաղուեցան հուր տեկնաճներն իմ սրտիս:

Եւ կը ժպտին վերէն արեւն ու եթեր
Մեր վիշտերուն անկարեկիր ու անփոյթ .
Փայփայելով քեւերնուն մէջ նոր ամպեր .
Նոր սաքսուտներ ու երազներ ջինջ . կապոյտ :
Մինչ մեմֆ գոհեր սիրոյ անհուն պապակին՝
Անճրեւ կուլաս դուն . ես՝ արցունք ցաւազին :

Որքա՛ն մարմոք կրցած է զնեյ Սիպիլ իր աշտ զեղե-
ցիկ , շնորհալի տաղիկին մէջ . ո՛րքան ճշգրիտ է նկա-
րագրութիւնը , եւ ո՛րքան ճշգրիտ մանաւանդ անով
պարզւած երևույթը : Ի՞նչքան անկարեկիր է բնու-
թիւնը այլոց վիշտերուն , տխրութիւններուն , ար-
ցունքներուն հանդէպ : Արտերը թոյ կոծեն , հոգիները
թոյ սգան , թոքերն արին թոյ փսխեն , արեւն ու եթեր
նոյն ժպտով պիտի հեղնեն մարդուն հասաչը : Բնու-
թիւնը անդուժ է տկարներուն , անկարներուն , ճղճիմ ,
հիւանդկախ գոյութիւններուն հանդէպ :

Բայց մարդիկ նուազ անկարեկիր չեն մարդերուն
հանդէպ : Կարգացէ՛ք «Մեկաստանին Կոյսը» , ու պիտի
տեսնէք թէ ո՛րքան թեթեւութեամբ կը խաղան յաճախ
անոնք՝ այլոց սրտերուն հետ : Կանթեղէ , յոյսէ դուրկ
մենաստանին խորը , կեանքին աւելնովը , խանդովը
լեցւած կոյսը , իր սրտին բազմանքները թաղելու , իր
սէրերը մեռցնելու , իր խեղախները մահացնելու համար
տաժանադին ճիզեր ի դորձ կը զնէ եւ գոտնացած սըր-
տով մը կ'ազդադակէ .—

Ապրիլ կ'ուզեմ . անոնք երկինք ցոյց կուտան .
Սիրել կ'ըզմամ . կը գոչեն «սէր է Աստուած» :
Եւ կը պատմեն Դաւիթը , Յոբն ու Յուդան .
Կ'ըսեն «Միայն մահուան համար եմ հաստուած» :

Վանական ճնշող կեանքին , մարդուն սիրտը , հո-
ւելին սպաննող , խանդը մարդու , եւանդը ցամքեցնող
այդ զրութեան զէմ աւելի արդար բողբոք մը չէր կրնար
արձանագրել Սիպիլ , որ յաջակն իրենց երեւոյն քաջած

իր քոյրերուն ծիւրիլը , հիւծիլը տեսնելով խեղապէս
կ'ապրէր անոնց տառապանքը : Մենաստանի կոյսին
դժգոհանքը՝ փայտաւորող կաթակին հանդոյն՝ ուշ
կամ կանուխ պիտի պատռէ ընկերական , կրօնական
կարգերու երկինքին կամարը , եւ կոյսն իր սէրին ու
սիրտը իր սիրածին պիտի դարձնէ : Կրօնականի սեւ քո-
ղը ուսերուն քաջող կենտալից , կենսայրդ կոյսը , սըր-
տի ձայնին անաւով , յանդգնութիւնը պիտի ունենայ
պոտալու .—

Այդ փորձանքներն ես կ'երագեմ անդադար ,
Կեանքի բոլոր մեծ պայքարներն . հուրն անհուն .
Աշխարհի մէջ չնչին բաժինս իմ արդար .
Եւ կը քողուեմ երկինքն իրեն սուրբերուն :

Ասիկա զժրախտութիւն մըն է որ զազանի էջեր
չունի թերեւս : Այր թէ կին , հին ժամանակներէն առ-
դին , պալքար կը մղեն յանուն իրենց «արդար բաժին»-
ին . աշխարհ , տոհմատարակ , խուլ է գեւ անոնց ազա-
դակին : Բայց , ո՛վ գիտէ , ժամանակ զայ թերեւս երբ
աշխարհ ինքն ալ ցնցուի , եւ արդարութիւնը զեղեցիկ
խեղալ մը ըլլալէ աւելի՝ չօչափելի իրականութիւն մը
գտնուայ : Ամէն պարագայի տակ , սակայն , սրտին հա-
կումները պիտի դանեն իրենց բնական բնթացքը եւ գո-
հացունին հակասակ ամէն արդելքներու :

Սիպիլի գրիչը Մենաստանի Կոյսին զժրախտու-
թիւնը չէ միայն որ պատկերացուցած է այնքան կեն-
դանի զոյներով : Կայ գեւ ուրիշ քերթուած մը՝ «Պա-
րուհին» որ Սիպիլի գրութիւնը գործոցն է թերեւս : «Մեծ
սրահը կեցցէներով կը թնոյայ» . երբ զեղուհի պարու-
հին , իր նրբին մարմնի հազար ու մէկ թեքումներովը
կը ճօճի , կը ճկի , կը նայէ , կը կայտոէ , թեթեւիկ մը
կ'ըլլայ եւ ծափ ու ծիծաղով կը լեցնէ մթնոլորտը .
բայց «Այդ ծափերն ապտակներ են , ո՛վ Աստուած»
տրուած՝ պարուհիի երեսին որ եկեր է զուարճացնե-

լու, հրճուեցնելու հաճոյամով մարդիկը եւ տառով զեղ
ու զարմանի միջոց մը ապահովելու իր սիրասուն գաւ-
պին համար որ տուելը, մահիճին մէջ, իր հիւանդկախ
դոյութիւնը կը քաշկոտէ:

Այս գոյնը առած է հացի պայքարը Սիւլիլի գրչին
տակ. եւ ո՛րքան վառ գոյն մըն է այն: Բազդի անողոք
հարուածներուն տակ կըող, ճնշուող ո՛րքան էակներ
կան, փափուկ, նրբին, գողտրիկ էակներ, որոնք պի-
տի խնդան, պիտի ծիծաղին, երջանիկ, ուրախ պիտի
ձեւացնեն ինքզինքնին ուրիշները խնդացնելու, երջան-
կացնելու, զրօսցնելու համար: Այս ալ մարդոց անկա-
րեկիր վերաբերութիւնն է սրտերու հանդէպ, որոնց
հեղնանքը, դառնութիւնը, ատելութիւնը պիտի չի ճա-
շակեն անոնք, մինչեւ որ օր մը իրենք ալ, իրենց կար-
գին, իյնան նոյն վիճակին մէջ եւ զգան մարդերու ան-
գթութիւնը՝ մարդերու հանդէպ: Այն տուեն, յանուն
արդարութեան մղուած պայքարը աւելի գտնի ըլլայ
թերեւ, բայց Սիւլիլ ինքը, որպէս կին մը, որպէս ըզ-
րացողական, անընդ քերթողուհի մը, ուրիշ կերպով
չի կրնար նետուիլ կրկէսին մէջ, այլ միայն ազատելով,
պաղատելով որ իր բառնալ չի կրցած գծախառնութիւն-
ները կարենայ գէթ... մոտնալ: Իր տեսածներուն յա-
ճախանքովը դերագրողուող իր սիրտը շատ պէտք ունի
մոռնալու շնորհքին: Անցեալին յուշերը շատ ուժեղ
կերպով կարթած են զինքը. այդ է պատճառը որ անի-
կա զեղարուեստական աննման քերթուածով մը կը
պաղատի—

Յաւի, սուգի ջնջել սերմերն անհաւար,
Տաղապողին սյրել շիթերն արցունքին,
Մինչեւ անոր յարդ աղբիւրները ցամքին.
Թշուառութեան դէմ մաքառիլ քաջարար
Ծայրատելով իր ծաւալ.
Թէ այս ուժին ես կարող չեմ տիրանալ,
Մարդոց վիշտերն, ո՛հ, կ'ըղձայի գէթ մոռնալ:

Սիւլիլ նոյն պաղատանքը ըրած է նաեւ իր երազ-
ներուն, իր տեսիլներուն նկատմամբ՝ որոնց չէ ուղած
մարմին տալ եւ որոնց աճիւններուն տակ միացած է
միշտ իր հոգին: Նրազը, իրեն համար, իրականութե-
նէն աւելի զեղեցիկ, աւելի գիւթիչ է: Իր երազին ձեւ-
ները աւելի ջինջ են քան ձմրան ձիւնը սպիտակ՝ որ այդ
թեւերով կը թռի եւ օդայած շրջաններով կը հալի:

Կենսաձիր արեւը սոսկական կանթեղ մըն է իրեն
համար որմէ աւելի «փայլուն արեւներով կը վառի» իր
մաքին մէկ «անուրջն յիմար»: Մարդոց հոգիներու հա-
յելին հանդիսացող աչքերն անդամ ոչինչ կը խօսին ի-
րեն. —

Կրակ աչքեր, ծաւի աչքեր լուսահոծ
վեհ հանգարով, սիրով օծուած,
Հմայքներու խոր առեղծուած,
Ձեր բիթերէն գուր կը ցայտէ մեզի ու բոց
Երագիս մէջ անհառ աչքեր կամ խորին,
Որոնց գեղին կապուած հոգիս
Երկինքն ի վեր կը տանի գիւս.
Ու ես դիւքում չեմ նայիր սուտ աշխարհին:

Այսպէս է Սիւլիլ: Նիւթական աշխարհէն աւելի
վերացական տիեզերքի մը մէջն է որ կ'ապրի, եւ անոր
բարձրագոյն որսերն իր սաւառնելով կ'երգէ «Խտեա-
լը»՝ որ հայ բանաստեղծութեան չքնադագոյն էջերէն
մէկը պիտի մնայ անկասկած: Սերունդեր սերունդե-
րու ետեւէն, պիտի գան ու ատկեղծուածին հանդէպ
չուարուն, խաչային խուսափուկ գոյներուն ետեւէն
պիտի վազեն: Մարդիկ միշտ ալ պիտի հարցնեն ինչու
առանց սակայն կարենալ յոտակ պատասխան մը գտնե-
լու անոր: Սիւլիլ ինքն ալ նոյնը րբաւ. —

Ինչո՞ւ գուարբ ես, կ'ըսեն ինձ շատեր.
Կեանքն հրապոյր չունի, եւ աշխարհն է սուտ.
Ձե՞ս տեսներ սըրտիդ հաճոյքն է հատեր
Եւ շուքն ու պերճանք ուրուներ եմ գուտ:

ինչո՞ւ գնարք ես, կ'ըսեն ինձ շատեր .

— Գիտե՞ լմակը ինչու կը ցուայ .

Երբ արեւն իր մէջ կ'արձակէ ֆանանչ .

Երբ այգն իր ցօղը կաքէ արծաթեայ

ինչո՞ւ կը ժպտին ավերքը կանանչ :

Ինչո՞ւ . ո՞հ, ինչուն ես ալ չեմ գիտեր :

Ինչո՞ւ . — Ոչ ոք գիտէ այդ ինչուն . Եւ ոչ ոք ալ պիտի գիտնայ թերեւ : Ժամանակը ինքնախաբէութեան հաշիւովը կը թմրեցնէ մարդ արարածները՝ որոնք ամէն օր , լաւազոյնին յոյսն իրենց սրտին , կ'աղբին , կը կայտուն , կը խայտան : Վերլուծութիւն չկայ այստեղ , Եւ Սիպիլ վերլուծող մը չէ արդէն : Անիկա երեւոյթները կը նկատէ միայն այնպէս , ինչպէս որ կը յայտնուին անոնք : Ու մենք այնպէս կը հասկնանք բանաստեղծութիւնը : Մենք քերթուածներ չենք կարգար կեանքին վերլուծութիւնը դանելու համար հոն , այլ՝ սրտին արձանագրութիւնը : Եւ արժէքաւոր է այն բանաստեղծը՝ որ կը յաջողի զայս ընել : Բանաստեղծութեան հատորը բարոյապիրք մը ըլլալու պէտք չունի : Սիպիլ ամենեւին մեղանշած չէ գեղարուեստի այս պահանջին դէմ Եւ անոր համար կրցած է միշտ ալ մնալ ճշմարիտ արուեստագիտուհի մը սահմաններուն մէջ :

Որպէս զիտող , ու սրտին հակումները ըմբռնող բանաստեղծ մը , անզուգական է Սիպիլ : Ասոր մեծագոյն ապացոյցն է «Անցնելու Մօտ» իր քերթուածը՝ ուր անիկա իրեն յատուկ ճարտար արուեստով մը կը ցուցնէ թէ . —

Մենք չենք սիրեր կեանքն յորդաշունչ . կենդանի .

Անցնելու մօտ իրերն զմեզ կը կարթեն .

Ու կը ցաւինք . երբ բախտն հեռու կը տանի

Ինչ որ երէկ արհամարհած եմք արդէն :

Ու նորէն երազն է որ կ'սկսի . անցեալը , երէկը՝ որ թաղուած է , Եւ սրտն յուշերը կ'աղբին սրտին մէջ : Այդ յուշերը , արտաբերուած ըլլան թէ ուրախ , արցունք

ունին խրած բանաստեղծին աչքերէն , Եւ Սիպիլ , զանոնք վերլիչելով , գրած է իր «Արցունքներ» անոման քերթուածը՝ որուն գեղեցկութիւնը ճաշակի տալու համար կ'արտագրեմ հոս ամբողջապէս . —

Արցունքներ կան շիք-շիք տրտում , մելամաղձոտ ,
Որոնք կուլան կաքկաքելով այտին վրայ .
Ամէն կաքիլ հեծկլտանք մը , կոծ մ'է քախծոտ .
Իր ցօղին մէջ տառապանք մը կը թրթռայ :

Արցունքներ կան պայծառ ու ջիւղ եւ անխուլ
Որ արեւու նշոյլներով կը փողփողին .
Ծիրանածին անձրեւի պէս հանդարտ ու զով
Երբ որ տեղան . օդը բոյր մը կ'առնէ հողէն :

Լուռ , անշշուկ , խորհրդաւոր արցունքներ կան .
Որ կը բոխին հոգւոյն խորէն սիրոյ կարօտ .
Անոնք ցաւեր մեզ կը պատմեն երկայն , երկայն .
Թաղուած սէրեր . զոր կնիքն է սուգին նարօտ :

Արցունքներ կան , որոնք քրքիչ ինձ կը թուին .
Միշտ գոռացող ամպին նման փոքորկայոյց .
Որ փայլակներ քօքափելով ծովին , հովին .
Մըշուշի պէս կը տարտղնին կեդրոնախոյս :

Արցունք մ'ալ կայ որ միշտ կ'այրի բայց չի՛ կաքիք ,
Հեղուկ բոց մը , բուռն , սպառիչ , անե՛ղ կրակ ,
Ցամաք արցունք որ չի հատնիր՝ մինչեւ մոխիր
Կտրին աչքերն . հոգին դառնայ կոյտ մ'աւերակ :

Ո՛վ արցունքներ , ամենքնիդ ալ ես կը փանչեմ ,
Թէեւ դժբախտ իմ օրերուս յուշերն ըլլաք .
Ջերմ յուզմունքով զմեզ կ'օրհնեմ ես յարաժամ ,
Ջեզմով կ'զգամ սրտիս ապրիլն ես շարունակ :

Քերթուղունհին Սիպիլ պէտք ունի արցունքներու։ Անոնցմով է որ անիկա կ'ղղայ «սրտին ապրիլը»։ Այդ սիրտը կրնայ բարակելէ զաղբիլ սակայն օր մը։ Բայց Սիպիլ ինքը, մէջ բերուած կտորներովն եւ «ժամեակները»ի, «Դարավերջիկ Հիւանդը»ի, «Խուկնիկը»ի, «Աչքերդ»ի եւ «Առուակը»ի նման արուեստին կատարեալ ներութիւններովը օծուեն իր քերթուածներովը մշտապէս պիտի ապրի հայ բանաստեղծական աշխարհին մէջ։

ԱՂԵՔՍ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Աղեքս. Փանոսեանի համար վերացական վարդապետութիւն մը չէր Ստոյիկեան փիլիսոփայութիւնը. այլ կենցաղ մը՝ զոր ապրեցաւ եւ արժեցուց միանգամայն։ Կեանքի ալլաղան երեւոյթներուն վրայ լաւա-

ԱՂԵՔՍ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

տեսի մը աչքերով նայեցաւ, եւ ամենէն տխուր երեւոյթներուն մէջ իսկ լուսաւոր կէտ մը նշմարեց ու անոր վրայ լարուած պահեց իրեն ու իր ընթերցողներուն ուշադրութիւնը։ Յոռեատեսութեան թոյնը երբ եւ իցէ

չի թուլցուց, չի մեղկացուց անոր ջիւղերը, եւ անիկա յաւիտեանական ժպտըրդ գէմքին, երջանկացաւ եւ երջանկացուց միանգամայն իր գրչին սիրահարները: Փանոսեանի գրիչը ծերունիի մը խորշոմները չի ճանչցաւ երբեք, խոժոռ գէմքերու հանդիսատես չեղաւ, մնաց միշտ երիտասարդ ու խանդավառ. հրճուեցաւ կեանքին վաղանցուկ տեսիլներովը եւ գինովցաւ անոր անանուն պատրանքներովը: Տարիներու բեռը, եթէ ծանրացաւ ալ Փանոսեանի սրտին վրայ, գէթ չի ճնշեց անոր գրիչը՝ որ պատանիի իր աւինը ծորեց օրաթերթերու էջերուն վրայ: Այսպէս Փանոսեան ժպտեցաւ ու ժպտեցուց միանգամայն: Մանուկի մը վերաբերութիւնը ունեցաւ կեանքին հանդէպ, ու անոր հետ խաղաց այնպէս, ինչպէս հինգ տարեկան տղեկ մը՝ իր սահնակին հետ: Ասոր համար էր որ Փանոսեան չի կորսնցուց իր աշխուժը, պահեց իր տուղութիւնը, եւ մինչեւ վերջին վայրկեանն ալ հանրութեան ճաշակել տուաւ իր գրչին թարմութիւնը:

Յարապուստը՝ յանդարանը եղաւ Փանոսեան, եւ գիտցաւ պարագային յարմար փոփոխութիւններու ենթարկել իր գրիչը: Լեզուական այս փոփոխութիւնը անբնական չարժման մը երեւոյթը չտուաւ սակայն: Փանոսեան անձարակ մը չէր ոճի գործածութեան մէջ: Անոր գրիչը պէտք եղածին չափ ճկուն էր, այնպէս որ դրարարախառնէն զուտ աշխարհորար գարձը եղաւ հեշտին ու հաճելի միանգամայն: Փանոսեան կրցաւ մնալ աշխարհարարի բարձունքներուն վրայ եւ իր ոճը՝ հեղասան ասուակի մը նման՝ շարունակեց իր բնթացքը յարատեւ ու անարգել: Փանոսեանի լեզուն իր վրայ կրեց դրազիտական շնորհքի գրաշմը, գաշն էր այն ու քաղցրաբար: Փանոսեան սէրէ աւելի բան մը ունէր յանդարանութեան հանդէպ: Ոտանաւորի արտաքին-բեւոյթը, ձեւը, շատ բան՝ գրեթէ ամեն ինչ՝ էր իրեն համար: Անոր ստանաւորները իրենց արտաքին-բեւոյթ-

թէն, ձեւէն, յանգէն կ'առնէին իրենց կեանքը: Բառերը կոկիկու, չափելու, յարգարելու արհեստն էր որ կը դիւթէր ընթերցողները ու անոնց մէջ սիրոյ, խանդաղատանքի նման բան մը կ'արթնցնէր հեղինակին հանդէպ: Փանոսեանէն առաջ ալ, հայ գաղութեան մէջ եւ զած են հեղինակներ՝ որոնք չեղած են ձեւին կարեւորութիւնը: Դասական գաղացի աղբեցութիւնը բաւական երկարատեւ եղած է աղբային հաստատութիւններէ ներս: Գրադիտական դասընթացքներ, տաղաչափական դասադրեր իրենց գերագոյն պաշտօնը նկատած են խնկարկել ձեւին, եւ սակայն ոչ ո'ք կրցած է ա'յնքան փառարանել յանգը՝ որքան Փանոսեան: Անոր կտորներն էին որ ընթերցողին տուին ճոխ յանգի ճաշակը: Անոնք էին որ դործնականացուցին գրադիտական վարդապետութիւնները: Ու Փանոսեան՝ ժողովուրդին, այլ մանաւանդ թերթերու իրեն ընծայած ընդունելութենէն խանդավառ՝ մոռցաւ թէ բանաստեղծութեան մէջ ձեւէն զատ ուրիշ բան ալ կայ, աւելի կենսական, աւելի կարեւոր, ու տուաւ ինքզինքը յանգին, անձնատուր եղաւ անոր ամբողջապէս, գայն ըրաւ իր քերթողութեան միակ նպատակը, նշանաբանը: Գրիչը երթալով աւելի վարժուեցաւ այդ արուեստին, եւ Փանոսեան ա'լ պէտք չունեցաւ իր յանգերը գտնելու համար մասնաւոր միտք յողնեցնելու, ըզնզ ճնշելու, եւ եղաւ վարպետ մը, միակ վարպետը՝ որ երբեք յայտնուած ըլլայ հայ գրական հրապարակին վրայ: Ատով դոհացաւ, ատով հրճուեցաւ, ատով երջանկացաւ Փանոսեն:

Փանոսեան՝ իբրեւ յանդարաններու իշխանը՝ կանգնած մնաց իր արուեստակիցներուն վերեւ, եւ հըմայեց զանոնք իր մոգական գաւազանին ուժովը, իմա՝ իր ճոխ յանգերու շրջուցիչ դանձերովը: Ժամանակակիցները ա'յնքան տարուեցան անոր յանգաճոխ գլուխէն, որ «պսակաւոր բանաստեղծ»ի տիտղոսին արժա-

նի նկատեցին դայն: Իր յաջորդները բանաստեղծութեան էութիւնը ու կենսական պահանջը նկատի ունենալով թերեւս պակասաւոր գտնեն զինք. քանի որ յայտնի է թէ իր ամբողջ ճիգը եղած է բանաստեղծութիւնը նոյնացնել յանդին հետ եւ այս երկուքը հոմանիշ դարձնել մէկգլմէկու: Մեր հաւատքն է թէ յանգը մարմինն է սոսկ որ պիտի մեռնի, մոռցուի, եթէ բուն արուեստը, հոգին, իմաստ մը չի տայ անոր, կենդանութեան շունչ մը չի փչէ անոր մէջ, եւ դայն արեւին, կեանքին չկանչէ:

Ժողովուրդին բանաստեղծը եղաւ Փանոսեան, առանց սակայն ժողովուրդին քնարէն յուզուելու եւ առաջադիւան կրակով տաքցնելու իր քերթումները: Հասարակութեան մատչելի ըլլալու մտաւեւոյսովն ունեցաւ, եւ երբ տեսաւ որ զանգուածը չի կրնար ըմբռնել գրողէաներու գործածած լեզուն, ինքը իր գրիչը իջեցուց անոնց խաւերը, փոխ տաւ սոսիկին բառերը, բացատրութիւնները, հնչման եղանակները եւ այնպիսի ճարտարութեամբ գործածեց զանոնք որ սոսիկը սկսաւ սիրել անոր կտորները եւ զոց ընել անոնցմէ շատերը: Փանոսեան՝ իր նիւթերն իսկ՝ նոյն այլ սոսիկին կեանքէն փայլեց. յաճախ մանուկներու աշխարհին մէջ պտտեցաւ, տոտկախօսներու լեզուն փոխ տաւ, ու այսպէս արտադրեց ստանաւորներ՝ որոնք իրենց նախընթացը չունին արեւմտահայ գրականութեան մէջ: Ռամիկին դէմքը անոր ստանաւորներովը պայծառացաւ եւ մանուկներ անոր կտորներուն մէջ գտան իրենց առօրեայ կեանքին ու զգութիւն տուող բարոյականը: Աշակերտներ անոր քերթումներովը խրատուեցան եւ ուսուցիչներ անոր բանաստեղծութիւններովը դարձան իրենց լեզուները: Աւստիկա եղաւ Փանոսեանի արտադրութիւններու գրական կողմը:

Փանթէզիսթ գրող էր Փանոսեան եւ իբրեւ այդ՝ իր գրչին յաճախ նիւթ բրտած է կինը: Այդին պիտի պա-

թած փոթորիկն ու անոր սպառնացող վտանգը՝ չառչէին ցնցեր զինքը: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին իսկ, երբ իր գրչի եղբայրները գերեզմանին եղբւր կը թափուէին եւ կամ տարադրութեան ճամբաներուն վրայ կը հեծէին, ինքը «ժամանակ»ի մէջ, անընդհատ, գրեթէ ամէն օր, ստանաւորներ կ'արտադրէր կանանց քեր ու դէմ. այնպէս որ եթէ այսօր տառնք հաւաքուին, սոսուար հատար մը կը կադմին: Ըսենք, սակայն, թէ Փանոսեան առ հասարակ մնացած է չափաւորութեան ու պատշաճութեան սահմանին մէջ: Այնպէս որ իր գրութիւններու մեծամասնութիւնը կարելի է ամենուն ձեռքը տալ անվարան:

Արամիս գրող էր Փանոսեան եւ միանգամայն ունէր հեղինակ մասնաւոր կերպ մը՝ որ կը խաթթէր, բայց չէր վիրաւորեր: Իր այս կարգի կտորներուն մէջ գրուած ժպիտը ա'յ թոյն չէր թողուր գործածուած հեղինակին մէջ՝ որու սրտքին թիրախ ծառայող անձն իսկ քահ քահ կը ծիծաղէր հեղինարանին հետ:

Փանոսեան եղաւ արտադրող եւ տաւ արտադրող մը միանգամայն: Իր հեղինակութեամբ, քարգմանութեամբ եւ նմանողութեամբ գրած կտորներուն թիւը մէկ քանի հազարը կ'անցնէ: Փանոսեան յաջող նմանցընող մը եւ ճարտար թարգմանիչ մը հանդիսացաւ: Դժբաղդարար, սակայն, արտադրող եւ տաւ արտադրող մը մարմնովը տակաւ անխաթմութեան մղեց զինք, եւ աչիկա կա սկսաւ օրուան յուրերը ստանաւորի վերածել եւ իր գրողայնութիւնն իսկ ընել... ստանաւորով: Ասիկան ինքնին սպառում մը եղաւ եւ հեղինակը չի կրցաւ բարձրանալ քերթողութեան վերին սահմանները: Այնպէս կ'երեւի սակայն թէ, Փանոսեան երբ եւ իցէ՝ փոքր չըրաւ իր իսկական արժանիքին վրայ միտք յոգնեցնելու: Անիկա տաւելապէս ինքզինք զոհացնելու նպատակաւ չարժեց զրիչը եւ չանդրադարձաւ թէ յաջող կտորներու հետ կ'արտադրէր նաեւ ձախող կտորներ:

որոնց թիւը կ'աճէր հետզհետէ, եւ կ'սպառնար իր աշխարհէն չափուած համբաւին...

Փանոսեան իր կտորները ստորագրած է զանազան անուններով: Անիկա փոխն ի փոխ գործածած է Ալ-փառլան, Սոցիալիստական, Աստղիկ, Արիստոգրամ, Ազանոգեան, Ա. Գէորգեան եւ այլ գրչանուններ: Այս անուններով անիկա ստորագրած է յանդադատումներ, առակներ, մանրավէպեր, հանելուկներ, Փանթէզիներ եւն.: Իր ա'յնքան բազմաթիւ ու աշխատանքային արտագրութիւններէն շատ քիչերը լոյս տեսած են առանձին հատորով, այնպէս որ այսօր Փանոսեանի անուամբ փոխանակ տասի չափ ստուար հատորներու՝ երեք հատոր միայն կը գտնենք. — «Շօղեր ու Յօղեր», «Այլեկութք», «Ազատ Քնար»: Այս վերջինը վախ տետրակ մըն է թէ՛ ծաւալով, թէ՛ պարունակութեամբ:

Արդ, Փանոսեան գործնական ստեղծիկեան մը, վարպետ յանգարան մը, քաջ աշխարհաբարպէտ մը, յաջող թարգմանիչ մը եւ ճարտար նմանցնող մը ըլլալով հանդերձ, եւ իր կտորովը, աշխուժն ու թարմութիւնը մինչեւ իր կեանքի վերջը վստ պահելով մէկտեղ, չի կրցաւ տեղ մը գրաւել հայ առաջնակարգ քերթողներու շարքին մէջ, եւ ասիկա անոր համար որ իրեն կը պակսէր ներշնչումի կրակը: Իրրեւ բառերու, յանգերու արուեստագէտ՝ աննման եւ անգերազանցելի կը մնայ Փանոսեան: Անիկա խելացի է, սրամիտ է, հեզնարան է, թոյր ու բոյր կուտայ իր կտորներուն, միայն թէ ներշնչման կրակովը չի տաքցներ, չի կենդանացներ զանոնք: Անիկա առաւելապէս, գրեթէ բացարձակապէս, հասարակագիտ. նիւթերը հեշտալուր ու տանաւորներով յաջողապէս գրի առնելուն եւ ընթերցողները գուարթ պահելուն մէջն է որ ամենէն բարձր տեղը կը գրաւէ: Հոգ է իր ինքնատարութիւնը, իր արժանիքը, իր փառքը:

ԳՐ. ՕՏԵԱՆ

Առատ արտագրող մը չեղաւ Գր. Օտեան: Իրմէ հազիւ թէ կը մնան մէկ քանի նկարագրական էջեր, անձնական տպագրութիւններ, անհատական նամակներ եւ հատուկտոր մտածութիւններ: Ու եթէ մեր գրական դէմքերու կարգը կ'անցնի, պատճառը այն է որ այդ սակաւաթիւ գրութեանց մէջ անիկա կըցած է յայտնաբերել գրագէտի իր խառնուածքը եւ մանաւանդ այն առողջ սկզբունքները՝ որոնց յարած էր եւ որոնք

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

մարմին կ'առնէին նաեւ գրչէն ու խօսքէն դուրս, իր առօրեայ կենցաղին, իր անհատական ու հանրային գործունէութեանց մէջ:

Ազգին անվերապահ դուրդուրանքը վայելելու համար, նախ ազգին վստահութիւնը շահած ըլլալու է մարդ: Տաղանդը, ինչքան ալ փայլուն ըլլայ, չի կըրնար միահամուռ վստահութիւն յառաջ բերել, երբ անոր չընկերանար Սկզբունքը: Օտեանէ աւելի տաղանդաւոր զբաղէտներ ու ճառարասներ ունեցած է Հայը: Օտեանէ անհունապէս աւելի հիացման արժանի գրիչներ այսօր իսկ չեն պակսիր ազգին մէջ, եւ սակայն հին ու նոր շարքերը միասին առնելով, դժուար է գտնել աշխարհական դէմք մը՝ որ անոր չափ պատկառանք ապրած, անոր չափ սիրուած ըլլայ, բառին անվերապահ առումովը:

Խօսքէ աւելի գործի հետամուտ այս ազգային դէմքը եթէ մեծ գրադէտ մը չեղաւ, եղաւ սակայն մեծ գրառէր մը՝ որ զիտցաւ ոչ միայն քաջալերելի գրողները, այլ եւ առողջ ուղղութիւն մը տալ անոնց: Օտեան յայտնուեցաւ դէմք մը որ ճկիւլ չի գիտեր: Իր անուան շուրջ հիւստեան ներքոյները անգոր էին գինքը չեղեցընելու իր սկզբունքէն: Տէմիրճիպաշեան, մեծ գրադէտը, իր գիւթական սճով, կրնար հազար գովեստ հիւսել ազգին վտարանդի գրողին՝ որ իր ախուր վայրկեանները կ'ապրէր Բարիդի օտար երկնքին տակ, եւ սակայն նոյն այդ վտարանդի գրողը՝ Օտեան՝ պահիկ մ'իսկ չի վարանեցաւ իր սուր քննադատութիւնները ուղղելու այդ քմայքոտ բանաստեղծին որ քրքշայլ իր գեղերումները կ'ընէր երկնքի գեղապուարճ ածունեքէն մինչեւ դժոխքի խաւարաչին անդունդները:

Առարկայական, ցուրտ գրող մը չեղաւ Օտեան:

Անիկա կրցաւ առհասարակ իր սիրտը դնել զրութեանց մէջ, ու այսպէս թռիչք տալ անոնց: Ատկէ նաեւ այն ազդուութիւնը՝ որ կրկնապէս կը տարւորէ եւ հեղինակաւոր կը դարձնէ կտորը:

Ինչքան ալ սահմանափակ եղած ըլլայ իր հմուտութիւնը, կարելի է ըսել թէ որոշ չափով ծանօթ էր հին

դասական գրականութեան եւ լաւ ուսումնասիրած էր հայ լեզուն՝ որուն անեղծ պահպանմանն եւ ուղիղ ժողովրդականացմանը նախանձախնդիր էր: Իր լեզուն մաքուր աշխարհաբար է, իսկ իր ոճը՝ յստակ, վճիտ, պայծառ: Ասիկա արդիւնքն է թերեւս սա իրողութեան թէ Օտեան յառաջ կը քշէր միայն այն գաղափարները՝ որոնք իր մտքին կը ներկայանային որոշ, զերծ ամեն տարակոյսէ: Դիտուած է որ խրթին ոճը արդիւնք է յաճախ տարտամ գաղափարներու: Արդարեւ փիլիսոփայական ու գիտական բարձր կալուածներու մէջ, երբեմն լեզուն անգոր է պայծառապէս մեկնելու խորհուրդները, եւ սակայն պարզ գրական կտորի մը մէջ — ճառ, նամակ, եւնք, ինչպէս է պարագան Օտեանի եւ մեր կարդ մը այլ գրողներու վերաբերմամբ — խրթնարանութիւն կը նշանակէ գաղափարի, խորհուրդի, ու նոյն իսկ թերեւս սկզբունքի անորոշութիւն, տարտամութիւն, խախուտութիւն: Օտեանի մտքին մէջ որոշ են գաղափարները: Անիկա տէրն է իր վարդապետութեանց: Մանուկն իսկ կը հասկնայ Օտեանի միտքը: Ասկէ անվերապահ դուրդուրանքը՝ արդիւնք անսահման վստահութեան:

Դարձեալ, իր գրութիւններուն մէջ տեսնուած եւ գիւրաւ ընդդէմի կորովոտ բացատրութիւնները մեծամտութեան մը յայտարարը չեն: Զինքը մօտէն ճանչցող անձինք միահամուռ վկայ են իր համեստութեան: Այս պարագան կը չեւտեն նաեւ իր մտածութիւնները՝ որոնք երեւան կը բերեն բուն իսկ Օտեանի ներքին մարդը:

Բնապաշտ գոյրոցը չէր խօսեր իր սրտին: Զօլայի մշակած վիպագրութիւնը մարդկութեան վնասակար կը նկատէր: Դրապաշտի, օգտապաշտի իր միտքը չէր հանդուրժեր որ ընկերութեան ժահրը պարպուէր արեւին առաջ: Գայթակգութեան սարսափը ա'յնքան տիրական էր իր մէջ, որ առաքինութիւններու առար-

կայացումը անհրաժեշտ կը նկատէր հանրութեան բարօրութեանը։ Ու ինք որ եկեղեցականի մը չափ, եկեղեցականէ մը աւելի կառչեցաւ կրօնին, հաւատք վարդապետեց մինչեւ իր կեանքին վերջը։ Իր դժբաղդ օրերուն՝ երբ մեկամարդութիւնը կուգար պաշարել զինքը, Օտեան՝ Նարեկացիին պէս՝ երկինք կը յատէր իր աչքը եւ անտի կ'ակնկալէր օգնութիւն։ Իրեն համար ներշնչումը յախուռն եւ յանդուգն երեւակայութեան մը արշաւը չէր բանին եւ իմաստութեան սահմանին մէջ, այլ հոգւոյն ցոլացումը իմացականութեան վրայ։ Գերագոյն ներշնչումի ալը հանդիսացող կրօնքը իր ազդու գերը կատարած է ոչ միայն բարոյական աշխարհին մէջ, այլ եւ գեղեցիկ դպրութեանց ու գեղարուեստի մարզին մէջ սրտնց ծնողն ու խնամողն է հանդիսացած միանգամայն։ Առանց այդ հօգրագոյն ազդակին, ներշնչում կարծուածները ուրիշ բան չեն այլ սոսկ ընդօրինակութիւններ։

Եթէ բնապաշտները մէկ ծայրայեղութեան դացին, տարակոյտ չիկայ թէ Օտեանն ալ՝ հոգեպաշտի իր զօրաւոր միտումներէն վարուելով, տարուեցաւ միւս ծայրայեղութեան։ Արդարեւ ճիշտ պիտի չըլլար բոլոր գրականութեան ու գեղարուեստի միակ ներշնչարանը նկատել կրօնքը։ Անշուշտ ամեն ազգի գրականութեան մէջ ալ մեծ գեր խաղացեր է միտութեանութիւնը։ Բայց բնական, իրական կեանքը եւ անոր ուսումնասիրութիւնն ալ արտադրել տուած են յիշատակութեան ու պարծանքի արժանի բազում հատորներ։ Ծայրայեղութիւնները վտանգաւոր են միշտ ալ։ Լուսանցք մը անհրաժեշտ է ամեն վճռի մէջ։

Եւ սակայն, որքան ալ ծայրայեղ գտնենք Օտեանի տեսութիւններէն ոմանք, չենք կրնար ուրանալ անոնց առուելութիւնը, կենսունակութիւնը։ Դէպի բնապաշտութիւն յառաջացող զօրաւոր հոսանքին դէմ ամբարտակ մը պէտք էր։ Զայդ կառուցանելու փորձն է որ

կ'ընէ Օտեան։ Իր ծայրայեղութիւններէն դատելով զինք տաքդուր մէկը նկատել ճիշդ պիտի չըլլար։ Ինքն է որ ամուլ ճիգերու ազդարարութիւնը կ'ընէ գրելով։— «Յուզմունքը կենդանութեան նշան է. բայց աննպատակ յուզմունքը ամուլ ճիգերով կ'սպառէ Ազգին ուժը։ Երեւակայեալ վտանգի մը դէմ խելախելով, շատ անգամ իրական վտանգին դէմ անպատրաստ կը գտնուի մարդ։» Ասով բանիմաց, ողջամիտ, խոհեմ մարդն է որ կը յայտնուի Օտեանի մէջ։

Երջանիկ կեանք անցնելու արժանի այս գրադէտը՝ որ պետական պաշտօնէի եւ ազգային գէմքի իր հանգամանքով փառքի օրեր ապրեցաւ երբեմն, ատեն եղաւ որ ստիպուեցաւ խոյս տալ հայրենիքէն եւ ապաստանիլ օտարութեան ծոցը։ Այդտեղ, եթէ յաճախ երկինքէն կը խնդրէր իր սիրտը, երբեմն ալ կը դառնար գրականութեան որ անսահման բերկրանք կ'ամփոփէ իր մէջ։ Ասոր ինքն է որ կը վկայէ հետեւեալ տողերով։— «Որեւէ ձեւի մէջ, ամեն ձեւի մէջ, սիրէ՛ գրականութիւնը. այն միայն կը մնայ։ Օր կուգայ, ամեն բանէ կը դադրի մարդ, վայելքներէ կը հրաժարի, իր պատրանքներէն, իր յոյսերէն, կիրքերէն, իղձերէն, ամեն ունեցածէն, ամեն զգացածէն բան մը չմնար. դեռ կը մնայ գրականութիւնը, որ հոգեզուարճ բերկրութեանց աղբիւր մը կ'ըլլայ բացառիկ վայրկեաններու մէջ։» Հոս այլեւս գրադէտ Օտեանն է որ կը բարբառի։ Ինչ որ չուրջան պարագաները, օր կուգայ որ մարդ վերջաւելլան պարագաները, օր կուգայ իր խոտուածքի ձայնին ու զայն պէս տեղի կուտայ իր խոտուածքի ձայնին ու զայն կ'արձագանգէ հարադատութեամբ։ Ասոր բացառութիւն չէր կրնար կազմել Օտեան՝ որ պզտիկուց սովորած էր առանց վերապահութեան արտայայտել իր ըզգացումները, վստահ ըլլալով թէ երբ եւ իցէ հիւանդկախ երանդ մը պիտի չի մատնեն անոնք։

Գրադատին համար բարեբաղդ բան է հաստատել այս պարագան եւ կտակել զայն զարերուն։

ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Զգալնամու հոգի մը թախտիկ՝ որ Մալաթիայէն
Խարրերդ, Խարրերդէն Իզմիր, ու Իզմիրէն մինչեւ
Ճիպուղի, պանդուխտի իր կեանքն է երգեր եւ երա-
զեր, երազեր է աչքերը բաց ու սիրտը լեցուն համակ
թախծութիւնով:

ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Հայրենի կտուրէն հեռու, կարօտն է ունեցեր
միշտ հոն ծաղկող գարուններուն եւ անոր դաշտերուն
մէջ խալտացող, բուրոյ երազներուն, ու այդ կարօտը
սիրահար պարծուցեր է զինք մենութեան՝ սրուն ըստ-

ուսերն իսկ նուիրականութիւն մը առեր է իր աչքին եւ որուն չէ ուզեր որ հալին ուրիշին մասններն անդամ : Ու առաւօտէն մինչեւ երեկոյ, ու երեկոյէն մինչեւ առաւօտ իր յիշատակներն է քրքրեր, անոնցմով հրճուեր, անոնցմով ներշնչուեր եւ դանտք է գրի առեր տարիներ չարունակ :

Հետաւոր, անծանօթ հորիզոններէն սլացք մը դէ-
պի ընտանի վայրեր, և ահա անխօս իրերն իսկ
լեզու կ'ելնեն ու կը վախսան իր ականջին.— տնա-
կը, փոքրիկ սենեակը, խոշոր, անդգայ հայելիները ու
նոյն իսկ «զոան առջև ածող մէկ երկու ծառեր» որոնց
տերեւներուն տարտուռը բնաւ դիտած չէիր բովանդակ
անցեալին մէջ:» Ու իրերու այդ ոգեկոչումէն անցեա-
լին տեսիլը չփակ երեւոյթ մը կ'ստանայ և տարակոյտն
է որ կը ձայնէ սրաի խորերէն.—

Կը դիտեմ՝ վաղն ու անժամօք ապագան .

Կը հարցնեմ զո՛ւր քէ մի օր ,

Իմ երբեմնի յոյսերս աղուոր,

Մալխոսին հետ արդեօք նորէն պիտի գա՞ն :

Գերազանցապէս երազի մարդն է արդարեւ Որբեր-
կան: Այնպէս որ տարիներ յետոյ, երբ բազմը մինչեւ
իր հայրենիքի դռները նետեց զինք, անիկա անոր քը-
ղանցքներուն իսկ չի մօտեցաւ, ու իրեն ա՛յնքան ըն-
տանի այդ հորիզոններէն փարսախներով հեռանալէ
վերջն էր միայն որ վերակոչեց զանոնք ու իր հոգիին
ողբը յանձնեց թուղթի էջերուն: Զէ՛, իրականութիւն-
ներուն առջեւ դող ելնող, անոնցմով ներշնչուող, ա-
նոնցմով տղաւորուող քերթողը չէ Որբերեան: Պատ-
րանքներու, մէզի մշուշի բանաստեղծն է այն՝ որ մե-
նութենէ դուրս, բազմամբոխ ու բազմաթխոր կեղերոն-
ներու մէջ կը կորսնցնէ ինքզինքը ու կը դադրի իբրեւ
դրջի, արուեստի մարդ. սպրեյէ: Համաշխարհային

պատերազմի մրրիկներն չիսկ՝ որոնց աղեկցութենէն զերծ էի մնաց նաեւ ինք, չափով մը կը տկարանան այն պզտիկ դռլին, սարսուռին առջեւ՝ դուր իր հողիին կուտայ հինը վերարծարծող պաշտելի մենութիւնը։ Ամեն երեւոյթ, ամենէն ահելն անգամ, պէտք է յարակցի իր Եսին հետ։ Ինքզինքէն անկախ, ինքզինքէն անջատ երեւոյթ դոյութիւն չունի իրեն համար։ Հսկայ էրճիասն անգամ, ներշնչող վսեմութիւն մը ըլլալու համար, պէտք է որ անձնաւորուի, կեանք ու կենդանութիւն զգենու, եւ մանաւանդ հասկնայ իր իսկ կազմին՝ որուն զգենու կը պզտիկնան, կը փոքրանան մեծադոյն բարձրութիւնները, եւ որուն համար անբաւական են «էրճի-ասն ու իր սլեփաւ» կատարները»։ Զիւնասպիտակ այս գաղաթներն անգամ վեհատեսիլ երեւոյթներու փոխարկուելու համար, պէտք է որ յիշատակներու վերածուին։ Որբերեան քերթողին համար «Տեսլական դրախտին երազն ալ երկինք մը կ'արժէ ինքնին»։

Խուսափող գոյնեւորու, թեթեւ հծծիւններու, նուազուան ձայնեւորու բանաստեղծն է Որբերեւան՝ որ ձեռքին մէջ հարող հասնող իր դեղձանիկին մասը կը սպայ, մտերմութեան հին յիշատակ ժամացոյցը կը սեղմէ կուրծքին, ծաղկաւէտ զիւղին ճամբան կ'երազէ, մանկութեան օրերու Աստուածը կը վերակոչէ, իրեն նման մոլորացող տնակը կ'եղբերակէ, ծաղկանոցի նոճիկն վայրի իղձը կ'արձանագրէ, ու ոգեկոչումներ կ'ընէ անցեալի մտերմիկ զէմքերէն ու զէպքերէն. ու պահիկ մըն ալ իրեն խիստ անձուկ սահմաններէն գուրս գալով, օրացրի յուզիչ սարսուղեցիկ հատուածները կը զնէ կարդի, խրախուսիչ մանրագէտներ կը վիպէ մեծ պատերազմէն, իռէալին յաղթանակը կը տարփողէ նիւթական ներքին հակումներուն վրայ, ոտուոմ մը կ'ընէ դէպի հայրենիքին փայփայելի տեսիլին գերեզնէ կը կազմէ ծրագիրներ՝ որոնք կրնան շաղիկ փոխել եւ կը կազմէ ծրագիրներ՝ որոնք կրնան շաղիկ փոխել անշուշտ... պարագային ու պահանջին համաձայն:

Արեւելեան ճակատագրութեան ազդեցութիւնը ա՛յնքան խորապէս կրած է Որբերեան՝ որ կամովին կը յանձնէ ինքզինքը լաղղի ալիքին։ Ու իր ամբողջ կըտորներուն մէջ ԲԱՂԴԻՆ քերթուածը միակն է կը կարծեմ ես, որ լիապէս կը մերկացնէ բանաստեղծին հոգին, եւ ինքնին կարծես թուումն մասանցն է այն նիւթերուն՝ զոր գրի առած եւ որոնց ետեւէն վազած է իր բովանդակ կեանքի ընթացքին։ Այդ քերթուածը ազերս մ'է ինքնին, որով Որբերեան բանաստեղծը, ճակատագրին որդեգիրը, կը պալատի բաղդին՝ որ եթէ ամեն ժպիտ, ամեն երանութիւն զլացուի, գէթ երազը, գէթ ստուերը, գէթ յուշերը, գէթ պատրանքը, գէթ քնարը, գէթ հաւատքը, գէթ շիրիւ մը թողուին իրեն։ Ան կը տեսնէք արդէն որ երազներ կ'ողողեն իր էութիւնը եւ ինք ալ բանաստեղծ մը ըլլալէ յետոյ՝ երազատեա մը եղած է, եւ կոտմ երազատեա մը ըլլալով բանաստեղծ եղած է։ Եւ սակայն, զգացումներն են իր այդ երազներուն ակն ու ազդիւրը եւ այդ զգացումները անկեղծ են Որբերեանի մէջ, հարապատ։ Ու քերթուածի մը համար անխաղախ զգացման մը պէս արժէքաւոր տարր հաղուագիւտ է։ Թէնն է որ կ'ըսէ։—

Որբերեան արուեստագէտ մըն է, գերզգայնիկ արուեստագէտ մը՝ որ բոլոր ճշմարիտ արուեստագէտներու պէս գիտէ իր քերթուածներուն քարոզի բնոյթ տալէ հետո մնալ խոստո: Տեսակ մը միաթիբականութիւն կայ իր բանաստեղծութիւններուն մէջ՝ որոնք եթէ երբեմն սպառնալի մօտեցող շեշտ մը կ'առնեն, երբեմն ալ վսեմին սահմաններէն ներս մուտ կը գործեն ու հոգին կը վերացնեն:

Որբերեանի մէջ առ հասարակ զգացումը հարազատ ըլլալով հանդերձ, ասաններ եղած են, երբ քերթողը՝ թերեւս ակամայ՝ ինկած է հիւանդոտ սանթրիֆմանքալիքովի մը գիւղը եւ ողբերգած է եղանակներ՝ որոնք զժուար թէ կարենան խոր ու առողջ տալաւորութիւն յատաջ բերել: Անապատի հեռաւոր անկիւնին մէջ կրած իր տուայտանքը՝ արուեստին հայեցակէտէն՝ բարերար ազդակ մըն է: Առանց այդ ամայքին, Որբերեանի ներշնչման աղբիւրը ցամքէր գուցէ եւ քերթողը մեռնէր հեղինակին մէջ: Մեր այս համոզման բերմամբ է որ իր ախերէն ու վախերէն շատեր պարզապէս ճարտասանական, հետտրական, սանթրիֆմանքալ կը զրտնենք: Որբերեանի քերթուածներէն շատերը արդիւնքն են ամայութեան. ու ողբալի վիճակ մը չէ անշուշտ այն ճանճրոյթը՝ որ բոլորով ու թոյրով լեցուն ծագիկներ կը սփռէ չորս գիւղ:

Որբերեանի առ հասարակ քնքոյլ ու մեղմ խառնըռածքը ունեցած է ցնցող վայրկեաններ՝ որոնց անմիջական ազդեցութեան տակ, ուժգին աղաղակներ, հորաշունչ քերթուածներ արձանագրեր է իր զրիչը: Այս կարգի բանաստեղծութիւններէն են, օրինակ, Մեր Դարը Աստուծոյ Առջեւ, Աղաւթն Անէծքը, Եւն., որոնք հեղինակին գլուխգործոց քերթուածները կարելի է սեպել:

Որբերեան թէեւ դուռնուրեք իր մենասիրութենէն, իր մենակեցութենէն դուրս գալով հանրային կեանքին

խառնուած է, եւ սակայն, պատահական ու հազուադէպ այդ պարագաներուն մէջ անգամ անիկա ցոյց տըռած է արդարաւորով կեցուածք մը՝ որ պատիւ կը բերէ իրեն: Օրմանեանի խնդրոյն առթիւ Զօհրապի եւ Զարդարեանի դրած իր նամակները ապացոյց են իր այդ արդարաւորով ջիղին: Թէեւ, աւելի արժէքաւոր ու միանգամայն դործնական քայլը այն պիտի ըլլար որ Որբերեան՝ քիչ մըն ալ մտերմիկ նամակներու շրջանակէն դուրս ստանելով՝ հրապարակաւ ու ժամանակին արձանագրէր իր բողոքը: Վասն զի, ներկայիս եղածը՝ ամեն պարագայի տակ, յետ... դատաստանի եւ յետ... մահու արձանագրութիւն մըն է վերջապէս, թէեւ հասկընալի՝ շնորհիւ այն գերազանց փափկանկատութեան ու համեստութեան՝ որ Որբերեանինն են արդարեւ:

Առոնք պատահական են սակայն եւ դուրս Որբերեանի այն կարուածէն ուր կարօտը, հայրենաբաղձութիւնը կը մշակուին առատ առատ: Ստոյգ է որ «մեր լեռներուն հաւատարիմ կազինն» եղած չէ Որբերեան, «կապուած հայրենի հողին, եւ սակայն արաղիլի նման» յուսացեր է «վերադառնալ օր մը դէպի մեր աւերակ աշխարհը:» Իր հոգիին մէջ խիստ դժուար է հայրենիքին կանչը:—

Դարձի՛ր, հոգի՛ սուրի հիւղակիդ աւերակ.
Դարձուր ե՛րգը աղբերակիդ մարմարի.
Քեզ քսպասեն դրախտի գետն ու բիւրակ.
Ու հին ուղին տակաւին քեզ կը յատի
Հիմա լքուած ու միմակ...:

Ու երբ մահուան դալուկներով տոգունիս.
Եկուր գտնե՛լ, հո՛ւս, հոգիիս մտերիւմ.
Ըստուերիս տակ մէկ շիրիւմ...:
Ու Որբերեան սրտազին կ'աղաղակէ.—
Ու կ'ոյրնեմ սրտախոռով
Ձիւնն ու մշուշն իմ հայրենեաց:

Այս է իր քեզը, պիտի ըսէի իր կոչումը: Հայ Թուրքիէնէ՞քն է այն: Ինչպէս որ ոտն ալ մեծ վիպա-
սանը կ'ըսէր թէ «Ռուսիա կրնայ ըլլալ առանց մեզմէ
ոնէ մէկուն, եւ սակայն մենք չենք կրնար ըլլալ ա-
ռանց Ռուսիոյ»: այնպէս ալ Որբերեանի քերթում-
ները կը թուին կրկնել. — «Հայրենիքը կրնայ ըլլալ ա-
ռանց մեզի, եւ սակայն մենք չենք կրնար ըլլալ առանց
Հայրենիքի»: Ու Որբերեանի այս հաւատքը, այս ազա-
զակը ա'յնքան անկեղծ է իր քերթումներուն մէջ, որ
ընթերցողը ալ քերթումներուն միօրինակութիւնը,
գրեթէ կրկնութիւնը տեսնելով, զգալով հանդերձ,
ինքն ալ իր կարգին կարօտախտով, հայրենարարու-
թեամբ կը լեցուի, եւ հեղինակին պատկերալից, սա-
հուն, պայծառ ոճին, վճիռ արուեստին ու եզրայրա-
կան անկեղծ շեշտին մէջ կը գտնէ ոչ միայն գերազան-
ցապէս տաղանդաւոր քերթողը, այլ եւ մարդը՝ որուն
սիրտը մաքուր է ու հոգին անսպառն ու անխաղախ:

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

Մինչեւ հիմայ կը գանգատէինք, եւ իրաւամբ, թէ
Ամերիկահայութիւնը չէ կրցած հրապարակ դնել հրա-
տարակութիւն մը՝ որ գրական բարձր արժէք ներկա-
յայնէ եւ «Ամերիկահայ գրականութիւն» յորջորջու-

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

մը արդարացի: Ստոյգ է, թէ Ամերիկայի մէջ լոյս
տեսած են հայ գրական մէկ քանի կարեւոր երկեր, եւ
սակայն, անոնք կա'մ Ամերիկայէ հեռու ապրող հեղի-

Համաստեղ իր պատմութեամբ քննարուհի մէջ մեղի կը ներկայանայ սուր յիշողութեան տէր մէկը՝ որ կը գուրգուրայ անցեալին վրայ ու խնամով կը պահպանէ բնութենէն, մարդերէն, անասուններէն ու իրերէն իրեն աւանդութեամբ ժառանգութիւնները։ Անիկա մեղի կը ներկայանայ նաեւ խոր զգայնութեան ու տպաւորչականութեան ենթակայ հոգի մը՝ որ կը սարսռայ հոգէն, ջուրէն եւ օդէն եկող բոլոր գեղեցկութիւններու հանդէպ։ Աստիք զրոյի մը համար առաւելութիւններ են անշուշտ, բայց Համաստեղ այս առաւելութիւններուն տիրացած ըլլալով հանդերձ, պիտի չի կրնար իր բզմայրիկի պատմութեամբ քննարկ սրտապրելի եթէ աստիք չի միանար նաեւ անդրապարձի տաղանդը, որով օժտուած է ինքը։ Անիկա գիտէ իջնել իր յիշողութիւններու խորքը եւ իր զգայնութիւններէն ու տպաւորութիւններէն թողթին յանձնել այնքան մը միայն, որքան բա-

ւական է գրուածքը չի ճապղելու ու կեանքը իր ատու-
դութեան, իր բողբոջին մէջ պահելու: Ակնարկուած
այս ժողովարութիւնը կը տարածուի նաեւ իր ոճին մէջ
որ բիւրեղացեալ ձեւ մը առած է եւ ուր աւելորդ վե-
րադիրներ, սաստկացնող մակրայներ, յուզումնառիթ-
րաւեր խաղաւ կը բացակային: Ու այսպէս, նիւթին՝
իմա՝ յղացումին՝ իրապաշտութիւնը միանալով ոճի՝
իմա՝ լեզուի՝ իրապաշտութեան, կը յօրինէ համադրա-
կոն երկ մը՝ որ ամենէն խստապահանջ քննադատին
անդամ հիացումը կը գրաւէ: Հիւմըրէ ալ զուրկ չէ Հա-
մաստեղի գրիչը: Անշուշտ Օտեանի մը եւ կամ նոյն իսկ
Թիկատինցիի մը չափով յորդառատ չէ անիկա, բայց
գէթ ազ-պղպիղի մը համեմատութեամբ կայ, ու ասի-
կա պզտիկ նպաստ մը չէ ինքնին: Ասոնց վրայ բարդե-
ցէք դեռ նկարագրելու, պատկերներ տալու, բացա-
ւորութիւններ կենդանացնելու արուեստը՝ որուն տի-
րացած է Համաստեղ, եւ որուն շնորհիւ, անձիդ ու
ինքնեկ իր գրչին տակ կուզան պատկերները եւ շար-
ժող, եռացող արիւննով կ'օժտեն արտադրութիւնը: Աս-
կէ կենդանութիւնը պատմուածքին որ կը շարժի, կը
խօսի, կը քալէ կարծես:

Պատմութեան քննարկում վերջապահութիւններէն դատելով եղերապատմիկ մը պիտի նկատուէր Համաստեղ։— Կայծաղահասարակութիւն, ցրտահասարակութիւն, գնդակահասարակութիւն, դաշտնահասարակութիւն, տարապրութիւն, մարդախոշոջ մեքենայ եւն. որոնք զերթէ ամենն ալ մահ կը բուրեն։ Ու եթէ իր պատմութեան մէկ հերոսը— Վարդան— ֆիզիքայէս չի մեռնիր, կը մեռնի սակայն բարոյապէս։ Ու այս լըումը աւելի ահաւոր է, աւելի բարոյապէս։ Ու եթէ տարապրութեան ճամբուն մէջ եղեռնական։ Ու եթէ հանդիպումն ու ողջադուրումը բարեբաղժանօթներու հանդիպումն ու ողջադուրումը բարեբաղժանօթներու մըն է, միւս կողմէ սակայն անցեալի հեռադուրութիւն մըն է, միւս կողմէ սակայն անցեալի հեռանդկարին վերակրկնութիւնը տաղանայ մըն է որ կը ցընյէ ջիղերը ու մարդը կը վերածէ կենդանի մեռեալի։

Միւսը՝ պիտի ըլլար, սակայն, լոկ վերջաւորութիւններէն ընդհանուր օգրակացութիւններու յանդիւր: Համաստեղ լաւատեւս մըն է խորքով: Ու արդէն իր նիւթը հայ գիւղէն քաղել, յանդիւնող սեւէ հարազատ հեղինակ ալ կերպ շէր կրնար ըլլալ, արուած բլրալով Արեւելքի ճակատագրապաշտութիւնը՝ որ անորբտունջ համակերպութեան կը մղէ ենթական եւ որուն թարգմանը ըլլալու կոչուած է գրողը: Ու յետոյ, գրող մը՝ ինչքան ալ լաւատեսութեամբ տողորուած ըլլայ, հեղինակութիւն չունի փոխելու իրերու կարգը: Եւ բռնականօրէն մշակուած ու բնականօրէն աւարտուած գրուածք մը՝ ինչ ձեւով ալ վերջանայ, յոռատութեամբ չի վարակեր ընթերցողը: Համաստեղի պատմուածքներուն մէջ ա՛յնքան լոյս, ա՛յնքան գոյն, ա՛յնքան կենսահիւթ կայ, որ ընթերցողը ինքզինք կը գտնէ ընտանի միջավայրի մը մէջ ու կարծես կը գտնակէ վախճանը՝ որ բնական ճամբով մը կը հասնի ու չկամ կանուխ:

Համաստեղի պատմութեամբն երևան է զիւզը՝ զիւզը իր ամբողջութեանը մէջ.— մարդ ու անասուն, իր ու տարր ի մի ձուլուած, համայնացած, միութիւն մը դարձած են։ Ու արտաքոյ կարգի գէմքեր չեն անոր զիւզացիները։ Ամենուս ծանօթ հասարակ մահկանացունքն են անոնք, ստկոտապէտ, ինքնագոհ, համակերպող։ Դիւցապներ չիկան իր զրութիւններուն մէջ, այլ մարդիկ. ու չէ՞ որ ճշմարիտ դիւցապն համբերատար, անանուն փողովուրդն է, երեսի վրայ թողուած, աննկատ տոնուած ամբոխը՝ որ աչքը կը բանայ քրտինքի մէջ ու զայն կը փակէ դարձեալ քրտինքի մէջ, որ իր աղետութիւնը ծախու չի հաներ ու հանգստաւէտ պայմաններու շանդրադառնար, որ նորանոր տիրացումներ չի սնուցաներ, բա՛ւ է որ ձեռքէն չի կորզեն արան ու ալդին, էջն ու զամէշը։ Գիւղի անձուկ սահմաններուն մէջ ի գործ դրուած այս մարտիրոսապրու-

Թիւնը դիւցազնութիւնն իսկ է: Այս արդար համոզու-
մով է որ Համաստեղ բացառիկ տիպարներ ստեղծելու
ջանադիր չըլլար ու հասարակ մարդով մը կը դիւցազ-
նացնէ ամբողջ գիւղացիութիւնը: Անիկա՝ աննշմարե-
լի այլ սլինդ կապով մը՝ մարդերուն կ'ընկերակցնէ,
անոնց կ'եղբայրացնէ տաժանակիր անասունը ու օրհ-
նաբեր հողը: Անիկա կենդանի դրուագներ կուտայ գիւ-
ղացիին աշխարհէն որ փոխ մը մէջ կ'ամփոփուի.—
տունէն եկեղեցի առտուն կանուխ, ու անտի արտ եւ
իբրկունը՝ նորէն տուն՝ յոգնած այլ գոհունակութեամբ
սիրտը ուռած:

Համաստեղ վերլուծող մը չէ, հոգեբանական տարրերը իրեն համար քիչ հրապոյր ունին: Ու արդէն հայ դերողներէն ո՞վ երբեք յաջողած է վերլուծական վէպի մէջ, բացի զմայլելին Տիկին Զապէլ Յսայեանէ՝ որ դիտցաւ մարդերու ներքին աշխարհը պարզել արուեստագէտի մը նրբութեամբ ու փրկիսփայ բանաստեղծի մը զգայնութիւններով ու յոյզերով խառն ողջտեղծի մը զգայնութիւններով: Բայց անիկա բացառութիւն միտ տրամաբանութեամբ: Բայց անիկա բացառութիւն մըն է, ու իր անկոխ ուղին՝ վեր ամեն գնահատութենէ որուն զգլխիչ դեթանքէն տարուած, ուրիշներ ալ թերեւս այսուհետեւ փորձեն իրենց մարզանքը ընել այս սահմաններէն ներս: Թէեւ փորձէ աւելի՝ տաղանդի, կոչումի, ներքին մղումի խնդիր է այս: Ու Համաստեղ՝ որ դիտէ իր ոլորտը, չուզեր, չի իսկ փորձեր իր սահմաններէն անդին թեւ պարզել: Ու հոս ալ իր ժուժկայութիւնը կը դառնայ յաջողութիւն մը՝ ու իր հըպանցիկ վերլուծութիւնները կուտան այդ աննկատ թողուած էականերուն հոգեբանութիւնը իր պարզ ու անպաճոյճ դիտերուն մէջ: Խօսքեր, խորհրդածութիւններ չիկան հոն. չարժումներն իսկ կիսկատար են կարծես, բայց տիպարը, իմա՝ մարդը, լրիւ է իր կազմը, ւածքին մէջ, ուր արիւնը չըջնէ եւ դէմքը կը կենդանանայ: Համաստեղ կը խորչի նաեւ պոռոտ փի-

լիստիայութենէ, որ ուրիշներու մօտ վարդապետական շեշտի համադօր կը դառնայ յաճախ ու կը խաթարէ տիպարին գեղեցկութիւնը:

Իր տեղը՝ հայ գրականութեան մէջ.— Ինքնայատուկ: Ասիկա չի նշանակեր անշուշտ թէ ուրիշ կարող գրագէտներ չէ ունեցած աղղը: Համաստեղ չափէն աւելի համեստ է խոստովանելու համար արժանիքը իր տաղանդաւոր նախորդներուն, որոնք հարթեցին ճամբան եւ ուղղութիւն տուին իր քայլերուն: Թլկատինցին՝ արուեստէ զուրկ, բայց արուեստականութենէ ալ զերծ իր իրապաշտիկ գրականութեամբ, Զարդարեան՝ իր երաժշտական արձակով, Մեծարենց իր հարադատ անդրադարձումներով, Վարուժան՝ իր հովուերգական քնարով, Օշական՝ խոնարհներու իր պայծառ տիպարներով, Որբերեան՝ իր քնքուշ գուսաններգութեամբ, Իսահակեան՝ իր ժողովրդական մօթիւով, Թումանեան՝ իր գեղջկական նկարագրութիւններով, Ահարոնեան՝ եւրոպական եւ հայկական դիւղերու իր զուգակշիռներով, սնուցած են Համաստեղի տաղանդը՝ ու ուռնացուցած զայն՝ որոշ մարդի մը մէջ: Ալ չի յիշենք Բաֆին, Աղայեանը, Փափաղեանը, Արիւարեանը, Բաշալեանը, Խրիմեանը եւ այլք, որոնց ատնչութիւնը՝ գաւառական գրականութեան հետ՝ պատահական (ինսիտէնթը) է յաւէտ, ոչ ալ յիշենք Գարեգին Եսսկ. Սրուանձտեանցը, Զիթունին, Լեւոնեանը, Լաւայեանը, Գեղամը, Դաւթեանը, Երեմեանը եւ ուրիշներ՝ որոնք իրենց բանահաւաքութիւններով կրնան նիւթ մատակարարած ըլլալ իրեն, եւ կամ ճոխացուցած իր գաւառիկ բառարանն ու գեղջկական աստութիւններու հաւաքածոն: Այս գրողներէն մէկուն կամ միւսին, հեռուէն կամ մօտէն ինչ ալ որ պարտի Համաստեղ, իր ինքնատուութիւնը կը մնայ ցայտուն եւ իր տեղը որոշ՝ հայ գրականութեան մէջ: Համաստեղ զէմք մըն է որ մէկ քանի գիծերով կը բարձրացնէ մար-

դերու կամ կենդանիներու հասակը ու կը ցուցադրէ անոնց բարոյական արժէքը.— Ահա Տափան Մարգարը՝ կայծակնահար՝ որուն վերջին մտածումը իր գոմէշներուն կ'երթայ: Ատիկա ինքնին կենսագրութիւն մը, վարձագրութիւն մը, հոգեգրութիւն մըն է, լրիւ, սմբողջական: Ահա Միջօն՝ գիւղացի ստահակ տղան՝ որ լաւ կը նմանցնէ, որ քովի գերասանի մը յատկանիշները կը ցուցադրէ, այնպէս ինչպէս կը ծնին ու կը մեռնին գիւղին մէջ, խնդալով խնդացնելով, առանց տխրոսի, առանց աստիճանի: Մանուկի հոգեբանութիւն, մանուկի հաւատք՝ որուն զօհ կ'երթայ ցուրտ ճամբուն վրայ: Ահա Զալօն՝ անոր վեհանձնութիւնը, պարտաճանաչութիւնը, հաւատարմութիւնը, մէկ խօսքով այգօրինակ անասունի մը հարադատ մէկ վարձագրութիւնը: Ահա Փիլիկ Աղբարը, հասարակ, անտեսուած գիւղացի մը, Օշականի խոնարհներու տիպէն, զէմքով տպել այլ սրտով բարի, որ մինչեւ վերջ կը պահէ իր ընկերակցութիւնը ծերացած, անպէտք դարձած ձիուն հետ: Ահա Վարդանը՝ երազիւտ, դիւրաձած ձիուն հետ: Ահա կը դառնայ քաղքենի չուստ հաւան գիւղացին՝ որ զօհ կը դառնայ քաղքենի չուստ սիրոյ խաբկանքին, որ յիշատակով կը բեռնաւորի, երազներով կը տարուի ու ցաւագինօրէն կ'ողջակիզուի մեքենային: Ահա Աղաւնիները՝ որոնց սիրահարելով իր կիներն: Ահա կ'ողբացնէ գաւառը... Ու այս բոլոր կտորներուն մէջ լայն է Համաստեղի հորիզոնը, լայն այնքան՝ որքան կը ներէ գիւղացիին ներքնաշխարհը, ու լայն այնպէս, ինչպէս անկոր հորիզոնները գիւղի ընդարձակածաւալ դաշտերուն:

Համաստեղ ոչ միայն եղբայրացուցած է անասունները, այլ եւ անհատականացուցած է զանոնք ու ջանացած է ըմբռնել ու պատկերացնել անոնց խորհողու-

թեան սահմանը: Այս տեսակ փորձ մըն է իր «Նապաստակի մը Օրագիրը», ուր այդ կենդանիի խելապատահին տարողութիւնը կը ջանայ որոշել: Ասիկա դիւրին տեղ մը չէ, ու դժուար թէ սոսկ համակրութիւնը կարենայ թափանցել կենդանիներու իմացականութեան: Ասիկա կը պահանջէ երկար ուսումնասիրութիւն, խոր գննութիւն ու որոշ չափով հաստատ համոզում:

Համաստեղի պատմութիւնները մարդ կարգաւով դեղջկական առաքինութիւնը առ հասարակ յորդան առած պիտի գտնէ ոչ միայն ասուններու ու անասուններու սրտերէն ներս, այլեւ մարդաստաններու, դաշտերու, գետերու, այգիներու մէջ, որոնք հոգեկան վերացումներով կ'ողեղեն միտքը ու կը տանին զայն անցեալի ազուր օրերուն ու երէկի հայկական չէն, կանգուն առանձնություն...

ՏԻԿԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՀԻ ԹԷՈԴԻԿ

Լէյսընի «անգորրաւէտ լեռներուն մէջ, անտառի մը եզրը մեկուսացած» գերեզմանատան մէկ անկիւնը, հողակոյտ մը կայ այժմ, որուն ներքեւ կը հանդէի հայ դպրութեան ժիր մշակներէն մին՝ տաղանդաւոր գրագիրուհի Տիկին Արշակուհի Թէոդիկ, որ Զինադարէն յետոյ Զուլցեբիա մեկնելով, ի զուր-

ՏԻԿԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՀԻ ԹԷՈԴԻԿ

գորեցաւ իր առողջութիւնը քայքայող անողորմ հիւանդութեան դէմ. եւ ի վերջոյ պարտուելով, ընդմիջտ

փակեց իր աչքերը, սուգի ու կսկծի մատնելով իր գրիչը գնահատող բազմաթիւ գրասէրներ:

Տիկին Թէոդիկ եղաւ՝ պարզ գրող մը, ա՛յնքան պարզ որ վեր ի վերոյ ընթերցանութիւն մը կրնար հասարակ հրապարագիրներու հետ շփոթել զինքը: Բայց քիչ մը աւելի ուշադիր ընթերցող մը անոր մէջ պիտի գտնէր գիծեր՝ որոնք գրագիտութիւն մը յատկանշները կը կազմեն: Իր ուսանողութիւն կեանքէն դրի առած Վերյիշումները չոր ու ցամաք նոթագրութիւններ չեն: Նրբին խորհրդածութեանց, հոգեբանական ընդնշմարելի գիծերու, վերհայումներու արձանագրութիւններն են անոնք, կատարուած աշխարհի տաք ու ինքնարուզիս եղանակաւ մը՝ որ իր սրտին արձագանդները կ'ըլլան ու կը կարդացուին հաճոյքով: Անգլիական ու հայկական դպրոցներու մէջ տիրող մտայնութիւններու հակադրակերպ՝ զոր դժած է Տիկին Թէոդիկի ճարտար գրիչը, վարժապետի մը կծու չեչուէր չունի իր մէջ: Անիկա բաւականացած է սոսկ իրականութիւնը մատնանշելով եւ ի հարկին թեթեւ, հոգանցիկ ակնարկութիւններ ընելով: Հոսի ու գնդերներու եւ վառ իմացականութեան միացման շուրջ երկար բարակ ներքողներ չի ըներ: Տող մը, երկուք, եւ ուշադիր ընթերցողը այդչափին մէջ իսկ կը գտնէ անգլիացիին հօր նկարագիրը կերտող տարրերը. — «Ինքնաճանաչման ու վստահութեան վճիռ ոգի մը՝ զուգորդուած՝ առողջ, անկաշկանդ բանավարութեան մը հետ»:

Խանդավառութիւնը՝ որով համակուած են Տիկին Թէոդիկի վերյիշումները, ինքնարուսիս, ինքնահոս բան մ'ունի իր մէջ: Գրականութիւն ընելու նպատակաբունի բերուած, բունի ներմուծուած, պարտադրուած տարր մը չէ անիկա: Նախապէս շուարած, միամիտ ու սանդղութիւն մը տալուութիւնն է այն, որ ենթակային աչքը քանի բացուի, ա՛յնքան աւելի կը տաքնայ, կը պայծառանայ. զգացումները վը յորդին տակաւ, ու

գրիչը տեղ տեղ բանաստեղծական թռիչք կ'առնէ յանդգայս: Իր տիրութիւնը շինծու չէ. պատճառի մը տրամաբանական արդիւնքն է. — «... Խոնաւութիւն մը կը միգանար աչքերուս մէջ, միտք բերելով մեր ուսանող մանկտին, ամսեղուկ, հակաողջապահիկ պայմաններու տակ, առանց նկարագրի ու առանց անկեղծութեան, դատաւարութեան խտուրտակէն հալածուած, վարանոտ, եւ ափս'ոս, դատապարտուած այդ դերքին մէջ մնալու, քանի որ ինքնաճանաչութեան, կամ որ նոյնն է, անկեղծութեան պղտիկ խիղախում մը բիրտ կշտամէ, բանքի մը պիտի լախէր զինքը վարողներու կողմէ»:

Տիկին Թէոդիկ՝ ինքզինք փոփոխեալ աշտարակի մը մէջ փակող, ու իր գրիչը սոսկ իր յոյզերուն վերապահող գրագիտութիւն մը չեղաւ: Նախ Անգլիոյ, եւ յետոյ ալ Ֆրանսայի մէջ իր ուսումը կատարելագործելէ յետոյ, երբ Պոլիս դարձաւ, ամբողջ հինգ տարի ուսուցչութեան պաշտօն վարեց զանազան թաղերու մէջ: «Տիկինաց Միութիւն»ը հիմնեց Սկիւտարի մէջ. «Ազգանուէր Հայութեան» ղործօն անդամներէն մին հանդիսացաւ, անդամակցեցաւ «Հայ Կարմիր Խաչ»ին, «Հայ Կանանց Լիկա»յին, եւն. եւն., ու այսպէս ունեցաւ ազգային նշանակելի գործունէութիւն մը:

1909ի դարնան տեղի ունեցող Կիլիկիոյ ջարդերէն յետոյ, ամեն վտանգ արհամարհելով, Կիլիկիա մեկնեցաւ եւ աւերներն ու աւերակները տեսնելէ վերջ գրի առաւ իր տալուութիւնները՝ զոր ամփոփեց «Ամիս մը ի Կիլիկիա» անուն հատորի մը մէջ: Այս հատորը՝ իր պարզութեանը մէջ՝ կը մնայ կենդանի արձանագրութիւնը կատարուած անօրինակ եղեռնին: Այստեղ, առաւել քան երբեք, Տիկին Թէոդիկ կը յայտնուի զգայնիկ սրտի տէր մէկ մը՝ որուն հոգին լեցուած է կարեկցութեամբ: Անոր բացատրութիւնները կենդանի են, պատկերները՝ խօսուն: Հոստորութիւն չըներ: Տեսածն է որ գրի կ'առնէ ու զգացածն է որ կը յանձնէ թուղ-

թին, առանց բանաստեղծելու, առանց ճառելու: Տիկին Թէոդիկի սրտին զիրքն է այդ՝ գերծ ճոռոմէ ու փքու-
ոռյց ոճերէ: «Ամիս մը ի Կիլիկիա»-յի մէջ հեղինակու-
հին, Ռոմանթիսիզմէ տարուած չէ: Իրական դէպքերը
այնքան ցնցող են իրենց համայնապատկերին մէջ, որ
մանրամասնութեանց մտնելու իսկ պէտք չէր տեսնը-
ուեր: Ու եթէ, այս այսպէս ըլլալով հանդերձ, գիրքը
չոր ու ցամաք արձանագրութեանց եւ կամ ուղեւորու-
թիւններու հասարակ տեղիք նկարագրութեանց հաւա-
քածոյ մը եղած չէ, պատճառը այն է որ զանոնք գրի
առնողը իր էութենէն, իր միտէն ու ոսկորէն բան մը
գրած է անոնց մէջ առանց պոռալու, առանց զգացնել
տալու: Ինքն է որ կ'ըսէ, ու ի՛նք գիտակ է իր բռածին,
սկանառու է իր նկարագրածին: Արտեր չարժեքու հա-
մար արարողութեանց չի գիմեր, ծեփճեքումներ, ճո-
ճումներ չի ընէր: Անսահման սիրով ու ազատատան-
քով լեցուն մայրն է այն՝ որ ինքզինք իրեններուն
յայտնելու համար սեթեւեթի չերթար: Իր զայրոյթին
իսկ զսպուած բան մը ունի իր մէջ. տեսակ մը լրջու-
թիւն՝ որ անզլիական նկարագրի գլխաւոր յատկանիշ-
ներէն է: Տիկին Թէոդիկ՝ անսահման աւերներուն մէջ
իսկ՝ չի կորսնցներ իր գլուխը, կը պահէ իր պապարիւ-
նութիւնը եւ յոյսի նշույլով մը կը լուսաւորէ իր երկր:
Այս եւս իր առած առողջ գոտախարակութեան արդա-
սիքը պէտք է նկատել: Անոր մէջ գաղտնիութիւնը պայ-
ծառ է, պնայքը՝ յամր ու յարատեւ, զազափարները՝
ծանր, փառտերն համոզիչ, զգացումներն՝ հաղորդա-
կան, այդուամբողջ երկը եղած է կարի թելադրական
ու հրահանգիչ, ազգային ու համամարդկային կրկնակ
հայեցակէտներէն:

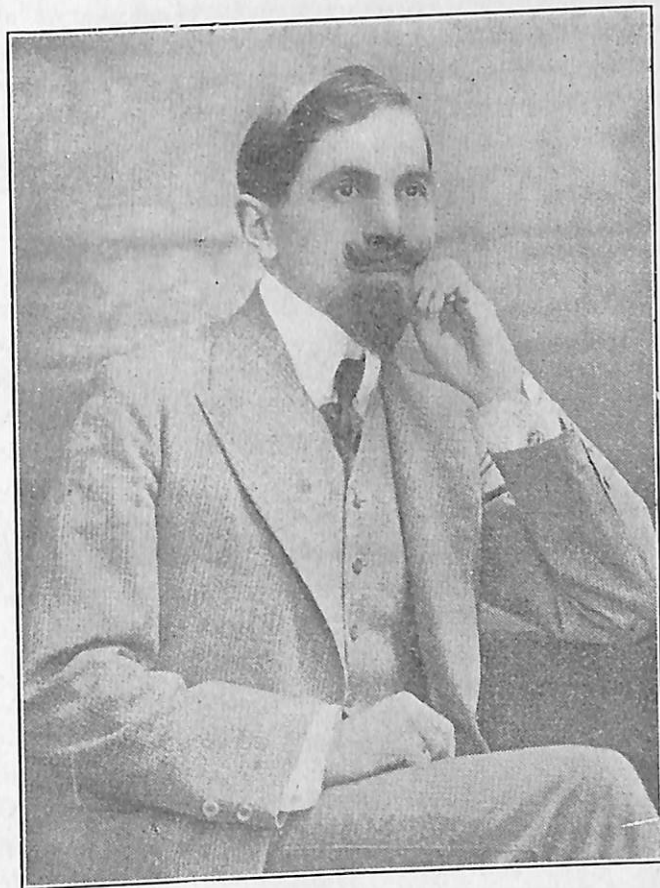
Տիկին Թէոդիկ՝ բացի «Ամիս մը ի Կիլիկիա»-յէ,
հրատարակած է նաեւ «Արդի Բարոյագիտութիւնը»:
Անտիպ կը մնան իր «Վերջիւններ Ուսանողուհիի
Կեանքէն» եւ «Արդի Բարոյագիտութիւնը» (բարձրա-

գոյն): Տիար Թէոդիկի հրատարակած «Ամէնուն Տա-
րեցոյց»-ներուն մէջ աշխատութեան մեծ բաժին մը ու-
նեցած է Տիկին Թէոդիկ: Անիկա եղած է լուկ գործող
մը եւ ժիր աշխատող մը, ու իր մահուան անկողնոյն
մէջ անգամ, պահած է իր հաւատքն ու կորովը, քաղցր
յիշատակներ թողլով զինք չըջապատող բարի օտարա-
կաններու սրտերուն մէջ:

Տիկին Թէոդիկի մահով խլուեցաւ համեստ մշակ
մը՝ որուն ազգային ու գրական գործունէութիւնը հա-
ճոյքով կ'արձանագրուէի մեր պատմութեան էջերուն
մէջ:

ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԵՋԵԱՆ

Իր փառքի օրերը ապրած ու անցուցած բանաս-

ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԵՋԵԱՆ

*տեղծ մը՝ որ խորհրդաւորին յաւէտ երկպառու՝ մշու-
շին քօղովն է ծածկեր իր զգայութիւնները եւ մառա-*

խուզին մէջ է թաղեր իր արուեստը: Ատկէ այն անո-
րոշութիւնը՝ որ յաճախ տարտամ նշանակութիւն մը,
աժգոյն իմաստ մը կուտայ իր քերթուածներուն:

Մալէգեան սկիզբէն մինչեւ վերջը եղած է տպա-
ւորող, դիւրաւ ուրիշներու ազդեցութեանը ենթա-
կուող հոգի մը՝ զոր առաւելագէտ ներշնչած են ալե-
պօլիք հեղինակներ, ի մասնաւորի Պօտլէսն ու Վէպլե-
նը՝ որոնց տկար արձագանդը կը լսուի իր բանաստեղ-
ծութիւններուն մէջէն:

Արեւմտահայ վերջին, նախալարութեանն չըջա-
նի, կենդանի ներկայացուցիչներէն է Մալէգեան՝ որ
նոյն դպրոցի այլ հետեւորդներու հանդոյն, բանաս-
տեղծութեան արուեստը փնտռած է յաւէտ շողջողուն
բառերու եւ առերեւոյթ սիրուն դարձուածքներու
մէջ: Ասոր վկայ է մանաւանդ իր արձակ քերթուած-
ներու դիրքը, «Տարագրի մը Յուշատուրը», որ չքեղ
վերագիրներու եւ փայլուն աստիճաններու զանգուա-
ծեղ հատոր մըն է, եւ ուր դժուարաւ կարելի կ'ըլլայ
նշմարել կեանքի մը ճառագայթը, կենդանութեան մը
տաք բարախումը:

Մալէգեանի քերթուածները, մասնաւորապէս ար-
ձակները, մեղ կը յիշեցնեն կանացի դէմք մը՝ որուն
հրապոյրը կը կազմէ շարքը: Ի բնէ գեղանի կին մը
պէտք չունի սնոյրի: Ու սեթեւեթեալ ոճը միշտ ալ
կասկած կը հրաւիրէ իր վրայ: Զգացումներն ու ի-
մասաները երբ յորդին, սեթեւեթման ժամանակ չեն
թողուր ա'լ: Գրքունակ ներշնչումները, սակայն, ան-
զօր են յորդան տալու րեզմանոր զգայութեանց: Ու
Մալէգեան անմիջական ներշնչումներ կը կրէ ոչ մի-
այն օտար այլ եւ հայ քերթողներէ: Իր «Ինչ Որ Կը Սի-
րեմ» ր մեղ կը յիշեցնէ Սիպիլի «Անցնելու Մօտ»ը, այ-
տու հանդերձ, անկարելի չէ դայն նկատել արձագանդը
Մալէգեանի նախասիրութիւններուն, որոնցմով կրնան
մեկնուիլ հեղինակին արտադրութիւնները քողարկող

մէջն ու մշուշը: Արեւմտաւ տիւրի, փոթորկայոյզ ծո-
վի, դուռացող նուագի, ելեքորական վառ լոյսերու, այլ
խօսքով աշխուժով ու աւիւնով յորդող կեանքին բա-
նաստեղծը չէ Մալէգեան: Տժգունող, հատնող, ոգեվա-
րող դէմքեր, իրեր, տեսարաններ պէտք են զինք յափշ-
տակելու եւ իր դրչին երգել, աւելի ճիշդը, ողբալ տա-
լու համար: Ինք դող կ'ենէն մանաւանդ հատնող վեր-
ջալոյսի մը, մեղմիկ նուագի մը, զսպուած արցունքի
մը, մարմրուն նայուածքի մը, երկչոտ ակնարկի մը,
պլպլուն կերտնի մը, դարուկ հիւանդի մը, մահուան
կասկածի մը, մաշած նկարի մը, հրապուրիչ պատրան-
քի մը, տրտում գեղեցկութեան մը եւ սարսուռն սրտի
մը հանդէպ:

Ստոյգ է որ արդար չէ նախասիրութիւնները վէճի
առարկայ ընել, եւ սակայն կ'արժէ արձանագրել զա-
նոնք, երբ կարելի է անոնցմէ երեւան բերել բուն իսկ
արուեստագէտը: Ու Մալէգեան՝ իր նախասիրութիւն-
ներուն մէջէն՝ մեղի կ'երեւի հիւանդ զգայութիւններ
սնուցանող քերթող մը՝ որ մշտապէս ենթակայ է մոայլ
մտածութիւններու եւ տխուր խորհրդածութեանց: Տա-
րակոյս չիկայ որ այս օրինակ հոգեկան անունները յո-
ռետետութեան պիտի մղեն քերթողը, եւ անոր արտա-
դրել պիտի տան տողեր՝ որոնց մէջէն գերեզմանին ար-
ձագանդը լսուի: Մահահոտ ու մահահրաւէր այդ տո-
ղերը հիւժախտաւոր հոգի մը կը մասնեն ինքնին: Ու
Մալէգեան որոշ անկեղծութեամբ մ'է որ կ'ըսէ. — «Ա-
րեւը հիւժախտաւոր հոգիս ողորկեց կեանքի սարսուռ-
ներովը հեշտափշուր»:» Եւ կամ «Մահուան գօշմարը
սիրելի ընկեր մը կ'ըլլայ տակաւ ախտալարակ հոգի-
իս»:» Արդ, խնդիր է թէ մահարազութիւնը ներքին մը-
ղճմ մըն է Մալէգեանի մօտ, թէ ոչ մահատենչ քեր-
թողներէ կրուած ազդեցութիւն մը: Ասոր պատասխա-
նը կարելի պիտի ըլլայ գտնել ուսումնասիրելով բուն
իսկ խնդրոյ առարկայ քերթողին առօրեայ կեանքը, եւ

Համեմատել զայն յայտնուած բաղձանքներուն հետ: Մալէգեանի պարագային, զժուար է հանդուռութիւն մը գտնել: Անիկա, երբ պոօֆիքէ ու մալաքիայէ հիւժ-ուած, «Թոքախտին բարեւ տալու» վրայ կը գտնուէր, նետեց ինքզինքը Բուրգերուն ստորոտը, ոչ թէ այնտեղ մեռնելու, այլ անոր տաքուկ արեւէն կաղզուրուելու, կեանքին դառնալու համար: Այս պարագային, կարելի է մահարայծաութիւնը համարիլ սոսկ վիճակ մը՝ բանաստեղծին ոչ թէ սրտին, այլ գրչին համար: Ու սրբ-տէն անջատ այդ գրչը յոտեակսի բազում տողեր ունի արտադրած: Այդ գրողին առջեւ կը պարգուի նաեւ ջը-լախտին հետանկարը. «Ջլախտը... վերջին սիրուհին մեր զարտուղի սէրերուն, որ կմախտացած ու զոգացող ձեռքերէն բռնած կարգաւ պիտի տանի մեզ այլուր, մի՛շտ այլուր, ինչպէս մեր կեանքն ի բուն տենչացինք, եւ միշտ այդպէս ակնկալեցինք:» Որքան որ ալ սիրտը, բանաստեղծի կեանքին ապրիւրը, խուսափի մահաստեղծ գղաշուծիւններէ, տարակոյս չկայ որ արձանագրուած միտքերը կ'ունենան իրենց սոցիոլոգիան: Ասկէ Մա-լէգեանի լաց ու կոծի, թախիծի ու տխրութեան գրա-կանութիւնը՝ որ իր հիւանդապին երանդներուն մէջ անգամ՝ զիւթած է ընթերցողներէն շատեր, մանաւանդ այնպիսիներ՝ որոնք մեկամտացած խառնուածք մ'ունին ինքնին, եւ տրամադիր են արագ յուզուելու: Այսպի-սիներ Մալէգեանի քերթուածներուն մէջ գտած, կամ աւելի ճիշդը գտնել կարծած են «սիւսուկ զգայութեան մը եղբերակութիւնը, արցունքով ու տրամութիւնով օ-ծուն:»

Մալէգեան բանաստեղծը իր սնունդը կը փնտռէ նաեւ անցեալի յուշերուն մէջ: Բայց անիկա կ'ոպեկոչէ ոչ թէ խրոխտ, խիզախ ժեսթեր, այլ ցնորքներ ու պատ-րանքներ: Ասոնցմով կը հրճուի, ասոնցմով գոհ կը թուի: Կատարեալ երազատես մը՝ բռնիք յոտեակ մը՝ որ կեանքին դառնութիւնները կը նկարէ ամեն ուրեք:

Անտեղի չէ խնդրոյ առարկայ ընել սոյն նկարագրու-թեան նպատակին լրջութիւնը: Ճակատագրական պարզ հպատակութեան աւելի մարդ պիտի սիրէր տեսնել ու գորում ու պայքար, եւ վշտերու ճնշումին տակն իսկ պիտի ուզէր հանդիսատես ըլլալ հոգեկան արիութեան: Կեանքին վերջնական յաղթանակը մահուան վրայ՝ կրնար տուն տալ հուժկու եւ գոռ երգի մը՝ որ իր բա-րերար ազդեցութիւնն ունենար պայքարով իր ճամբան գծող սերունդին վրայ:

Բուխսրտի տէր քերթող մըն է Մալէգեան, կարե-կից կեանքի թշուառ զոհերուն: Անիկա ի գութ կը շար-ժի տեսնելով ինկածներ, գաղթականներ, կոյրեր եւն.: Ասոնց դրութիւնը նկարագրելու մէջ ճարտար է քեր-թողը: Պատկերացումը ճշգրիտ է այլ՝ պաղ: Եղբակա-ցութիւնները անգոյն են ու երբեմն ալ անհամապա-տասխան մշակուած նիւթին: Այսու հանդերձ անոնց մէջ կայ համամարդկային շեշտ մը որ տանելի կը դար-ձնէ դանոնք:

Մալէգեան իր քերթուածներուն մէջ երեւան կու-գայ նաեւ իբրեւ սիրոյ խանդավառ երգիչ մը: Կինը հրապուրած է զինքը: Քերթողը յաճախ ըրած է անոր գովքը: Կնոջ ձայնը, մանաւանդ, զիւթած է Մալէգեա-նի գրիչը: Ան է որ կ'աղաղակէ. — «Անկարելի է ինծի ապրիլ առանց կնոջ ձայնին:» Ու յետոյ, — «Ես պիտի ուզէի որ հոգեվարքիս մէջ անգամ կին մը երգէր ինծի իմ կարապի երգս:»

Երկար ատեն է որ լռած է Մալէգեան քերթողը: Ակնկալելի է որ անոր գրչին հիացողները սիրով ողջու-նեն իր վերադարձը դէպի բանաստեղծութիւն: Ու մաս-նաւոր զնահատութեան արժանի նօք մըն է թէ Մալէգ-եան այն սակաւաթիւ քերթողներէն է, որոնք գիտցած են պրոպականտի որպէս միջոց չի ծառայեցնել բանաս-տեղծութիւնը: Ու եթէ վաղը, ներշնչումը կեանքէն բղխած ըլլալու քրէտիքն ալ գայ միանալ վերեւ ակ-

նարկուած արժանիքին, տարակոյս չի մնար թէ քերթուածները անճիգ պիտի գտնեն իրենց ազնուացումի ու թափանցումի ճամբան սրտերէն ներս: Այս կերպով վաստկուած փառքն է որ պիտի ըլլայ նշուագեղ եւ անմահացնէ Մայիզեանի անունը:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

Քերթողութեան հուրը, որով թրծուած պէտք է ըլլայ բանաստեղծը, շատ ժլատ եղած էր Ծատուրեանի հանդէպ, իր շողքէն աղօտ նշոյլ մը հազիւ զիջելով

ԱՂԵՔՍ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

անոր: Ու գրչի մարդու համբաւը՝ զոր կը վայելէր այդ արեւելահայ բանաստեղծը, զրաւան իր արժանիքէն աւելի ծնունդն էր այն անխոնջ աշխատութեան՝ որով անիկա հրապարակ նետած է հատորներով թարգմանածոյ ու ինքնագիր ոտանաւորներ:

Բարոյականի, բեմադասցի, հեռորի այն շէշոր,

որ Քաթիպայէն ու Նալպանդեանցէն կ'առնէ իր աղը, տեսակ մը գետ կ'ըլլայ Ծատուրեանի մէջ, որ իր հանած գոռ ու գոչումներով կ'աղմկէ շուրջը, ու ժխորի մը տաղտուկը կ'առթէ իր մօտ գտնուողներուն:

Միջավայրն ու ըմբռնումներուն հայեցակէտները տեսակ մը անհրաժեշտութիւն կը դարձնեն Քաթիպան ու Նալպանդեանցը, առանց սակայն, անպայմանօրէն արժանացնելու զիրենք ճշմարիտ բանաստեղծի համբաւին: Ռուսաճայ դրականութեան վերածնունդը շատ բան կը սլարտի անոնց: Սերունդներ անոնց երգերովն են հրճուած, ու յեղափոխականի փրկարար ճամբան անոնց հոտորիկ կտորներովն է լայնցած: Ծատուրեանի համար, սակայն, աւելորդ յոգնութիւն մըն է այդ, որ չքմեղանքի եւ ոչ մէկ բառ ունի իրեն թեր:

Շիլլէրէն, Տուրգենեւէն, ու Պուշկինէն կատարած իր թարգմանութիւններն իսկ, մազաչափ չեն աղգած իր վրայ. ու ասիկա անոր համար թերեւս, որ ինքը անոնց բառն է թարգմաներ իրաւ, բայց չէ թափանցեր հոգիին. թող թէ հոգիին թափանցելն ու ճիշդ թարգմանած ըլլալն իսկ բաւական արժանիքներ չեն մերձեւալու համար օտար քերթողներու: Պէտք է, առանց ճիգի, ինքնաթերադրար, կարենալ ապրիլ մանաւանդ այն վայրկեանները, զոր ապրած է բանաստեղծը, երբ դրի առեր է իր այս կամ այն կտորը: Ու յայտնի է որ, Ծատուրեան այս զգայնիկ հոգիներէն չէ: Իսահակեան մը կամ Տէրեան մը աւելի չնորհք պիտի կրնային հազցնել անոնց: Ու չնորհքը անհրաժեշտ մէկ տարր է քերթողութեան, ու եթէ արեւմտահայ քերթողութիւնը, — իր ընդհանուր առումին մէջ — աւելի բարձր է արեւելահայ բանաստեղծութենէն, պատճառը այն է, որ արեւմտահայերը գիտեն աւելի արուեստ, աւելի չնորհք, աւելի վայելչութիւն գնել իրենց տալերուն մէջ: «Սերմնացան»-ը, օրինակ, նիւթ մըն է, որ Վարուժանի գրչին տակ «Հացին Երգը»ին անհունօրէն չըք-

նաղ մէկ էջը կրնայ կաղմել, մինչ Ծատուրեանի գրչին տակ եղեր է միջակութիւն մը միայն:

Բանաստեղծին երկնած այս անսահման անապատին մէջ, սակայն, կան մէկ քանի պղտիկ ու վախճաններ, մէկ քանի յաջող կտորներ, որ կարծես պատահամբ մուտք գտած են, աւելի եւս շեշտելու շուրջի ամայքը: Բացառութիւններ են ասոնք, — ու չի մոռնանք որ բացառութիւնները օրէնքը կը հաստատեն, — անհամար վիժանքներուն մէջ՝ իրենց բնական ծնունդովը խայտացող գեղեցիկ հոգիներ, որոնք սակայն, օժտուած չեն իրենց շուրջը փռուող դիակներուն կենդանութեան շունչ փչելու կարողութեամբ: Բարեբաղդ այդ ծրնունդներէն են, օրինակ, Ա՛յ վարդն ու Մի կար իբրաւր. մանաւանդ այս վերջինը, ուր կ'ըզատ թէ՛ բանաստեղծը ապրած է այդ տեղ այն յոյզը, որ չըջան կ'ընէ իրենց սէրերէն վաղաժամ որբացող հոգիներուն երակներէն ներս: Իրաւ է որ անսովոր պատկերներ, նորաստեղծ նմանութիւններ, բարձր յղացումներ չի կան այն տեղ. վարդին ու սոխակին յաւիտենապէս յեղեղուած սիրավէպին մէկ վառիանթն է այն, բայց զգացումները այնքան տաք են հոն ու տարափոխիկ, որ կը մոռնաս վարդն ու սոխակը, ու երգչին հետ կը սպաս այն վիշտը՝ ուր ձմեռն անանց է ու դարուն՝ անդարձ:

Քիչ բայց լաւ արտադրելու ջատագով մը չեմ ես. վասնզի կը հաւատամ որ, տաղանդ ունեցողները պէտք է միեւնոյն ատեն արժանիք մը ցոյց տան շատ ու լաւ արտադրելու, բայց եթէ տաղանդին ճառագայթները չեն ողողած մէկը, այն ատեն պէտք է, որ անիկա խոհեմ ըլլայ անպայմանօրէն քիչ բայց լաւ արտադրելու, սկզբունք մը՝ զոր եթէ անտես ըրած չըլլար Ծատուրեան, այսօր, թերեւս, պիտի ստիպուէինք տարբեր արտայայտուիլ իր մասին:

Անկախաբար, սակայն, իր բանաստեղծի չունեցած հանգամանքէն, իր կտորներուն մէջ կը գտնենք մտքեր՝

որոնք, Փանդէզլի ձեւին տակ, խօլ բողոքներ են տիրող
իրականութիւններուն հանդէպ:—

Ա՛ստուած, չեմ խնդրում քեզից դափնիներ,
Ճառեր, յարեւան, ուղերձ, հեռագիր,
Փառաւոր քաղում, մահից յետոյ սէր—
Այդ ողջն ինձ կը տայ հայրենի երկիր...
Մի բան է խնդրանքս, ո՛վ Տէր երկնաւոր,
(Այդ բանն ինձ ազգըս երբէ՛ք չի տալու),
Տո՛ւր ինձ կտոր հաց, կամ այնպէս շնորհ,
Որ կարողանամ օդով ապրելու...

Հայ հեղինակին Աղօթքն է *ստի, դասն, կսկծեցու-*
ցիչ ու խթանող:

* * *

Մանկական գրականութիւնը, թրքահայոց մէջ, ե-
ղած է անստեղծած սեռ մը զփնէտեսիլ ու անհրապոյր:
Այս մասին թափուած սակաւաթիւ ջանքերը— Բուրաս-
տան Մանկանցն ու Մանկանց Յաղթին ալ մէջը հաշուե-
լով— եղած են մեծ մասամբ ամուլ ու ասպարէզին:

Ռուսահայոց մէջ, սակայն, անիկա զարձաւ ճիւղ
մը՝ որ իր շուրջն հաւաքեց օրուան գրեթէ բոլոր բա-
նաստեղծները: Այս անվերապահ գովքէն որոշ բաժին
մը կ'երթայ ասպանդարար Մատուրեանին, որ Աղայ-
եանցի, Թումանեանի եւ այլոց հետ միասին զարկ տը-
լաւ այդ օգտակար սեռին:

Ու եթէ հայ բանաստեղծութեան աշխարհը, Մա-
տուրեանին զրանայ տեղ մը տալ անմահութեան, ման-
կական գրականութիւնը միշտ ալ լայն պիտի բանայ իր
թեւերը՝ ողջունելու համար զինքը ու ներկայացնելու
մանուկներուն, որոնք բառերու հեղուքին հետ պիտի
ուսանին նաև Մատուրեանի անունն եւ գուրգուրան ա-
նոր վրայ: Ու ասիկա ալ, ինքնին, արհամարհելի եր-
ջանկութիւն մը չէ... յետ մահու...:

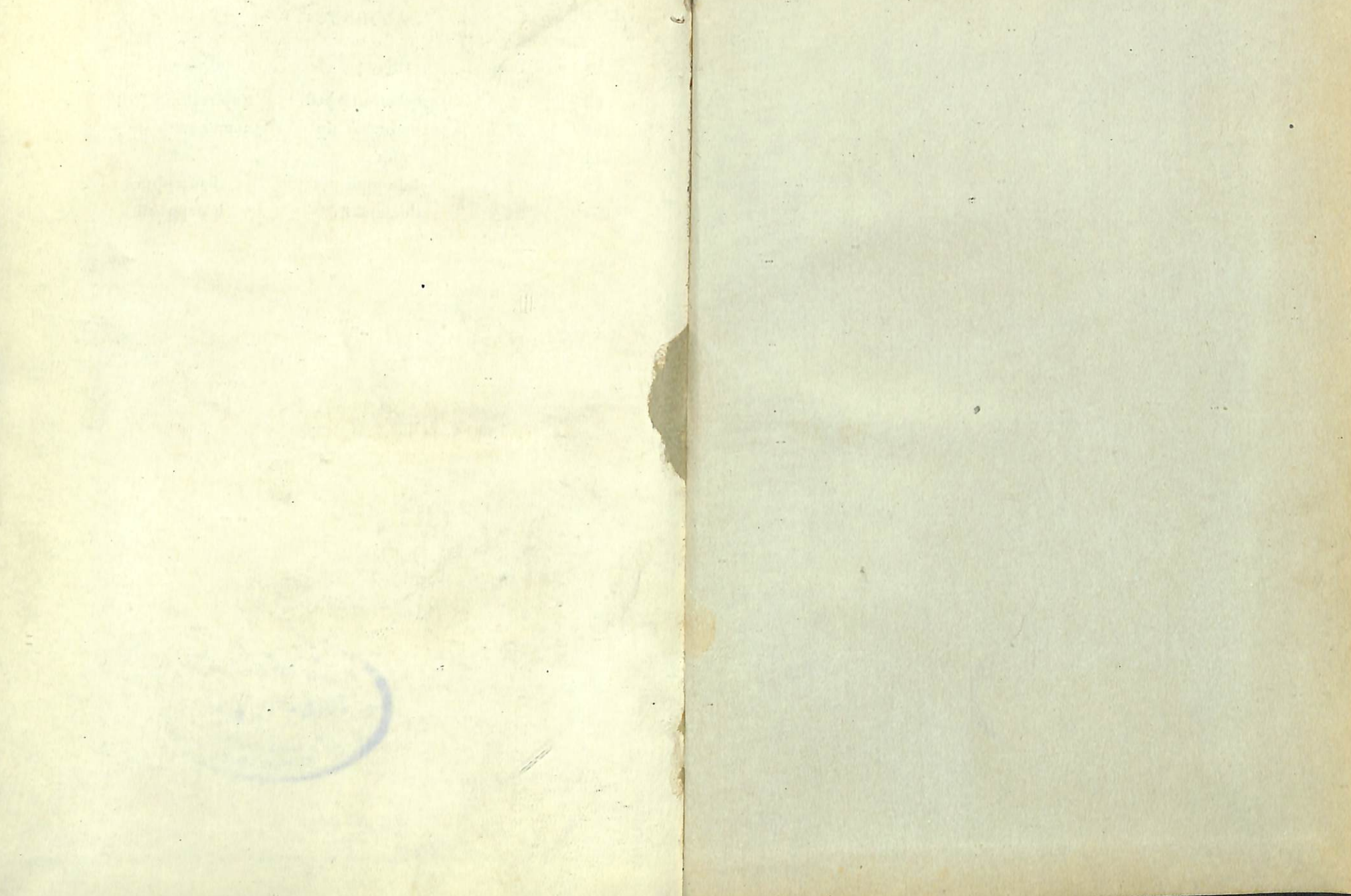
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
ԱՐԳԱՐԱՑՈՒՄ	5
ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ	9
ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ	15
ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ	21
ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ	33
Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ	39
ՄԻՍԱԲ ՄԵԾԱՐԵՆՅ	49
ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ	59
ԱԻԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ	65
ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ	73
ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ	83
ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ	107
ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍԿ. ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆՑ	115
ԽՈՐԷՆ ՆԱՐՊԷՅ	125
ՌԵԹԷՈՍ ՊԵՐՊԷՐԵԱՆ	131
ԱԻԵՏԻԲ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ	141
ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ	187
ԳԱՄԱՌ. ՔԱԹԻՊԱ	195
ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	201
ՄԿՐՏԻԶ ՊԷՇԻԿՍԱՇԼԵԱՆ	213
ՍԻՊԻԼ	221
ԱՂԵՔՍ. ՓԱՆՈՍԵԱՆ	233
ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ	239
ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ	245
ՀԱՄԱՍՏԵՂ	253
ՏԻԿԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՀԻ ԹԷՈԴԻԿ	261
ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԷԶԵԱՆ	267
ԱՂԵՔՍ. ԽԱՏՈՒՐԵԱՆ	273

ՃՇԳՈՒՄ

Էջ	Տող	Սխալ	Շիտակ
42	7	չգործածուքիւն	գործածուքիւն
101	27	յուսահատի մը	յուսահատի մը ,
111	13	ոնի	ոնը
178	1	շմարիտ	նշմարիտ
251	24	ը 'սպասեն	կ 'սպասեն

ՀՀ Ազգային գրադարան

NI 0687271

